

TARTALOMJEGYZÉK

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ÉS TÁJTÖRTÉNET

SÁGI ÉVA: A soproni táj változásainak vázlatos története a 18. századtól napjainkig	147
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN: Rendi autonómia és fiziokratizmus. Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820–30-as években (2. rész)	167
BÉKÉSI SÁNDOR: Fenséges pocsolya: a Fertő. Egy táj kultúr- és szemlélettörténetéről	185
KISS ANDREA – WOLF BERTA: Az 1856. évi kataszteri felmérés és a Dél-Fertő tájhasználat a 19. század közepén	203
GYÖRI RÓBERT – JANKÓ FERENC: Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között	218

MŰHELY

VADAS ANDRÁS – KISS ANDREA: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés	239
--	-----

SOPRONI ARCOK

SZOLNOKY GÁBOR: Szolnok Dezső (1876–1945) életútja	253
--	-----

SOPRONI KÖNYVESPOLC

BELUSZKY PÁL (SZERK.): Magyarország történeti földrajza I.–II. Budapest–Pécs, 2005 és 2008 (ism. Jankó Ferenc)	256
VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN: Fejezetek a soproni Evangélikus és Állami Tanítóképző történetéből (1921–1957) Sopron – Szombathely 2008 (ism. Robotka Csabáné) ...	258
HÁRS JÓZSEF: Soproni olvasókönyv II. Cikkgyűjtemény a helyi német lapokból, 1856–1921. Sopron, 2008 (ism. Kubinszky Mihály)	260
Közlemények.....	263

INHALTSVERZEICHNIS

Ödenburger Rundschau, Lokalhistorische Quartalschrift, Redaktion: Katalin Szen-
de

HISTORISCHE GEOGRAPHIE UND LANDSCHAFTSGESCHICHTE

ÉVA SÁGI: Veränderungen der Ödenburger Landschaft vom 18. Jahrhundert bis heute: eine historische Skizze	147
GERGELY KRISZTIÁN HORVÁTH: Ständische Autonomie und Physiokratismus. Versuch zur Entwässerung der Wasen (Hanság) in den 1820er und 1830er Jahren (2. Teil)	167
SÁNDOR BÉKÉSI: Eine prächtige Pfütze: der Neusiedler-See. Über die Kultur- und Wahrnehmungsgeschichte einer Landschaft	185
ANDREA KISS – BERTA WOLF: Die Landesaufnahme von 1856 und der Landschaftsgebrauch des südlichen Neusiedler-Sees in der Mitte des 19. Jahrhunderts	203
RÓBERT GYÖRI – FERENC JANKÓ: Die regionalen Entwicklungsunterschiede von Westungarn und Burgenland zwischen 1910 und 2001	218

KLEINE MITTEILUNGEN

ANDRÁS VADAS – ANDREA KISS: Die Klimaverhältnisse Europas im Mittelalter, mit besonderer Berücksichtigung des 14. Jahrhunderts. Ein historiographischer Überblick	239
---	-----

ÖDENBURGER PORTRÄTS

GÁBOR SZOLNOKY: Dezső Szolnok (1876–1945)	253
---	-----

BÜCHERSCHAU

FERENC JANKÓ: Pál Beluszky (Red.): Historische Geographie Ungarns I-II. Budapest – Pécs, 2005, 2008.	256
ZSUZSA ROBOTKA: Péter István Varsányi: Beiträge zur Geschichte des Ödenburger Evangelischen und Staatlichen Lehrerseminars (1921–1957). Sopron – Szombathely, 2008.	258
MIHÁLY KUBINSZKY: József Hárs: Ödenburger Lesebuch. Artikel aus den lokalen deutsch-sprachigen Zeitungen 1856–1921. Sopron, 2008.	260
Mitteilung des Ödenburger Stadtverschönerungsvereins und der Ödenburger Rundschau-Stiftung	263

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ÉS TÁJTÖRTÉNET

SÁGI ÉVA | A soproni táj változásainak
vázlatos története a 18.
századtól napjainkig

A „táj” nem kőbe vésett fogalom: több megközelítésben más-más jelentéssel bír. Hagyományosan földtanilag, növénytanilag egységes, összefüggő területet jelöl, amelyen azonos hatótényezők érvényesülnek. Tájrendezési berkekben azonban „táj” alatt a természet és a társadalom kölcsönhatásaiból formálódott egészet értenek, mely az ember nélkül nem értelmezhető.¹ De hasonló jelentéssel bír a társadalomföldrajzban használatos kultúrtáj fogalma is. Ebből az összefüggésből adódik, hogy egy táj a társadalomhoz hasonlóan nem lehet változatlan: lényéhez hozzátartozik az átalakulás, újabb és újabb részletekkel való gazdagodás, illetve egyes elemek elvesztése, függetlenül az esetleges klímaváltozások, klímaingadozások által okozott természeti eredetű változásoktól.

A „soproni táj” ilyen összetett jelenség, mely kulturális és szellemi egységnek nevezhető, s tájföldrajzi sokfélesége is megalapozza különlegességét. A mai város és környéke több ezer éve lakott terület. A vidék tájhasználat a kelták kezdeti, falusias településeitől, földváraitól kezdve emberi hatásra fejlődött harmonikusan változatos, ám időben nem állandó összképpé. Jelen tanulmányban némi bevezető után az emberi jelenléttel befolyásolt táj változásairól következnek pillanatképek. Az őskortól a kora újkorig tartó tájváltozásokat azonban hely hiányában nem érintjük, a tárgyalás fonalát a 18. századtól vesszük fel. Megalapozott, úgyszólván „vizuális” vizsgálatokra ekkortól már van lehetőség, ugyanis a 18. században fellelhetők a táj bemutatását segítő, részletesebb városlátványképek és térképek.² A képi források értelmezését segítik az egyre pontosabb, kortárs útirajzok is. Előjáróban megemlítendő, hogy a vizsgált terület lehatárolásának alapja a területhasználati kategóriák tekintetében Sopron mai közigazgatási határa (ld. 2. kép). A város erdei kapcsán a fellelt irodalom többnyire a Soproni-hegység erdeivel foglalkozik, így az erdészeti adatok egy szűkebb területre, jobbára csupán erre a tájrészletre érvényesek.

---

¹ Vö. Csemez Attila: Tájtervezés – tájrendezés. Budapest, 1996, 13–16.

² A felhasznált katonai térképekért köszönet a NYME Geomatikai, Erdőfeltárási és Vízgazdálkodási Intézetének, a várostérképekért Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltárának

A soproni táj jellemzői

A soproni tájat három kataszteri kistáj alkotja: a Soproni-hegység, a Soproni-medence, valamint a Fertő-melléki dombság. Jellege minden szempontból összetett. A Soproni-hegység az Alsó-Ausztriai takarórendszer Semmering-egységének része, metamorf röghegység. A különféle gneiszekből és palákból álló kristályos mag képezi a keleti részt, Brennerbánya vonalától nyugatra viszont miocén kavics- és konglomerátum rétegek vannak a felszínen, ezek rejtik a korábban bányászott barnaköszeses összletet is. A röghegységet festői, a keleti részen mélyebb, a nyugatin tágasabb patak völgyek szabdalják, s a lepusztult tönk lépcsőzetes átmenetet képez a Fertő irányába. A belváros alatt bádeni agyagot és az Ős-Ikva által összehordott kavicsréteget találunk. A Pannon-beltő pliocénkori feltöltődésével agyag, agyagmárga és homokos üledékretegek is kialakultak, fentiek mellett ezek töltik ki nagyrészt a Soproni-medencét. A Balfi-dombság magját szintén metamorf kristályos és palás kőzetek adják, melyre harmadidőszaki üledékes kőzetek települtek, közülük is leghíresebb a sokféle bányászott bádeni lajtamészko.³

A változatos domborzat összetett éghajlati viszonyokkal társul: keveredik a mérsékelt hűvös, a mérsékelt nedves és a mérsékelt száraz éghajlat, egyszerre szubalpin és szubatlanti jellegű a vidék. A térség egyfelől az Alpok befolyása alatt áll, másfelől a Kisalföld mérsékelt kontinentális makroklimatikus hatása érvényesül.⁴

A táj legnagyobb vízfolyása az Ikva-patak (Spitalbach), amely Lépesfalvától (Loipersbach) északra ered, először északkelet felé folyik, majd Somfalvánál (Schattendorf) délkeletre fordul és átfolyik Sopronon; ezután a Répcebe, illetve a Hanság-főcsatornába ömlik. Sopron alatt az Ikvába torkollik az Asztalfő alatt eredő, a hegységből Bánfalvánál kilépő Rák-patak (Bánfalvi-patak) valamint a Liget-patak. Említésre méltó még a hegységben futó Kecse-patak. Tájéki szempontból kihagyhatatlan a szikes Fertő említése, valamint az egyre jobban körbeépülő Tómalom.

Botanikai tekintetben a hegységi rész klímazonális vegetációtípusai a nyugat-dunántúli bükkösök (*Cyclamini purpurascens-Fagetum*) és a gyertyános-kocsánytalan tölgyesek (*Cyclamini purpurascens-Carpinetum*). Előbbi a brenneri részekén uralkodó, míg az utóbbi ettől keletre, a kristályos mag területén. A várasi hegység rész meredek fekvésű részein mészkőrű tölgyeseket találunk. A mészkőrű gyertyános-tölgyesek antropogén eredetűek. A hegység külső peremén, foltokban száraz lomberdők tűnnek fel, a völgyaljakban jellemzőek az égerligetek. A hegylábat és a medencét valamikor keményfás ligeterdők és

³ Makádi Mariann: Alpokálja. In: Karátsón Dávid (főszerk.): Magyarország földje – kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Bp., 2002., 331–332.

⁴ Marosi Sándor – Somogyi Sándor (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere I. Bp., 1990, 380–387.

gyertyános-kocsányos-tölgyesek alkották, mára ezek szinte teljesen eltűntek. A hegységperemen gyakoriak a szelídgesztenyések. Tájképi szempontból is fontosak a mesterséges eredetű fenyvesek. A belső völgyek üde és nedves rétjei a tájhasználat hatására jöttek létre, ám mára eltűnő-félben vannak.⁵ A medencei részen természetes vegetációt alig találunk. A művelt területeken jobbra búzát, árpát és kukoricát termesztene, továbbá említésre méltó gyümölcsösök is előfordulnak. A táj jellegét a beépített területeken túl leginkább a szőlőkultúra határozza meg.

A Fertő-melléki-dombsorról átfogó vegetációelemzés készült.⁶ Eszerint a terület meghatározó erdőtársulásai a gyertyános-tölgyesek, a somos cseresek, a tipikus cseres-kocsánytalan tölgyesek, a somos molyhos (-cseres) tölgyesek, a füves molyhos (-cseres) tölgyesek és a kristályos palán, illetve vályogos-kavicsos alapközetben létrejött, acidofil jellegű tölgyesek. Mellettük a Kőhidai-medencében valamikor jellemzőek voltak a láprétek, valamint a be nem erdősült területeken – a dombsor változatos alapközeteinek függvényében – többféle pionír és száraz gyeptársulás honos. A természetes társulások mellett mára nagy az erdei- és feketefenyővel beerdősített hajdani gyepek aránya. Művelési ág tekintetében a dombságon valamikor igen jelentős volt a szőlő, azonban mára egyre nagyobb területeket hagynak fel.

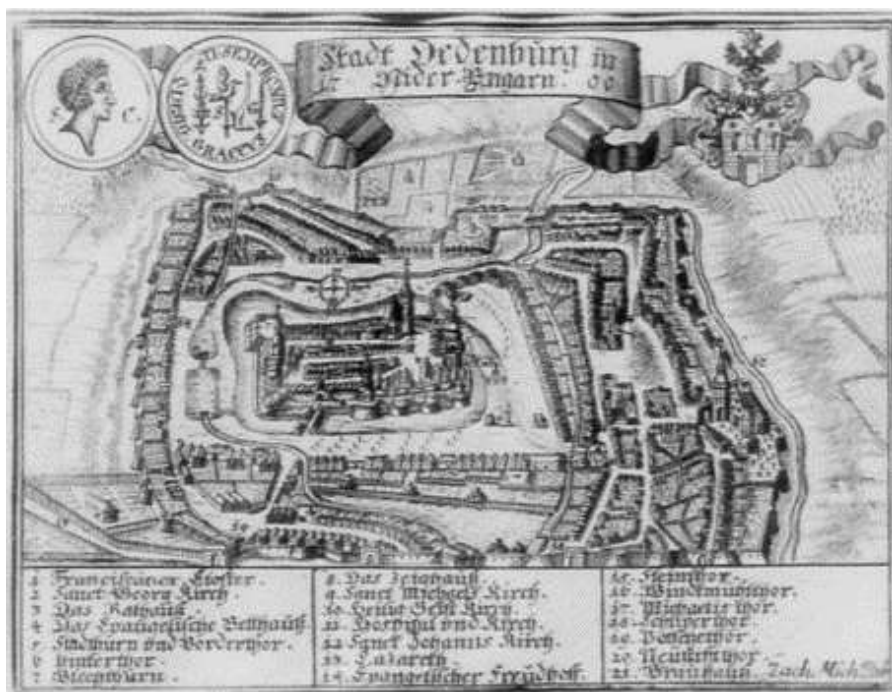
Sopron a 18. század elején

A Zacharias Michel-féle (vagy Michel-Schraps-féle) vedutaként ismert városábrázolás Sopron és környéke első olyan ábrázolása, melyen a tájhasználat is látszódik (1. kép). A falakon belüli város látványa a „kerített” jelleg miatt már akkor tömör, telített benyomást keltett: a mai belváros területe teljesen beépített. A városhoz szervesen hozzátartoztak a külső várfalon belüli házi kertek. A belső kertek mellett többfelé szőlőt ültettek, mint ahogy például a Bécsi utca, a Fővényverem és a Szent Mihály utca házai mögött látható.⁷

⁵ Király Gergely (szerk.): A Soproni-hegység edényes flórája. Flora Pannonica, 2004. II. évf. 1. füzet, különszám. 13–17.

⁶ Király Gergely: A Fertőmelléki-dombsor vegetációja. In: Tilia, 2001, 10. szám, 181–357.

⁷ Thirring Gusztáv: Sopron városa a 18. században (Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány), Sopron, 1939, 11.

1. kép. Zacharias Michel vedutája Sopronról, 1700

Sopron viharos történelme alatt rákényszerült arra, hogy erős védelmi rendszert építsen ki. Ezt a célt szolgálta a mai belváros körüli, római alapokra emelt, háromszoros belső várfal, melynek karbantartására a középkor során rendkívül sok gondot fordítottak.⁸ Később Lackner Kristóf kezdeményezésére kezdtek el építeni 1616-ban a külső várfalat.⁹ Az idők változása folytán azonban ez a fajta védelem szükségtelenné vált. 1783-ban kezdték el bontani a külső várfalat, viszont a belső védőv 80%-a a 19. század második feléig fennállt.¹⁰ Tehát – mint azt Zacharias Michel ábrázolásán is láthatjuk: 1700-ban a külső és belső városfal is teljes egészében megvolt. Bél Mátyás még két erődítményt említ, egyrészt Bécs felől, másrészt a „Bocskai kapu alatt”, délen.¹¹ A város látképét meghatározó tornyok közül kiemelendő a Tűztorony: ezen az ábrázoláson már a ma ismert, barokk stílusú toronysisakkal láthatjuk, melyet az 1676-os tűzvész után emeltek.¹² Szemben vele markáns ellenpontot képez a Lackner Kristóf által

⁸ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története I. rész 1. kötet Oklevelek 1162-től 1406-ig, Sopron, 1921, 7.; 15.; 76.

⁹ Thirring: Sopron városa i.m. 15.

¹⁰ Holl Imre: Sopron városfalai. SSz. 51 (1997), 290.

¹¹ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I. Szerk. Kincses Katalin Mária, Sopron, 2001, 172.

¹² Turbuly Éva: Sopron. In: Tuba László (főszerk.): Győr-Moson-Sopron megye települései. Győr, 1994, 180–183.

építtetett, ún. „Zöld-torony” (az ábrázoláson „Blechthurn”).¹³ Tájéki szempontból a mai napig jelentős a ferences (utóbb bencés) kolostor temploma, az ún. Kecsketemplom, valamint a Szent Mihály-templom tornya. A város látványát a belvárost körülölelő külvárosok teszik teljessé.

A várost átszelő két patak vizét ekkoriban felduzzasztották és védműként használták. A belső várfalat körbevette a vizes várárok, melyet a Bánfalvi- (másképpen Rák-) patak vizéből tápláltak, a mai Széchenyi tér helyén pedig két nagy víztároló volt, melyből a várárok vízutánpótlását biztosították.¹⁴ Az Ikva nagyjából a mai medre szerint futott át a városon: a város előtt a konyhakerteket öntözte,¹⁵ majd három ágra oszlott, melyből a középső a várofsal körüli árokba vitt vizet, a másik kettő halastavat táplált. Sodrása alkalmassá tette malmok hajtására: a város előtt és után is több malom használta fel erejét,¹⁶ *Bél* szerint összesen kilenc.¹⁷ A két „nagy patak” mellett meg kell említeni a Soproni-hegység számos, kisebb-nagyobb forrását, amelyekre való utalásokat az 1700-as évektől megtalálhatjuk. Régtől ismert a (mai nevén) Deák-kút és a Ferenc-forrás.¹⁸

A Sopron vármegyét oly alaposan bemutató 18. századi polihisztor, Bél Mátyás szerint „semmi sem hiányzik itt, amit kövér földtől várni”.¹⁹ A szőlő számára kiváltképpen alkalmasnak tartotta a területet, de emellett dicsérte a kertek gyümölcsseit: főleg alma- és körtefajtákat, szilvát és cseresznyét említett. A gabonafélék közül a tavaszi és őszi búzát, valamint az árpat emelte ki. A gesztenyét a „soproni föld első büszkeségei” közé tartozóként jellemezte.²⁰ Ugyanakkor a Sopron falain kívüli kerteket hanyagul gondozottként írta le, mivel „a finom művelést a háborútól és a gyakori megmozdulásoktól való félelem meggátolja”.²¹ A soproniak nem ok nélkül féltek: a 17-18. század fordulóján először a török, majd a kuruc seregek háborgatták a várost: 1705-ben Vak Bottyán a következőket írta a város ostromáról: „Sopron ... magát fel nem akarván adni: mind külső s belső városának nagyobb részeit bombák által megégettem”.²²

A külső várofsalon kívüli területeket nézve déli irányban és a Lőverek felé az árkon túl szántókat jelöl a Michel Zakariás féle veduta, ezt Bél Mátyás megerősíti. Bécs irányában enyhe lejtésű helyeket említ, valamint a Lővert amely „túl azon, hogy szőlőt nevel, gesztenyefáktól árnyas, finom szépségű ligettel is büszkélkedik”.²³ Nyugatra, a mai Újteleki városrész, Lackner Kristóf utca felé a vedután gondozott kerteket látunk, a kertek mögött szántókat. Bél ezzel szemben ezt a részt részben sík, részben völgyes tájként jellemzi, mely „szőlőnek mindenképpen alkalmas talajt ad”.²⁴ Ugyanitt említ egy „pocsétát” és „két jó

¹³ Számos ábrázoláson és forrásban Brückl-torony néven szerepel.

¹⁴ Thirring Sopron városa i.m., 14.

¹⁵ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 111.

¹⁶ Boronkai Pál: A soproni patakokról. SSz. 21 (1967), 179.

¹⁷ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 111.

¹⁸ Sopron környékének forrásai. Castanea Környezetvédelmi Egyesület, [Sopron], 2003, 48.

¹⁹ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 114.

²⁰ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 115.

²¹ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 172.

²² Horváth Zoltán: Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron, 1964, 71.

²³ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 172.

²⁴ Uo.

halastavat”. A Bécsi-domb, Virág völgy környékét a krónikás kezdetben sík, majd finoman emelkedő dombságként írja le, erdőkkel: „a dombhátat tölgyes fedi, oldalát szőlő öltözteti, a tőkéket mindkétfelől gyümölcsfák tarkítják”²⁵. A Fertő felől kiváló szőlőkkel borított dűlőket néhány mérföldön át. A vedután ehhez képest még némi szántót találhatunk északi irányban. A szőlőkkel kapcsolatban annyit még hozzá kell tenni, hogy ebben az időben nem a mai, szinte városcégér soproni kékfrankos volt a vidék jellemző fajtája. A lakosság fő megélhetési forrásaként jellemzett szőlőterületek²⁶ túlnyomó részén fehér szőlőt termesztettek, főleg Furmintot, Sárga Muskotályt és Zöld Veltelint.²⁷

Sopron környékén mindig meghatározó szerepet játszott az erdő, melynek nagy részét a Soproni-hegység erdei képezik, valamint a Dudlesz-erdő és a Fertő-melléki dombság erdei. Bél a vármegye egyik nagy erdejének írja a Sopron feletti „sűrű és terebélyes fáktól árnyas” „Tudelswald”-ot, azaz a mai Dudlesz-erdőt.²⁸ Az erdők összetételére vonatkozóan a Lépesfalva határában a tölgyeken kívül nyírek, rezgő nyár, gyertyán és hársak alkották az állományt; a hegyvidéken uralkodóak volt a tölgyek, de a bükk is nagyobb állományokat tett ki. A helyiek tipikusan sarjerdő-gazdálkodást folytattak évszázadok óta: ennek következtében a városhoz közeli, a harkai és a bánfalvi erdők kerültek a legrosszabb állapotba.²⁹ Az erdőgazdálkodás a 19. század végéig a helybeliek tűzifa- és épületfa-igényeinek függvényében folyt, sokszor tarvágásos módon.³⁰ A 18. századra a kisebb vágásterületek összeolvadtak és egyre nagyobb területre terjedtek ki, az állományok termőhelye a helytelen kezelési mód következtében erősen leromlott.³¹ Napjaink híres soproni fenyveseinek ekkor még nyoma sem volt: jóval később, a 19. században kezdték el őket a lomberdők helyére ültetni.

Sopron a 18. század végén

A város kiterjedése alig változott az évszázad során: a fejlődésben léptékváltás csak a 19. században következik be. Az I. katonai felmérés során készült térképen alig látunk házat a külső városfalon kívül, csak az északnyugati rész képez kivételt néhány telekkel (2. kép). A Rák-patak vonalában megjelenik az Erzsébet-kert, korabeli nevén Neu Hof. Sopron első közkertje azért is rendkívüli műfajában, mert a város közössége saját maga alapította, nem főúri rendelkezésre keletkezett,

²⁵ Uo.

²⁶ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 176.

²⁷ Kiss Andrea: Sopron vármegye természeti viszonyainak változása a XVIII–XIX. században. In: Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 279–288.

²⁸ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 106.

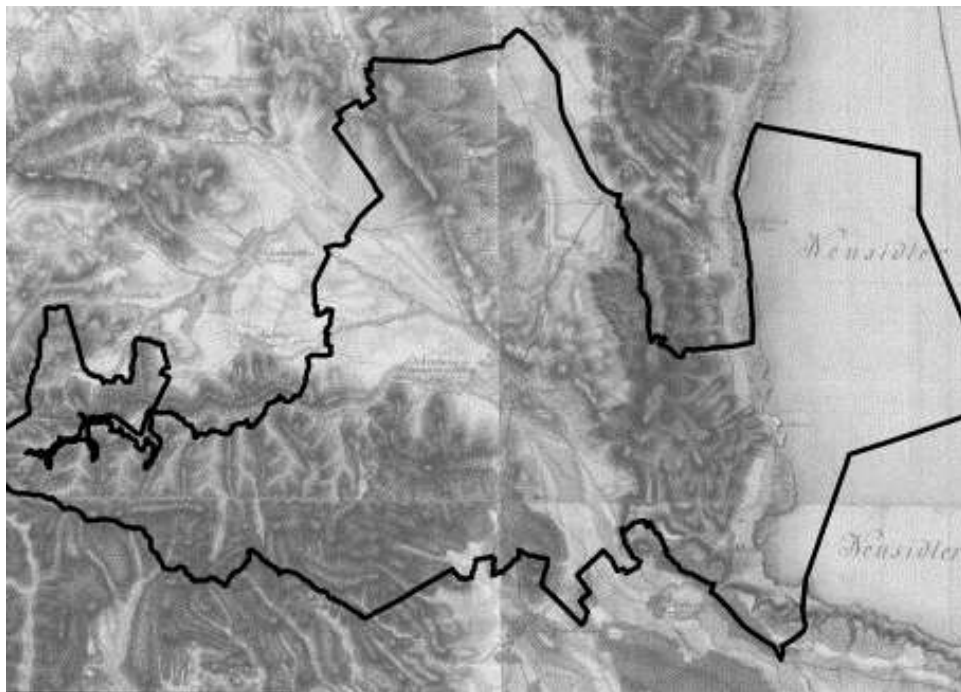
²⁹ Csapody István: Sopron város (és volt úrbéres községei) egykori erdeinek története (XIII–XX. század). In: Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei, 1968 3–4. sz. 3–15, itt: 6–7.

³⁰ Csapody István: Sopron város erdeinek története Oderszky János jelentéséről (1837) Muck András működésének megkezdéséig (1872). SSz. 20 (1966), 320–330.

³¹ Csapody: Sopron város erdeinek története i.m., 321.

mint kora több hasonló kertje.³² A korabeli források egybehangzó véleménye szerint látvány tekintetében a környező hegyek meghatározók.³³

2. kép. Sopron mai közigazgatási területe az I. katonai felmérésre vetítve, 1784
(Az I. katonai felmérés DVD-ROM, Arcanum kiadó)

A környékbeli falvak közül Balf az 1784-es katonai térképen parányi, néhány tucat házzal bíró faluként jelenik meg a Fertő közelében, az erdő lábánál: szőlők és szántók veszik körül. Az erdővel körülölelt Bánfalva ugyanitt valamivel nagyobb kiterjedésű, hosszan elnyúló település a Rák-patak mentén.³⁴ Brennbergbányát nem tüntették fel a rajzolók, a mai település helyén csak erdőt látunk, de ismert, hogy ekkor már folyt bányászat Ó-Brennbergnél.³⁵ Itt nyílt meg Magyarország első szénbányája 1753-ban a miocénkori kavicsréteg alá temetett széntelepek feltárására. A Fenyves-völgybe telepített első családok még valóságos „ösvadonnal” találták magukat szembe. Maguk építette faviskókból alakították ki

³² Csatkai Endre: Kétszáz éves közkert Sopronban. SSz. 17 (1963), 241–248.

³³ Vályi András: Magyar Országnek leírása, Buda, 1796, I–III., 272–277.; Az I. katonai felvétel országleírásai.

³⁴ A felméréshez tartozó országleírás is közöl róla egy rövid leírást.

³⁵ Vajk Artúr: A brennbergi szénbányászat és a bécsi hajózható csatorna. SSz. 4 (1940), 221–232.

első, csepp településüket, amely 1793-ban kapta hivatalosan a Brennbergbánya nevet. Az első bányahelyhez, a Pál-aknához hamarosan kocsíút vezetett, majd az elkövetkező évtizedekben egyre több új tárót nyitottak meg, ami az erdő apránkénti irtásával és a völgy átalakításával járt. A soproni erdő szívében rejtett ipari táj formálódott.³⁶

A táj két patakja nem sokat változott, medrük ekkor sem szabályozott. Az országleírás szerint a Rák-patak Bánfalvánál 2–3 vagy több lábnyi (*Schuhe*) mély, nincsen kiépített partja és kikötője. Bánfalván kettő, a falutól Sopronig hat malmot hajt a patak.³⁷

A katonai felméréseket vizsgálva látható (1. táblázat), hogy a szántóterület nagysága jóval megelőzi a szőlőterületét, azonban ezt a korabeli leírások elhanyagolják, inkább más jellegzetességeket hangsúlyoznak. A földekről Vályi András csak annyit ír, hogy „néhol jó, néhol közép termékenyséűek”,³⁸ viszont dicséri a szőlőterületet, a legelőket és a réteket. Az országleírás száraz kaszálóként (*Trockne Wiesen*) jellemzi a Sopron környéki réteket. A térkép rétet/legelőt főleg a vízfolyások mentén mutat, illetve az erdőterületek mellett.

Terület- használat	1784		1895		1971		2006	
	Forrás: I. katonai felmérés		Forrás: Községso- ros adatok		Forrás: Község soros adatok		Forrás: www.takarnet.hu	
	terület (ha)	százalé k (%)	terület (ha)	százalé k (%)	terület (ha)	százalé k (%)	terület (ha)	százalé k (%)
Beépített	161,18	0,97	1444,00	10,64	1542,00	11,51	3468,72	20,52
Erdő	6771,92	40,58	6094,00	44,92	5643,00	42,11	5878,80	34,77
Kert	39,25	0,24	282,00	2,08	682,00	5,09	272,94	1,61
Nádas	147,51	0,88	71,00	0,52	694,00	5,18	3039,04	17,98
Rét, legelő	1347,33	8,07	1152,00	8,49	903,00	6,74	948,14	5,61
Szántó	3481,63	20,86	3700,00	27,27	3021,00	22,54	2302,12	13,62
Szőlő	1086,56	6,51	824,00	6,07	916,00	6,84	995,79	5,89
Tó	3653,58	21,89	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Összterület	16688,96	100,00	13567,00	100,00	13401,00	100,00	16905,55	100,00

1. táblázat: Területhasználati kategóriák arányának változása Sopron közigazgatási területén, 1784–2006³⁹

³⁶ Becher Nándor: Brennbergbánya 1753–1793–1953. Brennbergi Kulturális Egyesület, Sopron – Brennbergbánya, 1993.

³⁷ Az I. katonai felvétel országleírásai.

³⁸ Vályi: Magyar Országnak leírása i.m., 277.

³⁹ A község soros adatok Sopron korabeli közigazgatási területére vonatkoznak, azaz 1895-ben még Bánfalva és Balf nélkül, 1971-ben Balf nélkül értendőek. Az 1784 és 2006 között mutatkozó területi eltérés a katonai térkép feldolgozásának módszeréből ered.

Szőlő nagyobb kiterjedésben Balf felett, a Fertő-melléki dombságon, illetve a mai Virág völgy területén, a Dudlesz-erdő felé terült el. A szőlőtermesztés ekkoriban nehéz helyzetbe került, ugyanis az osztrák örökösödési háború miatt elvesztek Szilézia borfeltevő piacai, a gyenge termőhelyeken irtották a szőlőt.⁴⁰

Erdők vonatkozásában az országleírás „magastörzsű”, azaz szálerdőket (*Hochstämmige Waldung*) említ. Ez azonban ellentétben áll a korabeli, Sárközy András által készített erdőtérképpel, és számos más, megalapozott tanulmánnyal.⁴¹ Eszerint Sopron erdei ekkor javarészt sarjerdő-gazdálkodással „kezelt”, 20 éves vágásfordulójú állományok voltak, melyek értéktelen tűzifát adtak. Fafajok tekintetében Vályi szerint „fajok mind’ a kétféle van”.⁴² Ez a megfogalmazás pontosítható Sárközy térképe alapján: eszerint puhafás (*weich*) és keményfás (*harts*) erdőkről van szó, valamint a kettő keverékéről (*gemischt*), melyek nagy valószínűséggel a jellemző különböző tölgyesekből alakultak ki a „rablógazdálkodás” hatására. Állománya tölgyek, gyertyán és elegyfajok (hársak, nyírek, nyárok) keverékéből állt, néhol bükköst is találhattak.⁴³

Sopron és környéke a 19. század első felében

A város határa Fényes Elek szerint ekkor 37865 hold és 320 négyszögöl volt.⁴⁴ Az évszázad elejének Sopronját Bredeczky Sámuel útirajzából ismerhetjük meg: költői leírást ad a városról és a környező vidékről (3. kép).⁴⁵ A beépített terület e fél évszázad alatt látványosan növekedett. A külvárosok egyre jobban kibővültek, a fallal övezett városból kivezető utak mentén épületek nőttek ki a földből. A város arculatát tűzvész szabta át 1808 júliusában: a belváros jó része leégett. Az újjáépítés és a felújítás során a beépítés intenzitásában és az épületek magassága terén egyfajta léptékváltás következett be,⁴⁶ azonban a város falai még mindig álltak: csupán az óváros körüli védműre simultak rá körben lakóházak.

A Hanság rendezése során 1800–1813 között szabályozták az Ikvát is, a Hanságba ömlő többi folyóval együtt,⁴⁷ ez a városhoz kapcsolódó mederrészt nem érintette. A patak Sopronon átfolyó szakasza a térképek szerint változatlan helyen fut. Nagyobb tájképi változást eredményezett 1845-ben a volt Nagyszoda kiépítése, melyet az egykori Greilinger-malom felvízcsatornájába épített beeresztő zsilippel és völgyzárógáttal hoztak létre, a mai Uszoda utca végénél. A patak

⁴⁰ Kücsán József: Hol termett a soproni bor? Sopron szőlőskertjei a 17–18. században. SSz. 53 (1999), 5–20.

⁴¹ Csapody: Sopron város erdeinek története i.m.; Csapody: Sopron város (és volt urbéres községei) i.m.; Kiss, 2001, valamint Fírbás Oszkár: Sopron legrégibb erdőtérképe. SSz. 11 (1957), 109–112.

⁴² Vályi: Magyar Országnak leírása i.m., 277.

⁴³ Csapody: Sopron város (és volt urbéres községei) i.m., 6–7.

⁴⁴ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára – Mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I. és IV. kötet. Pest, 1851. 39.

⁴⁵ Bredeczky, Samuel: Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. Wien, 1803. 72–109.

⁴⁶ Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században. SSz. 20 (1968), 350.

⁴⁷ Csatkai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.): Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956², 97.

szennyezettsége ekkortájt kezdett feltűnővé válni: tisztítását 1852-től sürgették, és a meder kövezése is aktuálissá vált. A Rák-patak fő medre a mai Deák tér mentén haladt: itt volt az árapasztója is. 1841-ben kezdték meg a belterületi szakaszok csatornázását, és a patak vizével öblítették a csatornahálózatot.

3. kép. Greistmeier festménye Sopronról, 19. század közepe (reprint képeslap)

A kertek területaránya az előző századhoz képest növekedett, ami betudható a bor piacvesztésének – sok szőlőt kiirtottak és gyümölcsöskertet ültettek a helyére.⁴⁸ Bredeczky Sámuel elragadtatva ír a soproni táj szépségeiről: a Lőverek felől a szőlőket és a mögöttük elterülő gesztenyeerdőket említ, valamint a lővertulajdonosok legújabb szokását jegyzi meg, ami szerint gyümölcsöskerteket létesítenek területükön.⁴⁹ A II. katonai térképen valóban megjelenik a Lőverek kertjeinek ábrázolása – házakat még nem fedezhetünk fel –, és a Virágvölgy területén, a Dudlesz-erdő felé több gyümölcsöst látunk. A kertek kapcsán megemlíthetők a soproniak káposztásföldjei: e jellegzetes kertetípust őrzi a Krautäcker dűlő neve, melyre a mai Jereván lakótelep épült. Fényes Elek például 84 kataszteri hold és 270 négyszögöl (48,50 ha) káposztást említ Sopron kapcsán.⁵⁰

A falvak folytatták viszonylag csendes életüket, Brennbergbánya kivételével. Ahogy a bányásztelep ipari jelentősége fokozódott, úgy növekedett területe, és jelentett egyre nagyobb környezeti terhelést a korábban csendes völgynek. Becher

⁴⁸ Az I. és a II. katonai felmérés térképeinek elemzése alapján.

⁴⁹ Bredeczky: *Beyträge* i.m., 75.

⁵⁰ Fényes: Magyarország geographiai szótára, 39.

Nándor említ egy francia utazót, aki szerint „hatalmas magasságú külfejtésben nyerik a szenet”.⁵¹ Ekkorra már üzemelt a Ferenc-akna, a Terézia-táró, az Orécser-akna és a Ferdinánd-táró, valamint a Rudolf-akna.

A környék szőlőinek területe mintegy 18%-kal csökkent a 1784 és 1845 között.⁵² Csatkai szerint ekkor a szőlőművelés és a bor eladása még mindig jelentős, de a kereskedelem és az ipar előretört.⁵³ Ugyanakkor a sziléziai piacok elvesztése még mindig hatott: minőségi változtatásra sarkallta a környék bortermelőit.⁵⁴ Fajták tekintetében továbbra is a fehér szőlő volt az uralkodó, az 1800-as évek közepén még csak az össztermés 10%-át tette ki a vörösbor.⁵⁵ Nagyobb szőlőterületeket változatlanul Balf mellett, a Virág völgyben és Bánfalvánál találhatunk. A Virág völgyi szőlőterület csökkenése igen látványos: a szántóterület és a kertek térnyerése meghatározó, és megfigyelhetők azok a keskeny szőlőparcellák, melyekről a középkori eredetű Saurüssel („disznóormány”) dűlő egykori német nevét kapta.⁵⁶ Bredeczky leírásában éppen erre a területre – a város és a Fertő közé – helyezte a legnagyobb szőlőterületeket.⁵⁷

Az erdőterület rendezése és számbavétele egyre sürgetőbbé vált. 1818-ban Müller Dániel József városi mérnök elkészítette a városi erdő térképét: az ehhez járuló jegyzőkönyvek szerint a Dudlesz erdő 30 éves vágásfordulóban kezelt „rudaskorú erdő”, kocsányos és kocsánytalan tölgyvel elegyes cser állományokkal, melyek részben cserjések és borókával alánóttek. A térképen jelöltek a Nagysárkányárok felé rezgő és fehér nyárt is, Nagycenk felé pedig fenyőt.⁵⁸ Sopron város erdeinek történetében kiemelkedő Oderszky János 1837-es revíziója, mely szerint a városnak 12067,2 kh (6944,9 ha) erdeje volt⁵⁹, amelynek zömét a 30 éves vágásfordulóban kezelt sarjerdő alkotta, szálerdő mindössze 52,6 kh-on (30,3 ha) volt (*fajfajok tekintetében ld. a 2. táblázatot*). A jelentés szerint ekkor a Dudlesz-erdőt főleg csertölgy, kevés kocsányos és kocsánytalan tölgy, boróka és számos más cserjefaj alkotta. A Szárhalmi erdő fő faja a cser és a molyhos tölgy voltak, állaga jobban lepusztult és elcserjésedett. A hegyvidéki területen gyertyános-kocsánytalan tölgyesek álltak, a rejtettebb részeken néhol bükkösök. A bánfalvi kerületben (a Váristól az Ultraíg és Brennbergig) kocsánytalan tölgyet, gyertyánt, bükköt, rezgő nyárt és nyírt mértek fel. A Várhelyen 64 éves erdeifenyves és jegenyefenyves állt, természetes újulattal, tőle nem messze gesztevényes terület el, amelyet nem sokkal később tarra vágtak és tölgyesítettek. Az

⁵¹ Becher: Brennbergbánya i.m., 25.

⁵² Az I. és a II. katonai felmérés térképei alapján.

⁵³ Csatkai–Dercsényi: Sopron és környéke műemlékei i.m., 97.

⁵⁴ Kiss: Sopron vármegye i.m., 287.

⁵⁵ Kücsán: Hol termett a soproni bor? i.m., 20.

⁵⁶ A Virág völgy szabályozási terve, 1999, 18. p.

⁵⁷ Bredeczky: Beyträge i.m., 84.

⁵⁸ Csapody: Sopron város erdeinek története i.m., 322–323.

⁵⁹ Uo.

állományokat meglehetősen túlhasználták.⁶⁰ A jelentésben sok helyen utaltak tölgygel történő erdősítésre, a legeltetés tiltására, de sajnos kevés eredménnyel: Csapody hivatkozik egy 1851-es forrásra, mely szerint „Az erdők Sopron megyében is pusztulnak”.⁶¹ Részletes adatokat találhatunk Sopron hegyvidéki erdeinek történetéről Tamás József munkájában is,⁶² akinek eredményeit a Majer Antaltól kölcsönzött táblázat is felhasználja (2. táblázat).

Fafajok (%)	1837	1925	1983
Tölgyek	30	26	35
Bükk	8	5	5
Gyertyán	30	14	8
Hársak, kőrisek	1	2	1
Bibircses nyír	28	2	2
Éger	1	1	1
Lucfenyő	1	30	23
Jegenyefenyő	–	1	+
Vörösfenyő	–	6	6
Erdeifenyő	1	10	16
Feketefenyő	–	3	3
Lomb összesen	98	50	52
Fenyő összesen	2	50	48

2. táblázat: A Sopronhoz tartozó erdők fafaj-megoszlása Majer Antal nyomán⁶³

Sopron a 19. század második felében

A 19. század második felében a város kiterjedése egyre növekszik. Felgyorsul a beépítés üteme: a változást térképek⁶⁴ és statisztikai adatok⁶⁵ is mutatják. Sopronnak eddig csak a belvárosa és a Lackner-féle városfalon belüli külvárosai épültek ki, de ebben az időben az elővárosok egyre nagyobb szerephez jutottak. Újonnan keletkezett a Deák téri rész, az Alsó-Lőverekben és a Felső-Lőverekben megjelentek az állandó lakásra szolgáló villák. A polgárok hétvégi kertjei egyre nagyobb területet hódítottak el az erdőtől. Megkezdődött a gyümölcsösök lassú

⁶⁰ Uo., 324–325.

⁶¹ Uo., 327.

⁶² Tamás József: A soproni hegyvidéki erdők történelmi fejlődése, tájleírásai a fafaj, elegyarány és korosztály viszonylatában napjainkig, Kézirat, 1955. Közzéteszi: Bartha Dénes. Erdészettörténeti Közlemények L., Sopron, 2001.

⁶³ Majer Antal: A soproni erdők nagy tanúfái I. rész. Soproni Szemle 1987, 2. sz. 97–127. p.

⁶⁴ A III. katonai felmérés szelvényei, valamint a Soproni Levéltár térképgyűjteményében fellelhető, korabeli térképek.

⁶⁵ Lásd: Történeti statisztikai kötetek: Földterület községsoros adatok 1895–1984, KSH, Bp., 1988.

lakóterületté alakulása: az ekkor indult folyamat mára – helyenként változó ütemben és mértékben – lassacskán átszabta a városrész képét.⁶⁶

A város újabb tornyokat kapott, amelyek ma is meghatározzák arcát: 1862–1863-ban az evangélikus templom tornya, rá két évre az orsolyita templomé épül meg. A látképben további változást jelentett, hogy a Szent György templom tornya 1867-ben összedőlt, helyébe 1882-ben emeltek másikat.⁶⁷

A katonai felmérések szelvényeit nézve a környező falvak közül Brennbergbánya ekkoriban apró községnek tűnik az erdővel ölelt völgykatlanban. A falu alapvető mai körvonalai már megfigyelhetők, jó minőségű kocsút vezetett át rajta. Az ó-brennbergi részen szórta épített lakóházak húzódnak meg a régi táróktól nem messze. A kezdeti mag nyugat felé kiegészült a József, az Régi és az Új István-aknákkal, majd a Borbála- és az Erzsébet-aknával, habár a bányászat zömmel Ó-Brennberg területén folyt. Kutatófúrások nyomán a század végére további, a régiektől messzebb eső fejtéseket nyitottak: északra a Sopron-aknát, keletre a Hermes- és délre az Ilona-aknát. Ezek a korábbi településsel összeköttetésben álltak, de „nem nőttek össze” vele: viszonylag független bányaterületet képeztek az erdőben.⁶⁸

Bánfalva belterületének nagysága alig változott az eltelt idő alatt, kertjeinek területe azonban elkezdett Sopron irányába terjeszkedni. 1856-ban csaknem a teljes falu leégett, mindössze néhány régebbi ház maradt meg.⁶⁹ Balf egyre összetettebbé vált: a vasút megépülése után fürdője fellendült. A 19. század végén szálloda és gyógy pavilonok épültek a helyi gyógyhatású víz lehetőségeit kihasználva.

Patakok vonatkozásában a Bánfalvi-patak 1871-ben még az Erzsébet-kertnél szigetet alkotott, az Újteleki külvárosban nyitott volt a medre. A mai Zsilip utcánál elágazó patak lassan kezdett eltűnni a városképből: egyik ágának befedését 1868-ban határozta el a közgyűlés (mivel a patak „illatára” nem lehetett büszke a város), másik ágát 1873-ban kezdték eltakarni a mai Deák téren. Ez utóbbi ág teljes beboltozása 1939-re fejeződött be.⁷⁰ Eközben az Ikva-patak medre teljesen fedetlen volt, mederszabályozások, kövezések medertisztítások történtek csak. A város összes közcatornája a két patakban folyt, ezért tervezték a patakok szabályozását 1900-ban, melyben mindkét patakot befedték volna teljes hosszúságában, de a terv végül nem valósult meg.⁷¹

⁶⁶ Vö. Kubinsky Mihály: A régi soproni Löver. Tatabánya, 2005.

⁶⁷ Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században. Bp., 1988., 149., 203., 206.

⁶⁸ A település és az aknák formálódása jól kivehető a Vajk Artúr hivatkozott tanulmányában megjelent ábrákból. Vö. Vajk, A brennbergi szénbányászat i.m. és Becher, Brennbergbánya i.m.

⁶⁹ Rozsondai Károly – Sümeghy József: Sopronbánfalva. Sopron, 1937, 65.

⁷⁰ Boronkai: A soproni patakokról i.m., 187.

⁷¹ Uo., 180–181.

A szántók területe a vármegye adatai alapján is növekedett (az 1873. évi 43,5%-ról 1904-ben 51%-ra), a legelő és a rét visszaszorult,⁷² emellett fokozták a szántóföldi termelés intenzitását (1. táblázat). Megszűnt az ugaros művelés, és helyette vetésforgó terjedt el, amely a századfordulóra általános művelési móddá vált. A termelési szerkezet megváltozott: gabonafélék helyett egyre több takarmánynövényt termesztettek.⁷³

A filoxéra pusztítása (1875 körül) és a peronoszpóra járvány (1895) miatt csökkent a szőlő területe.⁷⁴ De nemcsak a szőlők területe változott: jelentős fajtaváltás is történt, a fogyasztói igényeknek megfelelően.⁷⁵ A korábban uralkodó fehér szőlő helyett vörös fajtákat ültettek: ekkor lett Sopron híres vörösboráról.⁷⁶ 1884-ben a vörösbor részesedése az össztermésben már 33%, 1895-ben pedig 43%.⁷⁷ A szőlőterületek a városhoz közel kezdődtek: a Szita-féle térkép⁷⁸ közvetlenül a szélső telkek után, a kertek végétől szőlőt jelöl északon és keleten. A környéken ugyanakkor egyre több kertes területet találunk: a löveri kertek jól kivehetőek a III. katonai felmérés térképén. Bánfalvánál 1855-ben tagosították a külterületet, ekkor több gyümölcsöskert volt a Magas-szántók, a Hosszú-újhegy, és a Kurta-hegy dűlőkben.⁷⁹

A fertő menti nádtermelésnek is fontos szerep jutott a vármegyében: „Győr, Szombathely, Kőszeg, Sopron, Bécs és Bécsújhely a nád felvevő piaca, de ezeken a városokon túl egész Franciaországig keresett a Sopron megyei nádasok termése”.⁸⁰

Az erdőterület változása hullámzó a 19. század második felében, átmeneti csökkenés után a 20. század elejére mégis több erdőt találunk, mint az 1840-es években. 1869-ben Micklitz és Hollan⁸¹ az erdő általános képét a következőképpen írták le: „Nagy kiterjedésű, rosszul felújult tarvágások sorakoznak egymás mellé, mindinkább csökkenő mennyiségű kocsánytalan tölgy s egyre jobban terjedő gyertyán, nyír, rezgő nyár eleggyel. Ezt a képet szakítják meg mindenesetre felújításból származó, jól fejlődő, magról kelt, 20–30 éves, kisebb kiterjedésű kocsánytalan tölgy állományok, különféle fenyőfajokkal kipótoltt, többé-kevésbé elfogadható lomb-sarj fiatalosok, s azok a kisebb 15–40 éves elegyetlen fenyőcsoportok, melyek természetes úton, illetve mesterséges

⁷² Ezt alátámasztják a vonatkozó térképek.

⁷³ Simkovics Gyula: A mezőgazdasági termelés és a termelőerők fejlődésének néhány vonása Sopron megyében a XIX. század végén. SSz. 19 (1965), 115–126.

⁷⁴ Kiss: Sopron vármegye i.m., 287.

⁷⁵ Kücsán: Hol termett a soproni bor? i.m., 20.

⁷⁶ Kiss: Sopron vármegye i.m., 287.

⁷⁷ Kücsán: Hol termett a soproni bor? i.m. 20.

⁷⁸ Soproni Levéltár térképgyűjteménye, SVT 275.

⁷⁹ Rozsonдай – Sümeghy: Sopronbánfalva i.m. 67–68.

⁸⁰ Simkovics: A mezőgazdasági termelés i.m. 121.

⁸¹ Robert Micklitz és Friedrich Hollan szakvéleménye. Frank Norbert: Sopron város erdei a XIX. század közepén I. Soproni Egyetem, Erdőművelés Tanszék, Sopron, 1999, 52.

felújításból származnak”.⁸² Az említett szerzők javasolták a soproni erdő átalakítását: a német és a morva fenyvesek példájára luc-, erdei-, és feketefenyő, kisebb arányban vörösfenyő tömeges telepítését,⁸³ de „megfelelő lombos fafajok” ültetését is, úgymint bükk, tölgyek, juharok, szilek, körisek és szelídgesztenye.⁸⁴ Egy évre rá az elkészült üzemterv alapján hozzáláttak a soproni erdők fenyvesítéséhez. Eközben az úrbéres rendezés eredményeképpen a város erdőterülete csökkent: ennek és a magas kezelési költségnek a hatására a városi tanács a tűzifát lábon adta el az 1870-es években. A területek visszaerdősítése lassan zajlott le, Muck Endre kezdte előtérbe helyezni az erdőművelést a pénzügyi szempontokkal szemben: 1880-tól kezdve főleg luccal erdősítettek, sajnos, még olyan termőhelyre is, melyet ez a fafaj rosszul tűrt.⁸⁵ Muck feketefenyővel és vörösfenyővel elegyítette a lucot. Az egyes állományokban törekedtek a cser visszaszorítására, sok helyütt akácot alkalmaztak „foltozás” céljából.⁸⁶ Az állomány-átalakítások többsége tarvágás után történt, általában száz javatörzset hagytak vissza, a makktermelés és természetes felújulás érdekében. Az erdőrendezés súlypontja a hegyvidéki erdő volt, a Szárhalom és a Dudlesz ekkor háttérbe szorult.⁸⁷

Sopron a 20. század elején

A város 19. század végén megindult fejlődése a 20. század elején még nagyobb lendületet vett. Wälder Józsefnek köszönhetően az 1905-ös városrendezési terv a város jövőképét és tájbaillőségét helyezte előtérbe. Az indokló jelentésben külön pontot képeztek a „szépítészeti szempontok”, amelynél a város tájképi jellemzését Wälder így adta meg: „Sopron városának tájképe szépnek mondható. Az alsó- és felső-löverek nevű villákkal beépített gyümölcsös kertek mögött a nagy városi erdő terül el [...], míg a soproni medencét északkelet felé határoló bécsi domb erdeje a városig húzódik és észak-keleti lejtőin gyümölcsös kertek és szőlők terülnek el. A város fejlesztési terve ezt a szép tájképet megtartani akarja és azért a villaszerű beépítést az Alsó- és Felső-löverek és a Bécsi-domb, valamint a Kurucdomb részére biztosítja, ellenben a völgyekben fekvő területekre nézve a zárt soros beépítést tervezi.”⁸⁸ (4. kép)

⁸² Csapody: Sopron város erdeinek története i.m., 328.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Frank: Sopron város erdei, 24.

⁸⁵ Csapody: Sopron város (és volt urbéres községei) i.m., 12.

⁸⁶ Uo., 13.

⁸⁷ Uo., 13–14.

⁸⁸ Wälder József: Indokló jelentés Sopron sz. kir. város általános szabályozási és fejlesztési tervéhez, Sopron, 1906.

4. kép. Sopron, 20. század eleje (Rohonyi Pál képeslap-gyűjteményéből)

Az 1926-os katonai térképen⁸⁹ ennek megfelelő városképet látunk: a belvárosi vonalvezetése változatlan, képét Szeghalmy Gyula a régi Nürnberg és a Hanzavárosok „szűk síkatoraihoz” hasonlította.⁹⁰ A korábbi kompakt város képe ekkor más, rokon jellegű településeknél is megfigyelhető szabályosságok szerint alakult át. Körülötte egyre bővültek a külvárosok, a lakott terület az utak mentén sugárirányban terjedt, a peremterületekre gyáarak települtek.

A környező falvak közül Balf az I. világháború után virágzásnak indult: fürdőhelye jó célponttá tette a hazai turisták számára, területe csaknem háromszorosára nőtt. Új utcák jöttek létre, és a település észak-déli irányban „megnyúlt”. A másik nagy falu, Bánfalva határa egyre jobban kitolódott Sopron felé, és a város is „csápot” növesztett egykori hűbérfaluja irányába. A falu keleti részei 1904 után épültek ki, a köfjő alatti rész az első világháború alatt, a város felé eső házcsoportok csak ezután keletkeztek.⁹¹ Brennbergbánya esetében a reambulált térképen határozottan kirajzolódnak a tárók és az erdőtől elvett bányaterület, a külszíni fejtés. A csupasz területeket a brennbergiek kertjei színesítik. A bányászat továbbra sem hagyott alább: újonnan nyitották pl. a Mária- és a Márta-aknát (5. kép).⁹²

⁸⁹ Másképpen reambulált katonai térkép: nem teljes felméréssel, csak a korábbi helyesbítésével készült.

⁹⁰ Szeghalmy Gyula: Dunántúli vármegyék. Kiadja a Magyar városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest, 1937.

⁹¹ Rozsondai – Sümeghy: Sopronbánfalva i.m., 66.

⁹² Becher: Brennbergbánya i.m. 1993, 26.

5. kép. Brennbergbánya, 20. század első fele (Soproni Levéltár képgyűjteménye)

A patakok vonatkozásában kiemelhető a Rák-patak már említett beboltozása, valamint az Ikva mederburkolatának javítása a mederrendezési terv szerint. A Fertő nyílt vízfelülete ekkor csökkenést mutatott az 1845-ös állapothoz képest: a nádas területe növekedett, de ugyanakkor beljebb is húzódott, korábbi területének part menti részét rét és szántó borította. Fontolgatták a tó lecsapolását a két világháború között, ám a tervzetből nem lett semmi: a tó sokkal értékesebb volt tájképi, turisztikai és szőlőtermesztési szempontból egyaránt, mint a száraz meder.⁹³

A tájhasználat sokkal mozaikosabb képet mutatott a korábbiakhoz képest. A szántóterület az 1845. évi területhez viszonyítva kicsit több: ez a növekedés a rét- és erdőterületek kárára történt. Ugyanakkor a szőlőterületek sok helyütt szántóterületek helyén létesültek,⁹⁴ de szőlőterület lett a Dudlesz-erdő déli része is. Ugyanakkor a szőlők között sávokban szántót is találunk. Balf környékének tájhasználat is sokkal mozaikosabb lett: az egyöntetű szőlők, erdők és rétek közé kertek és szántók ékelődtek, keskeny parcellákban. Innen nyugatra rétek helyett

⁹³ Konkolyiné Gyuró Éva: Tájkaraktert formáló történelem – Történeti tájalakítás és jelenkori konfliktusok a Fertő-Hanság vidékén. In: Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza–Pécs, 2003. Lásd továbbá Békési Sándor tanulmányát jelen számunkban (*a szerk.*).

⁹⁴ Pl. a Koronázó-dombtól északra, egészen a Dudleszig.

egy nagyobb sávban, a volt lóversenytér körül szántókat találunk. Továbbhaladva a Soproni-hegység irányában a Harkai-fennsík, a Brand-major és a mai (felszámolás alatt álló) hulladéklerakó helyén a 19. században erdő, illetve közbeékelődve rét (nyilván irtásterület) volt,⁹⁵ 1926-ban viszont az erdőterület helyén szántót, illetve kevesebb szőlőt találunk.⁹⁶ A Soproni-hegységet figyelve azt tapasztaljuk, hogy a Fáber-rét kiterjedése a 19. századihoz képest növekedett és szántóként használták. A Lőverek ekkorra nagy kiterjedésű kertővezetté vált, kevés kisparcellás szőlővel.

Rozsondai és Sümeghy Bánfalvától északra elterülő dombháton szántóföldekről számolt be, a falutól délre rétet és erdőt, északnyugatra szőlőt és gyümölcsöst említett.⁹⁷ A fő termesztett gyümölcsök az alma, a körte, a szilva és a szelídgesztenye, valamint a szőlők között a barack, a cseresznye és a meggy. „A gyümölcsösök tájképi tekintetben megkapóak.”⁹⁸ A Bánfalvához tartozó szőlők nagy részét a bor alacsony ára miatt 1920 után kiirtották, helyén szántót létesítettek. 1932–33 után azonban megérte ezeket a területeket újra szőlővel beültetni. A rétterület az erdőirtásból adódóan megnövekedett, a kertek száma a beépített területtel együtt nőtt, illetve a szántók egy részét is a kertek javára alakították át.⁹⁹ A Sopron feletti szántóterületből beépítések voltak el jókora részt: az épülő „iparnegyed” mintegy 100 hektárt vett el.

Trianonnal Sopron városi erdeinek egy része Ausztriához került, a városnál maradt erdőkre új üzemtervet készítettek 1925-ben. A 19. század végén megkezdett és azóta is folytatott fenyvesítések „eredménnyel jártak”: az erdők 50%-a ekkor már fenyőerdő (ld. 2. táblázat). A város erdőterületét ebben az időszakban Csapody 8000 kat. holdra (kb. 4600 ha) becsli. A korábbi túlhasznált, de őshonos összetételű állományokat sokhelyütt felváltotta a tájidegen „soproni fenyves”. A fennmaradó, hegyvidéki erdőségeket zömmel tölgyek, cser és akác alkották, kisebb arányban gyertyán és bükk.¹⁰⁰

Szeghalmy tájleírásában „a Soproni-hegyvidék gesztenye erdőit, zúgó fenyveseit, haragos tölgyeseit” említette.¹⁰¹ A Muck-kilátót Sopron környéke legszebb kilátópontjának tartotta: innen csodálatos körpanoráma látszik, „közvetlenül alattunk, látjuk a katlanban fekvő Brennberget. [...] Sopronbánfalva románkori templomtornyát. Sopron házsorait és azon túl, a bécsi országút mentén húzódó Dudlesz-erdőt. Északkelet felé 12-15 kilométer légtávlatban

⁹⁵ A II. katonai térkép alapján.

⁹⁶ Az 1926-os, reambulált katonai térkép alapján.

⁹⁷ Rozsondai-Sümeghi, 1937, 146.

⁹⁸ Uo., 151.

⁹⁹ Rozsondai – Sümeghy: Sopronbánfalva i.m., 1937, 66–67.

¹⁰⁰ Csapody: Sopron város (és volt urbéres községei) i.m., 14.

¹⁰¹ Szeghalmy: Dunántúli vármegyék i.m., 424.

feltűnik a Fertő hatalmas, a napsugárban öntött ezüsttükörként csillogó felülete.”¹⁰²

Sopron ma

Napjainkban a város sokkal kiterjedtebb, mint a század elején. Mai közigazgatási területe fokozatosan alakult ki: Bánfalvát 1950-ben, Balfot 1985-ben csatolták Sopronhoz. Bánfalva azóta a város szerves részévé vált,¹⁰³ ugyanakkor Balf szerkezetileg továbbra is önálló maradt. A beépített területek növekedését már az is jól jellemzi, ha csak a statisztikai adatokat nézzük: Sopron művelés alól kivont területe 1935 és 2006 között megnégyszereződött (1. táblázat).

Napjainkra a város még nagyobb területet foglal el a tájban: alakja leginkább egy amőbáéhoz hasonlatos. A város finom kontúrja eltorzul: mára lakóházak állnak a Virágvölgyben, a Löverek beépítése az intenzív lakásépítés miatt „besűrűsödött”, Bánfalva mellett, a Kutya-hegyen is építkeznek (régén szőlők álltak itt). Az 1958-as városfejlesztési programban Winkler Oszkár a szervezett beépítések mellett foglalt állást, ezzel valamelyest visszafogni remélték a szétszórt, látképet és tájat szétforgácsoló építkezési hajlamot.¹⁰⁴ Az 1960-as években kezdték a városban a lakótelepek építését, ami alapjaiban megváltoztatta a város látképét. Sopron ipari negyedei ekkor északi és déli irányban terjeszkedtek, határukon nincs tájképileg, esztétikailag elfogadható átmenet a beépített és a nem beépített terület között (6. kép).

---

¹⁰² Uo., 417.

¹⁰³ Az összeolvasás a 20. század közepén nyomtatott várostérképeken kiválóan megfigyelhető.

¹⁰⁴ Winkler Oszkár: Sopron város fejlesztési programjáról. SSz. 11 (1957), 161–187.

6. kép. Sopron látképe ma, a Bécsei domb felől

A falvakat számba véve, Balf viszonylag keveset nőtt az 1926-os felmérés óta: észak-déli irányban lehet fejlődést megfigyelni. A gyógyfürdő kastélya a falu nyugati részén, sétára alkalmas parkban áll. A község felé Kópháza „eresztett nyúlványt”: kevés választja el a két települést az összeéréstől. Brennbergbányát 1948 után államosították, nem sokkal később, 1952-ben megszüntették a széntermelést.¹⁰⁵ Ma a bányászatra az 1968-ban megnyitott emlékmúzeum utal vissza,¹⁰⁶ széntermelés már nem folyik. A település kiterjedése nem sokat változott 1926 óta, nagyjából ugyanazon a területen kicsivel több ház áll, de a beépítés még mindig falusias. A terület intenzívebb beépítését – a falu összképének előnyére – az egykori aknák és bányajaratok akadályozzák: az alábányászott részekre veszélyes lenne házakat emelni.¹⁰⁷ Megemlí-tendő a számtalan meddőhányó is, amelyek ma már eltűnnek az avatatlan szemlélő elől, pedig a település mai főtere is a szénosztályozó meddője által elplanírozott térszínen jött létre.

Felszíni vizek vonatkozásában 1955 óta tervezték, hogy a Rák-patakon Brennbergbánya fölött, a Hidegvíz-völgyben völgyzárógáttal víztározót

¹⁰⁵ Hiller István – Mastalírné Zádor Márta: 40 év kronológiája. In: Mollay Károly (szerk.): Sopron 1945–1985. Sopron, 1985. 148.

¹⁰⁶ Uo., 154.

¹⁰⁷ Winkler Gábor: Brennbergbánya örökségvédelmi hatástanulmánya. Kézirat, é. n.

létesítenek. A tározó első üteme 1964-ben valósult meg,¹⁰⁸ Görbehalomtól északnyugatra, Brennbergi-tároló néven.¹⁰⁹ A két Tómalom környékén már a század eleje óta kiépített strand van,¹¹⁰ akárcsak a Fertőnél (7. kép).¹¹¹

7. kép. Strand a Tómalomnál, 20. század eleje (Soproni Levéltár képgyűjteménye)

Sopron tájhasználatában továbbra is az erdő dominál (ld. 2. táblázat). A szántó részaránya mára jelentősen visszaesett: 1962 óta mintegy harmadával csökkent a terület.¹¹² A visszaesés főleg a beépített terület intenzív növekedésének tudható be, ugyanakkor a Soprontól északra és délre eső szántók nagy részét felhagyták, rétté, legelővé alakították. A rét/legelő kategória valóban növekedést mutat, azonban sok rétet belterületbe vontak, így ez az emelkedés korántsem akkora mérvű, mint amilyen arányban a szántók helyén rétek keletkeztek. A szőlő aránya is visszaesést mutat, főleg a régi szőlők felhagyása, kertté alakítása, illetve belterületbe vonása és beépítése miatt. A Soproni-hegység lábánál fekvő szántó szinte teljes egészében rétté alakult, mellette a szőlő nagyobb területet foglal el. A város többi oldalán szőlőket, kerteket, szántókat vontak belterületbe: helyükön lakóterület és gazdasági

¹⁰⁸ Boronkai: A soproni patakokról i.m. 188.

¹⁰⁹ Mai nevén Pisztrángos-tó.

¹¹⁰ A Tómalom érdekében a Soproni Városszépítő Egyesület munkálkodott eredményesen: 1920–21 között építették fel Schneider Ferenc építész tervei alapján a nagytómalmi vízitelepet. Vö. Heimler Károly (szerk.): A Soproni Városszépítő Egyesület évkönyve 1869–1929. Sopron, 1929, 95–96.

¹¹¹ Hárs József: A soproni idegenforgalom története 1937-től 1945-ig. SSz. 21 (1967), 193–204.

¹¹² A közléssorozat adatai alapján.

terület van, jobbára megvalósult és több tervezett beépítéssel. Az Ikva mentén hajdanán rétek, legelők terültek el, ma azonban ide szorultak a szántók: rétet csak elvétve találunk. A Fertő mentén szinte megfordultak a művelési ágak: ahol korábban rét volt, ott most szántó és viszont. A balfi szőlők a Szárhalmi erdő irányába terjedtek: a Gomba-hany 80 éve még erdő volt.

A mai Arany-hegyi ipari park helyén néhány éve még szántók, szőlők és rétek majd bányagödrök terültek el. A várostól északkeletre ma hétvégi kertek fekszenek a Szárhalmi erdőig, mely már a Fertő-Hanság Nemzeti Park része. Korábban főleg kisparcellás szőlők, rétek és gyümölcsösök voltak errefelé. A várostól északra, a virág völgyi szőlőket és kerteket felváltotta a beépítésre szánt területek pirosa. Feljebb a régi szántók vonala feljebb tolódott, sokszor rétet látunk helyette. A régi szőlők mellett újakat ültettek a volt szántóterületre. A Dudlesz-erdő területileg nem változott látványosan.¹¹³ Északnyugat felé a szántóterület visszaszorulásának lehetünk szemtanúi. Tulajdonképpen a város határa mintegy felfelé tolta a művelési ágak területeit: régen csak a patak mentén volt rét és legelő, ma ez a kategória hétvégi kertekkel bővülve, a beépített részek körül széles sávban terül el. A hajdani, szépen termő bánfalvi szőlőket először kertek szorították feljebb, a 2000-es szerkezeti tervben pedig a Kutya-helyi lakópark számára jelölték ki itt beépítésre szánt területet.

A Sopron környéki erdők nagy része valamilyen formában védett: a Szárhalmi erdő a nemzeti park része, a hegyvidéki városi erdő tájvédelmi körzet. Az erdőgazdálkodási funkción kívül mindkettő rekreációs szerepkört is betölt. A városi erdő egységében kivételt képez a Szanatórium és a Lövér szálló, valamint a volt faiskola területe, melyeket a város „egyéb különleges területként” hasznosít, így ezek a létesítmények a tájhasználatot is mozaikosabbá teszik. A tűlevelű és a lombos fák aránya az utóbbi évtizedekben fele-fele volt: az 1985-ös üzemtervben 52 %-kal a lombos fák javára billen a mérleg (ld. 2. táblázat). Most már nem fenyegetnek olyan intenzíven: természetközeli erdőgazdálkodásra, elegyes állományokra törekednek. A tölgyek elegyaránya feltűnően nőtt a korábbihoz képest, ugyanakkor ez a változás a lombos erdők elegyfáinak hátrányára történt. Az erdők 1948 után az állam tulajdonába kerültek, kivéve a Béka-tótól a Printz-pihenőig terjedő területet, mely felett a Tanulmányi Erdőgazdaság gyakorolt felügyeletet. Itt hozták létre 1970-ben az ország egyik első parkerdejét. A hegyvidéki erdőkben a lombos társulások közül az őshonos fafajokból álló, ám átalakított gyertyános-tölgyesek, mészkerülő tölgyesek elterjedtek, illetve a tűlevelűek közül a lucfenyő alkotja a mára Sopron jelképévé vált állományokat. A Várhelyen szép jegenyefenyves húzódik, a Dalos-hegyen és a Tacsai-árokban vö-

---

¹¹³ Dudlesz-erdő történetéről részletesen ld. Frank Norbert: Adatok a soproni Dudlesz-erdő történetének ismeretéhez. SSz. 55 (2001), 149–161.

rösfenyves áll. Erdeifenyőt az Ultrán, a Kő-halmon és a Ferenc-forrásnál találunk.¹¹⁴

A Fertő-menti erdőt egyrésztől melegkedvelő, szárazságtűrő molyhos tölgyesek és cserék „karsztbokorerdővé törpülő állományai” alkotják, másrésztől kevés gyertyános-tölgyes, melyek megritkultak, helyükön sokszor cserések, erdei- és feketefenyvesek állnak.¹¹⁵ A fenyvesek környékbeli szaporodásában már Csapody István is a tájjelleg elvesztésének veszélyét látta.¹¹⁶ A Fertő-menti, Balf melletti erdőt a gyertyános-kocsánytalan tölgyesek, valamint csertölgy jellemzik, illetve a síkságon kocsányos tölgyesek, mezei szillel, és magas körissel társulva. A löszdombokon molyhos töl-gyesekeket láthatunk.¹¹⁷

Összefoglalás

A „soproni táj” mint önálló, kataszteri kistáj, amelyet azonos tájjellemzők határoznának meg, a szakirodalomban nem létezik. Azonban nagyon is valós, élő és lélegző egység kultúrtörténeti szempontból: a soproni táj a Soproni-medence és környékének szerves egésze, melyet 2000 évnél is régebbi emberi tevékenység forrasztott eggyé az itt lakók és az idelátogatók számára. A három kistáj keveredéséből, találkozási pontjából az emberi létfeltételek optimális elegye alakult itt ki.

Az ellentétek összhangjából sajátos tájképi harmónia alakult ki: a mediterrán jellegű, Fertő-menti Balftól a Fertő-melléki dombság lombos erdein, a medencében fekvő, szerves egésznek alkotó Sopronon át a hegyvidék karakteres vonulatáig és a kis, erdő szegélyezte falvakig. A táj karakterét alapvetően az erdő, a szőlő és a város, a falvak elegye határozza meg. Azonban az utóbbi időszakban a város robbanásszerű fejlődése sok jellegzetes tájjelem (pl. szőlők, kertek, löverek) elvesztéséhez, visszaszorulásához vezetett, ezáltal a jellegzetes soproni táj veszélybe került.

Mindeme folyamatoknak racionális okai vannak. Az ember megváltozott: korábban a kertek, szőlők a környék gazdasági alapjait biztosították. A soproni bor hosszú időn keresztül a város lakosságának egyik fő megélhetési forrása volt. Mára a szőlőművelés és borkészítés csak „hagyomány”, amelyet szerencsére életben tartanak, de gazdasági részesedése sokkal kisebb, mint például az 1700-as években. Sopron és környéke főleg az idegenforgalomból, a szolgáltató szektorból és kisebb mértékben az iparból él: ennek a váltásnak köszönhető a soproni táj átalakulása. A város és a táj közötti harmonikus kapcsolat felbomlófélben van. Új egyensúlyi állapot kialakításához elengedhetetlen a hely szellemét őrző részletek, jellegzetességek megmentése.

¹¹⁴ Juhász Miklós (szerk.): Barangolások a soproni erdőkben. Bp., 1983, 41–42.

¹¹⁵ Uo. 64–66.

¹¹⁶ Csapody István: Sopron város (és volt úrbéres községei) i.m.

¹¹⁷ Uo., 84.

A koalíciószervezés nehézségei

Az előző részben bemutatott, a 18. század utolsó harmadától mind súlyosabb árvízhelyzet kezelésére az érintett vármegyék 1822-ben szánták el magukat. Sopron és Moson megye képviselői, Nagy István, továbbá Boboth Károly, Moson vármegye földmérője és Kanyó Mihály, a magyaróvári uradalom földmérője 1822. szeptember 23-án terepszemlét tartott a Hanságban, hogy meghatározzák a lecsapolási munkálatok menetrendjét. Első lépésként abban állapodtak meg, hogy a földmérők kiszintezik a kérdéses területet, amely munka soproni részről ekkor már el is kezdődött.² A terepbejárás során, az elvégzett szintezések után kétségkívül igazolást nyert, hogy mind a fertőzugi, mind pedig a szentjánosbősárkányi határban felfakadó vizek a megnövekedett Fertőből származnak. Ez egyben azt is bizonyította, hogy keleti irányban van némi lejtése a területnek, a lecsapolás tehát lehetséges.³ Az értékes, de akkor már jó ideje víz alatt álló földek kiszáraitásától a szénatermelés felfutását remélték. Egy nagyszabású, a Rábca alsóbb folyására is kiható vízrendezést a földmérők a Győr megyei részeket amúgy is sújtó károk és a várható költségek miatt nem javasoltak, ellenben egy olyan csatorna megásására tettek javaslatot, amely Szentjános alatt, az ún. alsó erdőtől indul, majd a lébényi hanyt átszelve Mecsérnek tart, ahol a mecséri és öttevényi határ találkozásánál a Mosoni-Dunába torkollik. Úgy találták, mivel a Mosoni-Duna legmagasabb vízálláskor is több mint három méterrel (10 láb) alacsonyabban fekszik a Fertőnél (de alacsony vízálláskor a különbség meghaladta a 6 métert – 21 lábat), a lefolyást semmi sem gátolná. Számításaik szerint a Duna esetleges visszaduzzasztó hatása csak a lébényi hanyig érvényesülne, így nagy árvizektől egyáltalán nem kellene tartani.⁴

Sopron, Moson és Győr vármegyék földmérői között az első hármas találkozóra – pár hét csúszással – 1823. június 8-án került sor Bősárkányban, a

¹ A tanulmány 1. része a Soproni Szemle 62 (2008), 378–390. oldalain olvasható (A szerk.).

² Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege, Moson Megye Levéltára (=MmL) IVB 916/3. Moson vármegye vízszabályozási és gátépítési iratai, Hanság és Rábca szabályozás (=Moson vm. HR sz. ir.) 282/1823 Moson vármegye levele Sopron vármegyének (1823.04.07.), ill. uo. 651/1823 (1823.05.09.)

³ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1393/1823 (1823.10.20.)

⁴ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1393/1823 (1823.10.20.)

három megye középpontján.⁵ Ekkor még úgy látszott, hogy mindhárom fél kellő bizalommal viseltetik egymás iránt, s képesek lesznek a hosszú távú együttműködésre. Még a mélyebben fekvő, ezért elvben nagyobb kockázatot viselő Győr vármegye sem támasztott akadályt a kezdeményezés ellen, sőt úgy nyilatkoztak, hogy a Rábca-szabályozás, „ha az kárunk nélkül meg eshetik, nekünk is szívünkön feküdvén”, abban herceg Esterházy Miklós vezetése alatt örömet részt vesznek.⁶ Herceg Esterházy felkérését Moson vármegye is pártolta. A herceg a megkeresésre kedvezően reagált, Bécsben keltezett levelében azt írta, hogy a földmérők amint végeznek a szintezéssel és megismerheti a terveket, utána „...a’ Tekintetes Nemes Karok’ ’s Rendek kívánságának e’ tárgyban is szívesen, és minden készséggel meg felelni fogok.”⁷ Esterházy felkérése ügyében a megyék között tehát konszenzus volt.⁸

Ezt követően legközelebb 1824. április 26-án találkoztak a lecsapolással kapcsolatos kérdések egyeztetésére a három vármegye és az érintett uradalmak képviselői, megint csak Bősárkányban, amely találkozóra valamennyien népes küldöttséggel érkeztek.⁹ Közelebről két, egymással szorosan összefüggő kérdésben szerettek volna megállapodásra jutni, a Rábca szabályozásában és a Fertő környéki vizek lecsapolásában. Többnapos terepbejárásokat szerveztek, a Rábca medrét Bősárkánytól egészen a Rábával közös dunai torkolatáig megvizsgálták. A javasolt átmetszésekről, a lejtésről a három megye földmérői *közösen* vázlatokat készítettek. Megtekintették a Fertő vizeit a Hanság északi szélén, a Pomogytól egészen a Dunáig vezető csatorna tervezett nyomvonalát, majd április 30-án a hercegi kastélyban folytatták a tanácskozást. Győr vármegye küldöttei csak tanácskozási joggal vettek részt az ülésen, ezért nem született érdemi döntés a Rábca szabályozásáról, mindazonáltal már azt is eredménynek tartották a jelenlévők, hogy hg. Esterházy Miklós számára végre egy konkrét tervvel szolgálhatnak.¹⁰

Valamennyi érintett fél előtt ismert volt, hogy a Dunának áradáskor a Fertő szintje fölé magasodó és a Rábcát visszaduzzasztó vize az áradások legfőbb oka, miként az is, hogy az áradások problémáját egyedül a Rába teljes vízrendszerének szabályozásával lehetne orvosolni. A korlátozott politikai és anyagi cselekvőképesség miatt a lehetséges megoldást azonban szűkebb körben, a Fertő-

⁵ Bősárkány mint mindhárom megyeszékhelytől körülbelül egyforma távolságra eső tárgyalási helyszín először 1804-ben bukkan fel. Vö. Schott József Moson vármegye levéltárnokának kronológiája, MmL IVA 510/15. Schott József megyei lajstromozó iratai 1833–1853 jelzet nélkül.

⁶ MmL Moson vm. HR sz. ir. 814–816/1823

⁷ MmL Moson vm. HR sz. ir. 817/1823 (Bécs, 1823.05.24.), a felkérő levelet lásd uo. 651/1823 (1823.05.09.)

⁸ Moson megye 1823. május 9-én kelt levelében tudatta szomszédjával, hogy ők már felkérték a herceget, egyben kérték, hogy Sopron vármegye közgyűlése tegyen hasonlóképpen, ami természetesen nem ütközött akadályba: „a’ Köz dolgok elől mozdíltatásában mutatott fáradhatatlan iparkodása esméretes lévén, ezen Vgye által is meg kértettni rendeltetett”. Győr Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (=SL) IVA 1.a Sopron vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (=Sopron vm. kgy. jkv.) 1428/1823 (1823.06.24.)

⁹ Sopron és Győr vármegyék 12–12, Moson 10 fővel vett részt a tanácskozáson. MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (kelt Eszterháza, 1824.05.01.)

¹⁰ MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (Eszterháza, 1824.05.01.)

Hanság, Rábca, (Mosoni-)Duna vizeire kiterjedően keresték, s Vas vármegyével ez ügyben nem folytattak érdemi tárgyalásokat. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Győr-Sopron-Vas megyék folyamatosan megpróbálták bevonni Mosont a Rába szabályozásába, de amíg Moson vármegye az őt közvetlenül sem káráiban, sem hasznában nem érintő megkeresésekből kivonta magát, ő maga ugyanúgy felkérte a vasiakat a Hanság lecsapolásában történő részvételre.¹¹

A három vármegye képviselőiből álló terepbejárás után a résztvevő felek által aláírt jegyzőkönyv (1824. május 1.) szerint megállapítást nyert, hogy

„a' Ráptza vizinek a' Dunában a' Rába vizivel egyesülve való bé folyásával látván az helyszínén a' Ráptza viznek a' Rába által /:melly a' Dunában való bé folyásnál egyenesen a' Ráptza Vizinek eleibe fordul 's az által a' Ráptza vizét a' Dunával együtt vissza tollyá:/ a' ki folyásban áradás idejekor való gátoltatását, ugyan azért szükségesnek tartatik, hogy a' Ráptzának a' Dunában való bé folyása a' Rábával egyesültt bé folyásbul más helyre vezettessék, és így annak egyenessebb, és szabadabb lefolas szereztessék, ohajtáná ugyan a' Kiküldöttség, hogy a' viznek nagyobb esete okáért a' Rábának bé folyása alább [Győr alá] vitetődhetvén, a' Ráptzának ezen mostani bé folyása meg maradhatna”.¹² (Kiemelés tőlem – HGK.)

Nem láttak ugyanakkor esélyt egy nagyszabású Rába-szabályozásra („Századoktól fogva ezen Ns. Megyéknak sikertelen Kivánsága”), ezért a Rábcát Pinnyéd és Abda között javasolták a Mosoni-Dunába vezetni, ahol pedig indokoltnak látszott, ott kétoldalt a medertől 15 ölnyire töltést építeni.¹³ Jóllehet utóbbi elgondolást az Esterházy uradalom ellenezte, „a' nevezett Ráptza vize Regulatiojának szükségét a' vegyes Kiküldöttség bőven által látván”, a vármegyék képviselői az egyes felekre háruló feladatokról és az ezekhez rendelt költségekről egyeztethettek. A vállalások mértékének hátterében alapotívum-ként a várható hasznok álltak, így – lévén, hogy minden fél saját vármegyéje utasításait tartotta szem előtt –, ebben a fordulóban nem sikerült megállapodásra jutni.

A soproni küldöttség azzal az ajánlattal élt, hogy bár a Rábca az ő területét alig érinti, a víz majdani gyorsabb áramlásának köszönhetően az ő adózói is sokat nyernek az ügyön, így – valamint a „jó szomszédság tekintetéből” – a bősárkányi határban az átmetszési munkák harmadát vállalja. Ezt ugyanakkor a közgyűlésnek még jóvá kell hagynia. A mosoniak csak abban az esetben voltak hajlandók a megegyezésre és hozzájárulni a költségek harmadához, ha Sopron megye részvételét nem korlátozza a szigorúan vett folyamszabályozási munkákra, hanem harmadrészen a folyó kitisztításából és a gátépítésből is

¹¹ Moson vármegye közgyűlésének levele: MmL Moson vm. HR sz. ir. ad 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.30.) Vas megye elutasította a megkeresést: MmL Moson vm. HR sz. ir. ad 461/1828 (Szombathely, 1827.12.10.)

¹² MmL IVA 502.a. Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (=Moson vm. kgy. jkv.) 70 988/1824 (1824.06.21.)

¹³ MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (Eszterháza, 1824.05.01.) E terv általunk ismert első említését lásd SL Sopron vm. kgy. jkv. 5/1823 (1823.01.20.)

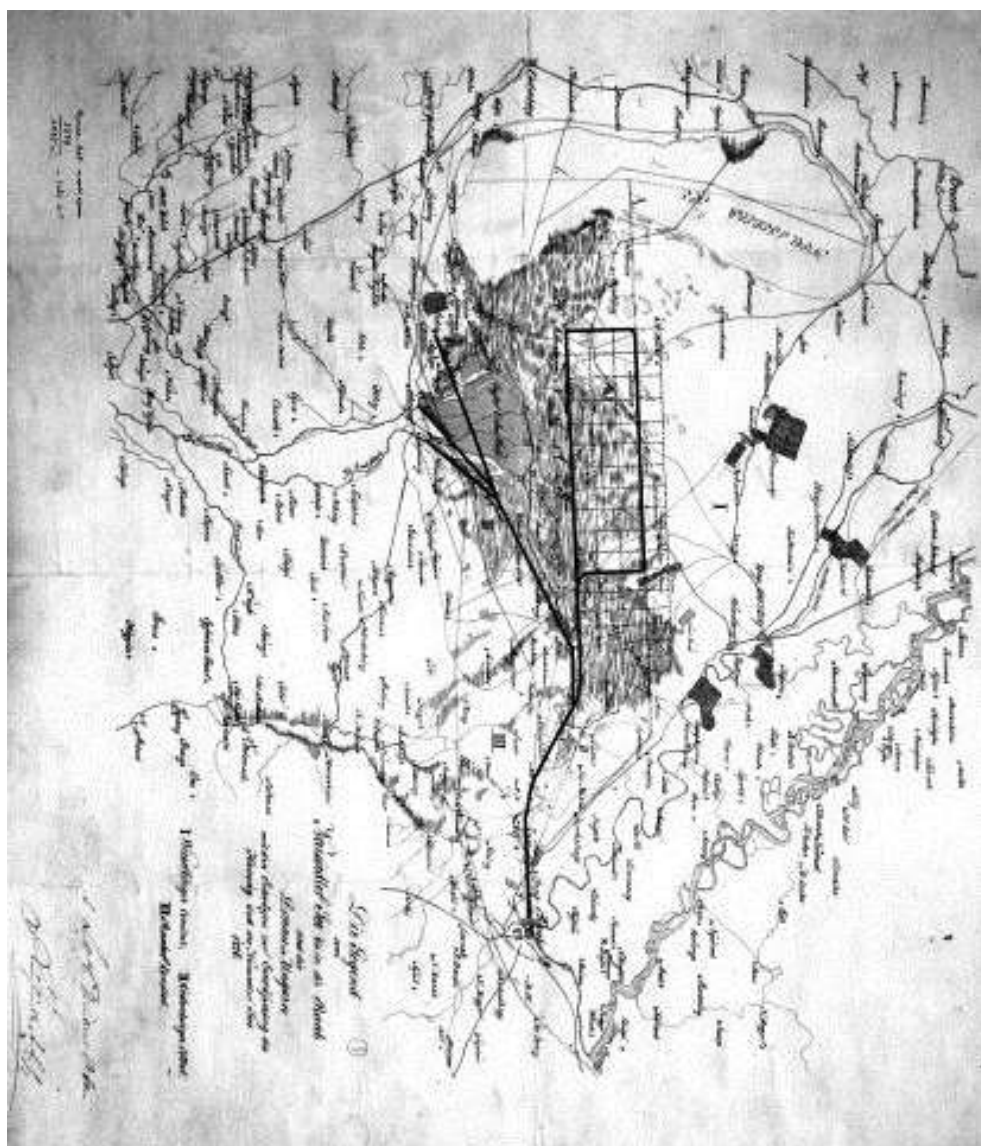
kiveszi a részét. Győr vármegye szintén a folyó teljes körű szabályozása mellett volt, a költségekhez mindazonáltal ekkor még csak ötödrészen kívánt hozzájárulni, „minthogy [...] a’ Rábtza Regulátziójából eredhető haszon a’ két Vármegyék Helységeknek hasznával össze hasonlítható sem volna”.¹⁴

A Fertő-menti vizeket levezető, a Hanság északi szélén megépítendő, majd a Mecsér alatt a Mosoni-Dunába torkolló csatorna ügyében sem történt előrelépés, bár „annak szükségét mind az három Ns. Megyék Kiküldöttjei által látták”. A győriek újólal azzal érveltek, hogy annak megépítéséből nekik nincs hasznuk, de ezzel a véleménynel nemcsak a mosoni és soproni résztvevők, hanem maga a Győr megyei földmérő sem értett egyet, ti. azért, hogy a Rábcába kevesebb víz jut, azzal a folyó egész alsó szakasza tehermentesül.¹⁵

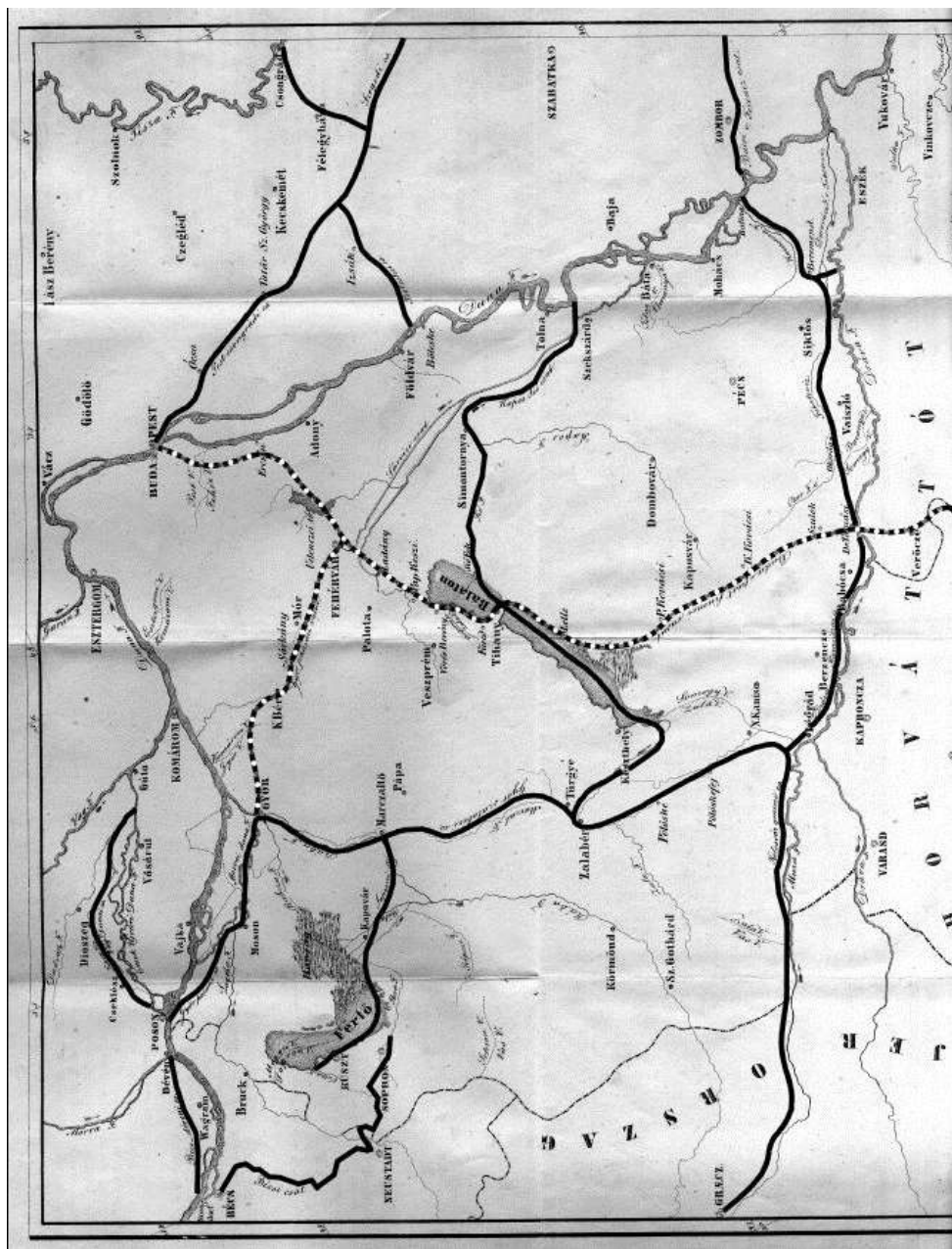
---

¹⁴ MmL Moson vm. kgy. jkv. 988/1824 (1824.06.21.)

¹⁵ MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (kelt Eszterháza, 1824.05.01.)

1. térkép. Feketével kiemelt csatornák: Wittmann Antal tervezte a Hanság lecsapolására, 1826. Az alaptérkép forrása: Soproni Múzeum Térképtára, SoM-TkT 2.

2. térkép. Beszédes József Magyarországot behálózó csatornálózatának Dunántúlra vonatkozó részlete. Forrás: Beszédes 1843, 166. oldalt követő térképmelléklet.

Az eddigi, kellő politikai akarattal végeredményben közös nevezőre hozható álláspontok mellett a háttérben további érdekek, szempontok is meghúzódtak, amelyek már ekkor előrevetítették a megegyezés majdani kudarcát. Moson és Sopron vármegyék csak úgy voltak hajlandóak részt venni az egész vállalkozásban, ha a szabályozás nem korlátozódik a Rábcára, hanem az ottani munkálatok végétével belevágnak egy, a Fertő mocsarainak levezetését célzó csatorna megépítésébe is.¹⁶ Ezzel szemben Győr vármegye csak abban az esetben volt hajlandó a lecsapolást támogatni, ha az csak a Hanságot érinti, a Fertőt viszont nem, és azt is kilátásba helyezte, hogy ha a csatornán a Fertőből származó árvíz fenyegetné, akkor azt zsilippel lezárja.¹⁷ A még meg sem kezdődött vállalkozás kapcsán felmerülő véleménykülönbségek magukat a résztvevőket is feszélyezték, mert úgy érezték, ezzel eljátsszák a fővédnök, hg. Esterházy Miklós bizalmát.¹⁸

Wittmann Antalt, a magyaróvári uradalom főjószaigkormányzóját maga herceg Esterházy kérte fel egy tervezet kidolgozására. Wittmann üzleti útja miatt nem tudott résztvenni a terepbejárással egybekötött tanácskozáson, de néhány nappal később az elvezető csatorna addigi tervezetéhez képest egy alternatív javaslattal állt elő, melyet a tanácskozás résztvevői is megkaptak.¹⁹ Tervezete – a levéltári források tanúsága szerint – visszhang nélkül maradt, ezért nem csodálható, hogy a következő, 1825-ös évben a mind türelmetlenebb magyaróvári uradalom részéről kapott újabb impulzust a tervezés. A gyakorlatias Wittmann szeretett volna élni a meglepően száraz idő kínálta lehetőséggel,²⁰ s azonnal megkezdeni a vállalkozást. Szerette volna, ha nem kényszerülnek arra, hogy akár a többiek ellenében is, a magyaróvári uradalom magánberuházásaként, egyedül saját javukat szem előtt tartva vágjanak bele a csatornázásba.

Az ellaposodó előkészületeket, a terméketlen kivárást felkavarva, Wittmann 1825. július 4-én ismertette tervezetét Moson vármegye közgyűlése előtt. Előadása fellelkesítette a Moson megyei rendeket, elgondolásait logikusnak és jól kidolgozottak találták. Moson vármegye már csak azért is nagy tetszéssel fogadta Wittmann tervezetét, mert „Károly Eő Cs. s Kir. Herczege kész légyen részéről ezen motsároknak le tsapolására áldozatokat tenni, ha Eszterházy Miklos

¹⁶ MmL Moson vm. kgv. jkv. 988/1824 (1824.06.21.)

¹⁷ MmL Moson vm. kgv. jkv. 596/1824 (1824.03.31.) Győr Vármegye közönsége 1824. június 16-i közgyűlésén ezenkívül felszólította Moson Vármegyét, „hogy jövőendőben az ő hire 's tudta nélkül a' vizeket ne regulázza”. Vö. MmL Moson vm. kgv. jkv. 1838/1824 (1824.11.17.) Wittmann alaptalannak vélte a győriek félelmét a lecsapolással érkező vizektől, mert csatornázás csak fokozatosan történne, a fentebbi vizeknek pedig többé nem lenne utánpótlása, mialatt az alsóbb részekben már teljes mértékben kihasználhatnák a területgyarapodással és a kizsáritással járó előnyöket. Vö. Wittmann-Dengláz, Anton Ritter von: Landwirthschaftliche Hefte VI. Sorge für hinlängliches Futter. Wien, 1833. (2. kiadás) 101. (A továbbiakban Wittmann 1833.)

¹⁸ Vö. MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (Magyaróvár, 1824.06.21.)

¹⁹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (kelt Eszterháza, 1824.05.01.) Lásd Wágner Mihály, Király György és Boboth Károly terveit a Rábca kanyarulatainak átvágásáról, melyek 1823-ban készültek el. Vö. minderről Szekendi Ferenc: A Hanság és a Fertő lecsapolási kísérleteinek története. Magyaróvár, 1938. 23–24. (A továbbiakban Szekendi 1938.)

²⁰ Wittmann 1833, 73.

Eő Herczege és Eő Excellentiája öregbik gróf Zichy Károly Status és Conferentionelis Minister Úr [...] ezen czélnak elérésében vele egyet fognak érteni". Azaz a főhercegi uradalom ekkor még a másik két érdekelt latifundium, a Sopron megyei Esterházy és a Moson megyei Zichy uradalom részvételétől tette függővé támogatását.²¹ Moson vármegye közgyűlése csupán azt kötötte ki, hogy a munkálatok nem eredményezhetik „az adozok” megrövidítését, illetve a Győr vármegyei határok elöntését.²²

A források alapján több, egymástól a változó körülményekhez mérten különböző tervezet rekonstruálható. A maximum-verzió azzal számolt, hogy mind a politikai akarat, mind az anyagiak, mind pedig az érintett községek és uradalmak hozzájárulása rendelkezésre áll a vállalkozáshoz. A kompromisszumos megoldást ehhez képest az jelentette volna, ha a lecsapolás szűkebb hatókörben, vízügyi szempontból nem a legoptimálisabb megoldást alkalmazva, de a lehető legkevesebb tulajdonosi érdeket sértve indul meg (az első térképmellékleten jelzett csatornák nyomvonala e kompromisszumokat tükrözi).²³ A minimálverzió szerint – amely végül is realitás lett – nincs mód semmilyen megegyezésre, a magyaróvári uradalom a saját területén magánberuházásként vág bele a lecsapolásba.

Wittmann Antal tervezete

Wittmann helyzetértékelése szerint a Hanság mintegy 10 négyzetmérföldnyi mocsarát

„a Fertő tava felé igyekző Ikva s kölömente [Kelemente] patakok s Rápcza és a Kapuvári Rába vizei, ugy a partyait némellykor által hágo Rába folyója okozzák, de ezen bajt főképpen az öregbetti, hogy ezen őszve gyült vizekk a keskeny tekervényes és sok helyeken nádal és egyéb vízi növényekkel el lepet Rápczán szabad le folyások nintsen, és a mellyek le folynak, azokat a sebbesebben folyó más vizek folyamatokban tartóztattyák, végtére pedig hogy az Ikva és Rábcza vizeinek le szállításokra a Kapuvári Rábán által a Király Tóig ásatott tsatornán a gátolt le folyás miatt a vizeknek vissza nyomodására út készittetvén ezen gyakran a Király Tóból is vissza térnek és minekutánna a Pomogyi; Vallai; Tétényi, és Pusztá Somorjai Vidékeket el öntötték; a Szent Jánosi határban is el terülvén, a király tó felé vissza nyomodnak; mellybül ezt kellett következtetni, hogy előbb vagy utobb Mosóny és Soprony vármegyéknek lapanyossabban fekvő részeinek hasonló motsároká kellett vállniok.”²⁴

²¹ Vö. Moson vármegye levele gr. Zichy Károlyhoz. MmL Moson vm. HR sz. ir. ad 1680/1826 (1826.11.30.)

²² MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (1825.07.06.)

²³ Ez, mint majd látni fogjuk, a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Hanság déli szélére tervezett csatornát bentebb, a mocsár központibb részén vezették volna, ill. a Rábca medrét teszik alkalmassá a csatornafunkciók ellátására.

²⁴ MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (1825.07.06.)

A lehetséges megoldásokat mérlegelve elsőként a terepviszonyokat, a víz természetes esésének mértékét vizsgálta meg. A szintezést nehezítette, hogy a kiszíntezendő részek alig voltak megközelíthetők. Wittmann álláspontja az volt, hogy ha az esés nem kellő mértékű és irányú, úgy a víz szintjét kell megemelni, hogy a kívánt irányba történhessen a lecsapolás.²⁵ A csekély esésből eredő nehézségeket Wittmann azáltal vélte kivédhetőnek, ha a Fertő szintjét a beleömlő patakok segítségével megemelik, hogy a csatornába zúduló víz kellő lendületet vehessen.²⁶ Ugyanebből a megfontolásból azt is kívánatosnak tartotta volna, hogy a Rábca és a Rába ne közvetlenül torkoljon a Mosoni-Dunába Győr előtt, hanem a város alatt vezessék őket tovább, akár egészen Gönyűig.²⁷

Mint láttuk, a korábbi nagy árvizeket nemcsak az adott év kedvezőtlen időjárási viszonyai okozták, hanem az a hidrológiai-geomorfológiai sajátosság is, hogy ha a Fertő-Hanság medencéje egyszer megtelt, a felesleges víz a Rábca kanyargós, szűk, vízinövényekkel teli medre miatt csak igen lassan tudott eltávozni. A Fertő és a Hanság között ugyanakkor volt egy lényeges különbség is. Míg előbbinél nem kellett tartani a feltöltődéstől, mert csak jelentéktelen patakok ömlenek bele, a Hanságba a dél felől érkező patakok és folyók (Ikva, Répce, Kelemence, Kapuvári Rába) rengeteg hordalékot szállítottak, elzárva így a Fertő természetes lefolyási útját, tovább súlyosbítva a lefolyási, ill. árvízi problémákat. Az Ikva és Répce hordaléka a pomogyi töltés mentén rakódott le, így a víz nem kifele folyt a tóból, hanem visszaáramlott a tóba, egészen addig, amíg nem érte el azt a magasságot, hogy már átcsordult az 1780-ban elkészült pomogyi töltésen. Ha ez bekövetkezett, a Fertő vize több kilométer szélességben zúdult át a Hanságba. Amennyiben a Hanságban is magasan állt a víz, úgy az egész terület – Wittmann kifejezésével – egy óriási „folyómederré” változott. A Rábca kedvezőtlen mederadottságai és csekély esése miatt ennek az irtatlan vízmennyiségnek a levezetése csak lépésenként történhetett.²⁸

Wittmann tervezetének lényegét az képezte, hogy két nagy csatornát kell építeni, melyek közül az egyik a Fertő és az abba ömlő patakok vizének elvezetésére szolgálna, és Sopron megye területén húzódik, míg a másik Moson megye területén halad, és a Fertő és a Hanság lecsapolása lenne a feladata (lásd az 1. térképen vastag fekete vonallal jelölt 1/alsó, illetve 2/felső csatornákat).²⁹ A felmerülő költségek megosztására azzal a javaslattal élt, hogy míg a mocsárlecsapolás (egészen Bősárkányig) valójában magánbirtokok rendezése, ezért annak költségeit az illető uradalmaknak kell viselnie, addig a Rábca – azaz egy folyó – szabályozása már közfeladat, amelynek költségei Győr megyére hárulnak. Wittmann azt tartotta volna méltányosnak, ha az Esterházy és a magyaróvári uradalom a Rábca és a Fertő-csatorna összefolyásig saját költségen

---

²⁵ Wittmann 1833, 54–55.

²⁶ Wittmann 1833, 91–92.

²⁷ Wittmann 1833, 56–57, ill. 100.

²⁸ Wittmann 1833, 92–94.

²⁹ SL Sopron vm. kgy. jkv. 286/1826 (1826.01.23.)

szabályozza a Rábcát, ahonnan a lébényi határ széléig Moson és Sopron vármegye közösen, majd innentől Győr vármegye finanszírozza a munkálatokat.³⁰ Wittmann terveiből a csatornarendszer megépítésének három nagyobb munkálata tűnik elő.

1a) Valamennyi, a Hanságba délről beömlő folyót kelet felé kell kormányozni. A Répce, Ikva és Kapuvári-Rába számára megfelelő szélességű, amolyan félig folyómeder, félig csatorna medret kell ásni, hogy képes legyen mindhárom vizét felvenni (déli gyűjtőcsatorna – ennek lehetséges nyomvonalát adja a Veszvény felett induló, lágyan ívelt, Győr alatt a nagy-Dunába torkolló, szürke vonallal jelölt csatorna, amely Rábapatonától egyben a Rába új medrét képezte volna).³¹ Amennyiben nincs mód a déli gyűjtőcsatorna megépítésére, úgy arra kell törekedni, hogy e délről, közvetlenül a főcsatornába érkező vizeket hegyesszögben kössék be, ezáltal elkerülhető annak eliszapolódása (ez látható az 1. térképen).³²

1b) A három folyó számára és a belső mocsarak vizeinek leszállítására kialakítandó főcsatorna (Haupt-Canale) medrének szélességét Wittmann 60 ölnyre tervezte, mert csak így látta biztosítottnak, hogy az valamennyi vizet képes lesz felvenni. Mindezt azonban nem úgy gondolta, hogy medret teljes szélességében ki is ássák: a valódi csatornát mindössze két párhuzamosan futó, 3 öl széles meder alkotta volna, a köztes 54 öl szélességnyi rész pedig szárazabb időkben kaszáló, ami csak a nedvesebbekben funkcionált volna mederként. A két oldalcsatorna (zwei Seitencanäle)³³ tehát a 60 ölnyi³⁴ térség szélén húzódott volna, kívülről gátakkal lerekesztve. A meder kialakítása ebben az esetben olcsón megoldható, mert a csatorna ásásakor kihányt föld követlenül a két külső szélén futó töltést erősítené.³⁵ A vállalkozást a jövedelmek mértékében mindig bővítették, a gátakat magasították volna, egészen addig, amíg a Hanság teljes kiszáraitását el nem érik.³⁶

E munkálatokat a Rábca-csatorna megépítésével, az Esterházy uradalom felől indulva javasolta megvalósítani, az Esterházyak költségén. A Rábca-csatorna, amelynek felső szakaszát az Ikva, Répce és a Kapuvári-Rába vizét szállító Ikva-csatorna adta, ezen a néven körülbelül a Veszvény-Mosonszentjános vonaltól indult volna, ahol tervei szerint az előbbi folyók vizét egybegyűjtő déli gyűjtőcsatorna (Ikva-csatorna) hegyesszögben torkoll. Wittmann úgy számolt, hogy már ez a művelet jelentősen csökkentené a Fertő vizét. A főcsatorna felső szakaszát, amely Esterházy csatorna néven is ismeretes, a Király tó felett újra ki

³⁰ Wittmann 1833, 100.

³¹ Wittmann 1833, 95–96.

³² Wittmann 1833, 56.

³³ Wittmann 1833, 54–55.

³⁴ Szekendi könyvekben megadva a csatorna szélességét kétszer 3 könyök széles mederrel és 24 könyök köztes résszel számol. Szekendi 1938, 24.

³⁵ Wittmann 1833, 96.

³⁶ Wittmann 1833, 96. vö. még MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (1825.07.06.)

kell ásni, de ez már csak a földalatti vizeket összegyűjtő szivócsatornaként működne, melybe mosoni oldalról néhány kisebb csatornát is be lehetne kötni.³⁷

2) Wittmann a Hanság északi szélén, Pomogytól indulva egy, a magyaróvári uradalom területén haladó és általa finanszírozott 4 öl szélességű ún. Fertőcsatorna (See-Canal) kiásását is tervbe vette, melynek feladata a Fertőből kiömlő vizek összegyűjtése és elvezetése lett volna. Arra az esetre, ha a mocsaras talaj miatt ennek medrét nem tudták volna megásni, egy keményebb talajon húzódó alternatív verziót is tervezett. Ez utóbbi övcsatornaként Pomogynál rögtön északi irányba indult volna, majd az északi oldalon a Zicksee magasságában keletnek fordulva, Tétény, Tarcsa és Pusztasomorja szélén halad tovább egészen Császárrétig, ahol délnek fordulva, az ún. szentjánosi erdőig, majd innen mintegy az eredeti, Pomogytól induló meder meghosszabbításaként húzódik nyugatnak, hogy Réti alatt egyesüljön a hansági csatornával. Wittmann azt is tervezte, hogy idővel a Hanság északi részét egészen a határos településekig felparcellázzák, ahol a parcellák mellett futó árkok szintén a terület mihamarabbi kiszáraitását segítették volna (az 1. térképen lásd a felső, sakktáblahatású részt, illetve az azt oldalról és felülről körbefogó csatornát).³⁸ A lecsapolástól azt várták, hogy a Fertő vize visszahúzódik, a Magyaróvár felé eső vidéken a pangó vizek eltűnnek, „a töltések által a posványoknak eledele el záratatván, [...] az áradásoknak meg szűnnése is reményltethetik”.³⁹

Az 1824 nyara óta eltelt időszak passzivitását látva, Moson vármegye rendjei Wittmann előadását követően még aznap, azaz 1825. július 4-én kelt, retorikai bravúrral megírt levélben igyekeztek szomszédaikat Wittmann tervezete mellé állítani, s az addig elért eredményeket, a három vármegye közötti törékeny koalíciót a későbbi együttműködésnek megmenteni.

„Nagyságtok, Kegyelmetek fel világosított érzéseihez tartozó bizodal munkat most is mint egyébbkor meg bizonyéttani kévánván, nem annyira a haszonra és kárra, vagy az emlétett természeti Jussra épéttünk, mintsem a bennünket Nagyságtok Kegyelmetekkel szorossabban öszve kötő szives Barátságna, jó Szomszédságnak, és Atyafiságnak meg szeghetetlen törvényére épéttünk, midön nem kételkedhetünk, hogy ezt a Századoktul óhajtvá várt, és most közös Szerentsénkre meg jelent alkalmatosságot” ők is támogatni kívánják.⁴⁰

Hasonló stílusban szövegezett levelet küldtek Esterházy Miklós hercegnek is, akitől azt kérték, hogy tekintélyét latba vetve a tervezet „siettetését alkalmatos módokkal” segítse elő⁴¹ – ami sikerült, mert 1826-ban még tovább folytak az egyeztetések.

³⁷ Wittmann 1833, 95–96.

³⁸ Wittmann 1833, 97–99.

³⁹ MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (1825.07.06.)

⁴⁰ MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (Magyaróvár, 1825.07.04.)

⁴¹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 992/1825 (Magyaróvár, 1825.07.04.)

A megyék és uradalmak közötti nézeteltéréseken túl Wittmannnak még egy további érdekcsoport szempontjaira is tekintettel kellett lennie: a jobbágyságok hozzájárulása nélkül az egyes településhatárokon nem volt lehetséges a csatornázás. A Sopron megyei, Földsziget mögötti, illetve Rábca menti falvak nem engedték telkeiken a csatornázást, ezért is szorgalmazta Wittmann, hogy az új csatornát, amennyire csak lehet, a Rábcához közel, de még szilárd talajon, a mocsáron kívül kellene megépíteni, ezzel is erősítve a megegyezés lehetőségét. Az erőteljes falusi érdekvédelem mellett a terepviszonyok is ennek az elgondolásnak kedveztek, mivel a felszín a Rábcától déli irányban távolodva alattomosan emelkedik. A csatornaépítés egy bizonyos távolságon túl már aránytalanul nagy földmunkával járt volna.⁴² A számtalan – s feloldhatatlannak tűnő – érdekkonfliktusban Wittmann ugyanakkor már azt is nagy előrelépésként értékelte volna, ha első lépésként legalább a Rábca kanyarulatait átvágnák. Így felgyorsulna a folyó sebessége, s csatornaépítés nélkül is több víz távozna a mocsárból, mint előtte.⁴³

A már két év óta húzódó viták és a munkálatok megkezdésére kivételesen kedvező időjárás 1826-ban Wittmannra arra sarkallta, hogy udvariasan, de határozottan szólítsa fel Moson megyét, hogy az általa tíz pontba foglalt kérdésekre egyértelmű és végleges választ találjanak, különben nem tudják a munkálatokat elkezdni.⁴⁴ Wittmann fellépésének is köszönhetően a három vármegye 1826 őszére előzetesen megállapodott a kivitelezés és a finanszírozás részleteiben, ide értve az eljárástechnikai részleteket is. A végső egyetértési nyilatkozatot a most is Bősárkányba, „a három Törvényhatóságok között való közép pontra” 1826. szeptember 17-re összehívott szentesítő gyűlésnek kellett volna meghoznia.⁴⁵ Az addig elért, ingatag kompromisszumok véleményünk szerint egy alapvetően jószándékú beavatkozás miatt váltak semmissé.

Beszédes József színrelépése. Egy rivális tervezet és következményei

A korszak neves vízépítő-mérnökét, Beszédes Józsefet szintén herceg Esterházy Miklós kérte fel, hogy tudásával segítse a vállalkozás sikerét. E lépéssel vélelmezhetően az volt a szándéka, hogy meggyorsítsa a minduntalan megakadó egyeztetéseket. Beszédes a Sárvíz „gyors és tökéletes”⁴⁶ mederrendezésével, mocsarainak lecsapolásával szerzett országos hírnevet. Esterházy és a mögé felsorakozó Sopron megyei rendek azt várták tőle, hogy itt is egy hatékony, gyorsan végrehajtható és nem utolsó sorban: költségkímélő tervezettel áll majd

⁴² Így pl. Bősárkány Rábca felőli részén a kutak mélységét 1 ölnék, a település másik oldalán viszont már 4 ölnék mérték.

⁴³ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Wittmann magyar–német nyelvű jelentése Moson megyének)

⁴⁴ Wittmann levelének tisztázatát lásd MmL IVB 916/3 1256/1826. (Dátum nélkül.) A vélelmezett veszélyeket cáfolandó, demonstrációs céllal a magyaróvári uradalom a lébenyi határban egy tekintélyes hosszúságú próbacsatornát is épített, ennek a szomszédos megyék általi fogadtatására terjedelmi okokból nem térünk ki.

⁴⁵ MmL Moson vm. kgy. 1256/1826 (1826.09.04.)

⁴⁶ Szekendi 1938, 26.

elő, amely összességében talán még a Wittmann által kidolgozottnál is előnyösebb.

Beszédes József teljesen más léptékben gondolkodott, mint Wittmann. Wittmann számára a kérdés az volt, hogy egy konkrét problémát miként lehet a rendelkezésre álló keretek között a lehető leghatékonyabban orvosolni. Beszédes szeme előtt – jóllehet erre vonatkozó forrásunk majd’ két évtizeddel későbbi – ezzel szemben egy az ország egészét behálózó csatorna-rendszer terve lebegett. Ez a gondolat annyiban nem volt új, hogy már Skerlecz Miklós munkáiban is felbukkan.⁴⁷ A tervek realitása ugyanakkor erősen kétséges volt – és maradt, mégis, a részletek rövid bemutatása segíthet megérteni Beszédesnek a Hanság-lecsapolást övező vitákban képviselt álláspontját. Beszédes Angliát tekintette követendő példának, ahol a sűrű csatornahálózat kulcsfontosságú volt az ország iparosodásában és gazdasági fejlődésében. Mivel Magyarország nagy területein helyben nem áll rendelkezésre az útépítéshez szükséges kő, a közlekedés-kereskedelem előmozdításához a csatornaépítésben látta a megoldást. Az angol példa annál is inkább igéző erővel bírt számára, mert ott hazaiknál tervbe vett földmunkákhoz képest sokkal nagyobb kiterjedésű építkezések zajlottak, a létesítmények mégis nyereségesek voltak.⁴⁸ Csak a Dunántúlon az addigra már elkészült Sió-csatorna és a részben kiépített Sárvíz-csatorna mellett a következő létesítményeket tartotta szükségesnek (lásd a 2. térképet):

1. A Zala hajózhatóvá tételével és a Balaton bekapcsolásával a Sió-csatorna meghosszabbítása egészen Zalabérig, ill. ott rácsatlakoztatása a Győr-Nagykanizsa csatornára.
2. A Sárvíz-csatorna Székesfehérvár és Szekszárd között, amely a majdani Győr-Fehérvár vasút meghosszabítása a Dunáig.
3. Egy Pozsony-Győr csatorna megépítése a Mosoni-Duna medrének részbeni felhasználásával.
4. Egy a Vulka torkolatától induló, a Fertő nyugati, majd déli vonalát követő csatorna, amely irányát Kapuvárnak véve, a város alatt elhaladva, majd a

⁴⁷ „A belföldi kereskedelmet még azzal is fejleszthetnék, ha a Fertő alkotta mocsarakat [...] azoknak középvonalában ásandó hajózható csatornával átszelve Győrnél a Dunába vezetnék, és ha átvágnák a Mogyoród és Kanizsa közt elterülő halmokat és az így készült kanizsai csatornán Kakonynál a Murába vezetnék a nagykanizsai és balatoni mocsarakat. Ily módon nemcsak a belkereskedelem, hanem a külkereskedelem fejlődését is biztosítanák, mert e csatorna által Zala-, Fehér-, Veszprém- és Somogy megyék nagy részéből közvetlen hajóút vezetne a Dunáig és ezen át a Fekete-tengerig.” Skerlecz Miklós: A Magyar Királyság földrajzi és politikai helyzetének leírása a kereskedelem szempontjából. In: Skerlecz Miklós báró művei. (Magyar Közgazdasági Könyvtár XV.) Budapest, 1914. [1802] 83. Ugyanerről lásd még uő. uo. a kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása. [1791, 1826] 246–249.

⁴⁸ Vö. „...Angolhon hegyei láncukat 410 láb vagy is 70 bécsi öl magasra emelve a’ hajókat vízzel áthatni és hét posta mérföldre a’ hegyeket átfújni kellett, még is ezen csatornák legnagyobb része 10, 20, 30 száztoli kamatot hoznak”. Beszédes József: Nézetek. Baranya és Somogy megyében folyó fekete víz, és drávai öntéses lapályról, ’s ezzel kapcsolatban a’ pest–fiumei és győr–fiumei kereskedelmi nagy utról, egyszersmind Béga- és Bács-csatorna biztosításáról Fiume felé. In: Beszédes József: Mémóki irányok. Pesten, 1843, 165. (Továbbiakban: Beszédes 1843.)

Rábaközt átszelve Marcaltőnél torkoll a Rába–Marcal medrének felhasználásával kialakított Győr–Zalabér csatornába.

5. Előbbi csatorna Zalabérnél kis kanyart téve továbbra is délnek tart, majd Nagykanizsa és Légrád között beletorkollik a Grác–Kolozsvár déli gerinccsatornába, amely a Mura–Dráva folyókkal fut majdnem párhuzamosan, Siklós után pedig északkeletnek tartva, a Mohácsi sziget déli csücskénél éri el a Dunát, s a Ferenc-csatorna részeként folytatódik Zombor irányában kelet felé.⁴⁹
6. Az említetteken kívül még a Buda–Fiume vasút Beszédes-féle nyomvonala szerepel új építésű létesítményként. A vasút körülbelül a mai nyomvonalon halad Székesfehérvárig, majd Balatonfűzfőnél az északi partra kanyarodva tart Fürednek, ahol bekanyarodik a Tihanyi félszigetre, s egy hídon átvezetve Szántódtól Lelléig a déli oldalon fut. Lellénél délre fordul, s Drávatamásinál keresztezi a Grác–Kolozsvár csatornát, ill. átlép Horvátországba.

---

⁴⁹ „...az előre bocsátottak kapcsában Sopron és Győrtől Zala Kanizsán, új Légrádon át Dráva Tamásihoz szinte hajózható nagy csatornát javaslok, és pedig szelíd esetű folyó vizzel éltetve, melly igen célirányosan metszi a’ Kolosvár gréczi nagy csatorna vonalt is...” A részleteket illetően pedig lásd: „Sopron Győr D.[ráva] Tamási nagy csatorna fővonala ez lenne: Kiszáritott Fertő tó helyén Vulka és egyébb a’ Fertőbe folyó patakokkal éltetve, Rusznál kezdve Eszterházig víz egyenes a’ tó fenék föld, innen Marczaltöig az Ikva. Répce, kis és nagy Rába bőven adnák éltető vizét, a’ föld alkat pedig csupa rónaság.” (Beszédes 1843, 165–166.)

3. térkép. Feketével kiemelt csatornák: Beszédes József tervezete a Hanság lecsapolására, 1826.
Az alaptérkép forrása: Soproni Múzeum Térképtára, SoM-TkT 2.

Talán már ennyiből is kivehető az a technokrata gondolkodás, amely Beszédes tervezetében visszaköszön. Valamennyi útvonalat, legyen szó vasútról vagy csatornáról, a legtisztább célszerűség jegyében tervezett, útvonalai legtöbbször nem érintik a nagyobb településeket, vasutat is csak oda tervezett, ahol a természeti viszonyok miatt csatorna nem volt húzható.

Beszédes József célja a Fertő-Hanság „tökéletes kiszáritása” volt. A terep bejárását (1826. szeptember 16–23.) követően felvett jegyzőkönyve fontosabb megállapításai a következők:⁵⁰

- A Fertő-Hanság a Duna szintje alatt fekszik, a mocsár annak áradásaiból keletkezett.
- A Hanság tözezes földje a kiszáritás után egy öllel is lentebb fog szállni.
- A Fertő-Hanság vizeinek okai: 1) a Duna visszatolulása, 2) a Rábából „félre szökö vizek”, 3) a Kis-Rába, 4) Répce, 5) Ikva vizei, melyek a felszín alatt a Fertőbe kerülnek. Ha ezeket elkormányoznák, úgy a Fertő jórészt már magától kiszáradt volna, mert amúgy csak a Vulka, a Rákos és a nyulasi patak táplálja.
- A Duna vize – 19 ezer öl hosszan – egészen Bősárányig, az út töltéséig felnyomul, általában kaszálás idején.
- Mivel a terület esése csekély, és ez Beszédes jóslata szerint a lecsapolást követő kiszáradás, illetve összezsugorodás miatt tovább csökken, tervének lényege az az „alapigazság”, hogy „ne eresszünk vizet a’ tsekély esésű völgyben, így száraz lessz, különben onnand ki venni nem lehet, mivel eseteket el vesztvén, vagy is el fárodván, nem lehet elegendő víz szín rezsütt azoknak a’ távozathoz képest adni.”⁵¹

A felszíni hasonlóságok ellenére, Beszédes az addigiakhoz képest egy teljesen új koncepcióval állt elő, jóllehet ő is három, nagyjából párhuzamosan futó csatorna megépítését vélte szükségesnek (3. térkép).⁵² Wittmann azon tervét, hogy a Rábát vezessék el egészen Gönyűig, a Galamb fogadóig, Beszédes káros következményűnek vélte, attól tartva, hogy az új, hosszabb mederben a Rába még inkább visszaduzzadna, mint a meglevőben, amely a Püspökvárnál torkolt a Mosoni-Dunába.⁵³

Győr felől közelítve a Hanság irányába, Beszédes úgy találta, hogy a Rábca medre jelen állapotában egészen Abdáig alkalmas a lecsapolandó víz elvezetésére, de az abdai országúttól Hugat majorig – Győr megye védelmében – átmetszésekre, ill. új mederre van szükség 3700 öl hosszúságban 2 öl mélységben. A töltést nála is a kétoldalra kihányt föld képezte volna. Ezen a szakaszon 22.200 köb öl megmozgatandó földdel számolt, és a munkálatokat még 1826-ban

⁵⁰ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.) A tervezet vonatkozó pontjait nyomtatásban lásd: Beszédes József: Hydrotechnikai értekezés. A’ T. Moson és Sopron vármegyékben fekvő Fertő tavának és a’ Hanság nevű bozotságnak tökéletes kiszáritásáról. In: Beszédes József: Magyarországi hydrotechnikából próbául. Pesten, 1831. 23–24. (A továbbiakban Beszédes 1831.)

⁵¹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.)

⁵² MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.)

⁵³ Beszédes 1831, 17.

elvégezhetőnek vélte.⁵⁴ Hugat közelében a levezetőcsatorna három irányból gyűjtötte volna össze a vizeket.

1) Az első az ún. „déli félre szorító csatorna”, mely Hugatnál indul és petőházi malomig húzódik 26.700 öl hosszán, s amely felveszi a Kapuvári-Rába, Répce és Ikva vizét. A csatorna közép szélessége 6 öl, hossza 26.700 öl, mélysége átlag 2–3 öl lett volna, ami számítása szerint 373.800 köb öl földet tesz ki (a 3. térképen a legalsó csatorna). (Meggjegyz, hogy „Ezen tsatornának szükségít [mások mellett] Tekintes Denglázi Wittman Antal Ur, már én előttem meg esmérték”).⁵⁵

2) A középső, ún. „kiszárító csatorna” a mosonszentmiklósi kenderföldek alatt indul és a Hanság közepén halad, részben a Hegedűs-csatorna medrében, a pomogyi töltésen át egészen a Rákos patakig 46.500 öl hosszán. A Rákos patak vizét felvéve, északnak fordul, a nyulasi patak irányába. Közép szélessége és mélysége átlag 2 öl, hossza 36.000 öl (máshol: 46.500 öl), a kitermelendő föld 139.500 köb öl (máshol: 144.000 köb öl).⁵⁶ (A 3. térképmellékleten a középső csatorna.)

3) Az „északi félre szorító csatorna” a Vulka vizét vette volna fel. Ez szintén Hugatnál indul két öl szélességben, majd Illmicnél – a Fertő medrét átszelve – a Vulka torkolatáig halad 36.000 öl hosszúságban.⁵⁷ (A 3. térképen a legfelső csatorna.)

„Ebből ál azon nagy Plánumnak principiumja”, melynek eredményeként 300.000 hold kerül szárazra, és „esztendőnként 5 million mázsa szénát meg fog teremni minden szántás és mag nélkül, 1 hold meg javittásáért egy tallér fizetéssel pengő pénzben.” Beszédes úgy számolt, amennyiben két irányból kezdik a munkát, úgy 4000 munkás részvételével 5–6 év alatt be is fejezhetik azt.⁵⁸ Ugyanitt meglehetősen nyersességgel Wittmann tervezete ellen is kikelt: „Az a' föld és viz mérő, a' ki a' Fertő és Hanyság tökéletes kiszárittásának itt elő adott alapját meg változtatja, vigyázzon ne hogy betsületét, és az illető Uraságok pénzét a' sárba temesse.”⁵⁹ Ezzel szemben saját elgondolását úgy értékelte, amelyek segítségével a földek „könnyű és bizonyos módon” javíttatnak meg.⁶⁰ Kérte, hogy a megyék mihamarabb állapotodjanak meg a munkák felosztásában, hogy – a téli időszakot és az aratás hat hetét leszámítva – rendelkezésre álljon a kellő munkaerő, míg az uralkodó, a nádor és a helytartótanács a pénzügyi és adminisztratív kereteket teremtsen meg.⁶¹

⁵⁴ „Ezen munka átmetszési tárgy lévén [...] még az idén, már az elkészült fölmérésekből végrehajthatatik.” (Beszédes 1831, 26.)

⁵⁵ SL Sopron vm. kgy. jkv. 157/1827 (1827.01.22.) Beszédes 1831, 26.

⁵⁶ SL Sopron vm. kgy. jkv. 157/1827 (1827.01.22.) Beszédes 1831, 26.

⁵⁷ SL Sopron vm. kgy. jkv. 157/1827 (1827.01.22.) Beszédes 1831, 26.

⁵⁸ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.)

⁵⁹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.) Csaknem megegyező fogalmazással lásd Beszédes 1831, 29.

⁶⁰ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.)

⁶¹ Beszédes 1831, 29.

Beszédes az 1826. szeptemberi bősárányi tanácskozáson ismertette tervezetét,⁶² de Wittmann, aki akkor nem volt jelen, csak a felvett jegyzőkönyvből szembesült az új fejleményekről. Rögvest tollat ragadott, s november 5-én kelt levelében kifejtette aggodalmait Moson vármegyének, továbbá, hogy egyértelművé tegye Beszédes terveinek illuzórikus voltát, szembesítette azokat saját tervezetének főbb pontjaival.

Wittmann a maga számára úgy foglalta össze a megoldandó problémát, hogy miként lehet a legkisebb költséggel a legnagyobb megelégedettségre lecsapolni a Hanságot. Ehhez a feladatokat két részre bontotta. A délről, délkeletről – azaz az Esterházy-résről – érkező folyókat/patakokat külön kell vezetni a déli oldalon a legmélyebb pontig, azaz egészen Győrig, vagy még inkább a Győr alatt a Duna partján található Galamb vendégfogadóig, illetve Gönyűig úgy, hogy eközben lehetőleg ne érintsék a mocsarat. A lecsapolandó területnek még a környékéről is el kell vezetni a vizeket, mert azokból a mocsár csak újabb utánpótlást kap. A mosoni oldal vizeit ugyanígy egy külön csatornában kell a legmélyebb pontig vezetni. „Ezek a Módok együgyűek, világosok, és kinek kinek könnyen megérthetők, és talán éppen azért nem találtattak fel ekkoráig.”⁶³ Wittmann fő alapelve köszön itt vissza: a vizeket nem a kiszáritandó területen kell levezetni, hanem azon kívül.⁶⁴

A megsértett Wittmann levelében azt is jelezte, hogy Beszédes kibic módjára jár el. Anélkül ad tanácsokat, s bontja meg az addigi úgy-ahogy felállt koalíciót, hogy a részletekkel, a háttérben meghúzódó nehézségekkel tisztában lenne. Saját verziója költségeit nemcsak messze alábecsüli, de tervezete amennyiben megvalósulna, a jelenlegi mocsárvilágot sem számolja fel, sőt „mindég árvizek, és Posvány alá tenné, és motsáros állapotba tartaná.”⁶⁵ A déli oldalon a birtokosokkal a nyomvonalról történő egyeztetés már Wittmannnak sem sikerült, és Beszédes azzal sincs tisztában, hogy az általa kijelölt részekben a talaj alkalmatlan a töltésepítésre. Wittmann azért is szorgalmazta a Rábca szabályozását, melynek lényege, hogy a folyó „két csatornákkal és töltésekkel bezárattatnék”, mert itt nem ütközött ellenállásba a birtokosok részéről, és a legkisebb költséggel a legnagyobb eredményt tudja felmutatni.

Wittmann Beszédes József azon sértésén, hogy a bősárányi tanácskozás résztvevői előtt riválisa a saját és az ő koncepciója közötti lévő legfőbb különbséget abban látta, miszerint Beszédes jótáll terve következményeiért, ő ellenben nem, rendkívül felháborodott. „Betsem alatt valónak tekintettem én javallatomat üres szavakkal ajánlani” – írja. Ha szó szerint veszi Beszédes neki szóló célzását, „akkor bizonyára meg kell vallanom, hogy nékem nints annyi értékem, hogy, ha a’ munka el nem sülne, a’ reá tett Költségeket, s’ okozot

⁶² Forrásaink szerint szeptember 17-én, ugyanakkor a nyomtatott verzió végén az írás keltezéséként szeptember 26. szerepel. Utóbbit tartjuk a valószínűbb dátumnak, mert ezt megelőzően terepbejárásról volt.

⁶³ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁶⁴ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Wittmann magyar–német nyelvű jelentése Moson megyének)

⁶⁵ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

Károkat meg téríthessem”.⁶⁶ S bár teljesen biztos saját koncepciója helyességében, a mérnöki becsület azt mondatta vele, hogy nem „állithatom azt, hogy a’ Rábtzának vizei soha többé károkat vagy áradásokat nem okozhatnak”, csak annyit, hogy ezáltal „a’ Bajoknak leg nagyobb része elháríthatatik”, mert a mocsarak kiszáradnak, a vizek pedig gyorsan lefutnak.⁶⁷ Beszédes terve, a Hugatnak tartó déli csatorna Wittmann szerint illuzórikus, hiszen a Rábcán csupán a kanyarulatokat kellene szakszerűen kiegyenesíteni, az még sem történik meg vagy száz éve, az addigi lecsapolási próbálkozások pedig inkább csak visszájára sülték el. Beszédesnek a Sárvíznél elért sikereit „együgyű” csatornázásnak nevezte, mert ott csak egy folyóvizet kellett szabályozni, míg „itt 6 vizekkel, tengerhez hasonló Tóval és Posványokkal kell küszködni”, melyeknek rendes partja sincs.⁶⁸ Ugyan a déli csatornának esetleges hasznait a magyaróvári uradalom is élvezné, az esetleges károk is elkerülnék, tehát nem valamiféle ellenérdek vezette tollát, Beszédes Fertő-lecsapolással kapcsolatos terveiről mindazonáltal igen keményen fogalmaz: „ezek a’ legegységűebb vízi mesterségbeli szabásokkal ellenkeznek”. Felhívta arra az ellentmondásra is a figyelmet, hogy Beszédes egyrészt azt állítja, hogy a Fertő-Hanság a Duna szintje alatt fekszik, ugyanakkor ő is lejtést állapít meg a Duna irányában. A nagy vizeknél, az előre nem látható hatások miatt, a szokásosnál sokkal óvatosabban kell eljárni. Nagyszabású tervek doktriner végrehajtása – mint azt nem részletezett folyószabályozások mutatják – „a’ bajt csak nevelni szokta”. Wittmann a természetben tehát nem legyőzendő és meghódítandó ellenfelet látott, hanem megszelídítendő elemeket, melyeket előbb ki kell ismerni.⁶⁹

A koalíció szétesése és a magyaróvári uradalom magánberuházása

Wittmann levelére Moson vármegye közgyűlése már másnap levélben fordult minden érdekelthez, amelyben jelezték, hogy Wittmann „mint az efféle vízi munkákban nagyon jártos, és legjobb foganattal végzett hasonló munkáknak bizonyíttása szerint nagy tapasztalású Férjfiu” súlyos kritikát fogalmazott meg Beszédes terveivel szemben, egyben felhívta a figyelmet az addig kialakított egyezség törekeny voltára, melyet Beszédesnek az addigiakkal teljesen ellentétes, ezért megalapozatlan tervei veszélyeztetnek.⁷⁰ Kétségbeesett hangvételű levélben

⁶⁶ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁶⁷ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁶⁸ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁶⁹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁷⁰ Lásd Moson vármegye közgyűlésének Sopron vármegyéhez írt levelének tisztázását. MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587/1826 (Magyaróvár, 1826.11.06.) A tét nagyságáról: „ha ezen, már végrehajtásig tenyészett nagy következtési tárgy az előbbi időknek szomorú példájára, némelly tűnő nehézségek miatt, minden jó reményünknek ellenébe csak ugyan el temetődne, rólunk az Utó világ azt ne állithassa, hogy kedves Hazánk díszének, és felszámálhatatlan hasznának ki tellhető erővel, ’s minden mellékes tekintetektől ki tisztult igyekezettel való keresésében és eszközlésében meg hűlvén, nem éltünk avval az alkalmatossággal, melyet idő szakunk javasol, és Naggyainknak bökezüése, a századoktól tartó, és napról napra nevelkedő bajoknak meg szüntetése nyújtott.” Uo.

kérték Sopron és Győr megyét, valamint a helytartótanácsot, hogy ha kell, nevezzenek meg döntőbírókat, akik véleményének alávetik magukat, csak hogy „ebben velünk kezet fogni méltóztassanak”, hogy „voltaképpen munkálkodni lehessen”.⁷¹ Sopron vármegye látva, hogy a folyamatos különvélemények következtében az ügy semmit nem mozdul előre, ugyanakkor könnyen belátható volt, hogy először a Rábca medrét kell alkalmassá tenni a vizek befogadására, ezért kérte a helytartótanácsot, hogy a „Királyi Biztosságnak tellyes hatalommal való ki küldését eszközölni méltóztassék”.⁷²

A magyaróvári uradalom két vasat tartott a tűzben: Wittmann személyén keresztül vezető szerepre törekedett a közös vállalkozásban, de saját jövőbeli nyereségét nem kívánta annak kimenetelétől függővé tenni. A vármegyék közötti kötélfűzésre ráunva, a magyaróvári uradalom 1825-től, a tárgyalásokkal egy időben – nyilván a korábbi évtizedek negatív tapasztalatai és súlyos kárai miatt is – Wittmann Antal tervei alapján önállóan kezdett neki birtokai ármentesítésének. A lecsapolási munkálatok eredményeképpen pár éven belül óriási terület vált vízmentessé. A Szentjánostól Mosonig terjedő részen egy egybefüggő, legalább részben vízmentesített terület keletkezett, melynek nagyságát legkevesebb 10.000 holdra tették. A magyaróvári uradalom ezen újonnan nyert területen 2 pusztát is kialakított, Császárrét (Kaiserwiese) és Hanság prédiúmokot.⁷³

A magyaróvári uradalom példáját 1834-ben követte az Esterházy uradalom. Ekkor épült meg a Kis-Rába jobb partjától a Rábcáig húzódó Szegedi csatorna (14,4 km), majd 1835-ben a Bobics Károly tervezte Fertő-csatorna, amely Győr vármegye határától a pomogyi töltésen túl még 2,2 km hosszan húzódott.

Az 1848 előtti lecsapolási törekvésekről összességében tehát elmondható, hogy az érintett vármegyéknek egyszer sem sikerült közös nevezőre jutniuk, az udvarias szándéknyilatkozatokat leszámítva, nem tudtak kilépni rendi autonómiájuk bástyái mögül. Az elért eredmények egyedül a fertői Esterházy és a magyaróvári uradalomnak voltak köszönhetők, két olyan nagybirtoknak, amelyek hercegi birtokosai elegendő politikai és gazdasági tőkével, szakértelemmel és munkaerővel rendelkeztek ezen óriási vállalkozáshoz.⁷⁴ A valódi előrelépés, a Rába–Marcal–Mosoni–Duna–Fertő vízgyűjtőjének közigazgatási határoktól független, együttes rendezése csak a modern magyar állam kiépülése után következhetett be, az ezt megelőző időszakban még a nagybirtok volt az az intézmény, amely a rendi széttagoltságot leképező vármegyei politikai és gazdasági térből kilépve, autonóm módon volt képes akaratát érvényre juttatni.

⁷¹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587/1826 (Magyaróvár, 1826.11.06.)

⁷² SL Sopron vm. kgy. jkv. 902/1827 (1827.03.12.) Egy teljhatalmú királyi biztosi pozíció szükségességét Sopron vármegye külön levélben is megindokolta Győr vármegyének: „már több rendbéli vegyes össze jövedeleket tartattak, a nélkül hogy annak legkisebb fogantatya lett volna”. SL Sopron vm. kgy. jkv. 2276/1827 (1827.07.23.)

⁷³ Seidl, Michael: Bericht an die kais. königl. patriotisch-ökonomische Gesellschaft im Königsreiche Böhmen über die Herrschaft Altenburg in Ungarn und die Herrschaft Seelowitz in Mähren. Prag, 1834, 28.

⁷⁴ Az uradalmak szerepét hasonlóan értékeli Szekendi 1938, 36.

BÉKÉSI SÁNDOR | Fenséges pocsolya: A Fertő. Egy táj kultúr- és szemlélettörténetéről

A francia történész Alain Corbin 1988-ban publikálta időközben híressé vált történelmi panorámáját az európai tengerpartokról és azok 18-19. századi „felfedezéséről”.¹ „Az üres tér” – így fordíthatnánk le a mű főcímét magyarra –, új utat mutatott fel a tájtörténet számára, bevonva a kutatásba a mentalitás- és kultúratörténet legújabb kezdeményezéseit. Azóta egy egész sor szemlélettörténeti munka látott napvilágot a legkülönbözőbb tájtípusokról. Ezt a tendenciát azok a kultúr- és társadalomtudományos paradigmaváltások is elősegítették, melyek az elmúlt három-négy évtizedben kulturális, illetve térbeli fordulat (*cultural turn* és *spatial turn*) címszó alatt lettek ismertek. A kulturális fordulat egy kitágított és sokrétű kultúrafogalomra alapul, hangsúlyozva a szimbolikus társadalmi cselekvés történelmet formáló szerepét, a vizsgálatba bevonva a tömegkultúra jelenségeit és a médiákat éppúgy, mint az emberi tapasztalat és kultúra materiális és térbeli viszonylagosságát.²

Ilyen újszerű kultúrtörténeti megközelítésre a Fertő példája több okból is kínálkozik.³ Nem csupán azért, mert e tájat szintén a tenger allegóriájával illetik évszázadok óta. E térség egyik különlegessége, hogy itt az idők során nem csupán a táj társadalmi képe változott meg gyökeresen, hanem maga a táj is. E táj természetesen változékonysága révén, amely az áradásoktól egészen a teljes kiszáradásig terjedhet, különleges kölcsönhatásba és feszültségbe került a társadalmi és kulturális fejlődéssel. Ily módon egy ennyire ritkán kiélezett, kettős dinamikával van a Fertő esetében dolgunk. Ez azt jelenti, hogy manapság nemcsak más szemmel tekintünk erre a tájra, hanem több szempontból is más tájra nézünk, mint mondjuk, százötven vagy kétszáz évvel ezelőtt. Ezek a

¹ Alain Corbin, *Le territoire du vide: L'occident et le désir du rivage (1750–1840)*, Paris 1988. Németül: Alain Corbin: *Meereslust. Das Abendland und die Entdeckung der Küste 1750 – 1840*, Berlin 1990. Magyar fordítása eddig sajnos nem jelent meg.

² Ld. Peter Dinzelsbacher (Hg.): *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Stuttgart 1993, 556–615; Gert Dressel: *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien–Köln–Weimar 1996, 133–136, 152–155; Stuart Hall, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London 1997; Rolf Peter Sieferle: *Rückblick auf die Natur. Eine Geschichte des Menschen und seiner Umwelt*, München 1997; Roger Chartier: *New Cultural History*, in: Joachim Eibach / Günther Lottes (Hg.): *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*, Göttingen 2002, 193–205; Wolfram Siemann (Hg.): *Umweltgeschichte. Themen und Perspektiven*, München 2003; Karl Schlögel: *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, Wien–München 2003; Doris Bachmann-Medick: *Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Hamburg 2006, 284–328.

³ Lásd Békési Sándor: *Verklärt und verachtet. Wahrnehmungsgeschichte einer Landschaft: Der Neusiedler See* (Historisch-Anthropologische Studien, 20), Frankfurt/M. et al 2007. Ehelyütt szeretném megköszönni Horváth Csabának és ifj. Sarkady Sándornak, hogy segítették soproni kutatásaimat.

körülmények egyrészt érdekes példát kínálnak, mely az európai tájérzékelés újkori fejlődését tükrözi – másrészt azonban ellent is mondanak annak. Egy ennyire instabil és kontrasztos táj mindenestre jó alkalmat ad arra, hogy feltérképezzük a természet iránti értékrendünk széles spektrumát, a szimbólikus felmagasztalás és a gyakorlati meghódítás között.

A táj mint fizikai valóság és képzeleti konstrukció

Az érzékeléstörténeti megközelítés egyik alapfeltétele az a felismerés, miszerint nem csupán a megszelídített természet és a (kultúr)táj történelmi jelenség, de magának a tájnak a gondolata is. A természet nem magától alakul át tájjá, sem a fizikai valóságban, sem az elképzelésünkben. A tájszemlélet a mindenkori társadalom és kultúra függvénye.⁴ Még tovább is mehetünk: csupán a már meglévő mentális „tér”-képeink és elvárásaink alapján vagyunk egyáltalán képesek arra, hogy egy térben tájat lássunk. A táj a szemlélet által jön tehát létre. Ez az percepció – melyen itt elsősorban nem a fizikai érzékelést értem –, szelektív és konstruktív folyamatként fogalmazható meg, melynek keretében a külső környezet a szemlélő mentális és érzelmi tényezőivel lép kapcsolatra, az értelmezés és szimbólumteremtés különböző egyéni és társadalmi formáit hozva létre.

A táj ily módon létrejött mentális képe vissza is hat a fizikai térre. Úgy is mondhatnánk: a táji környezetünkkel oly módon bánunk, ahogy azt szemléljük és gondolkodunk róla. A táj így kettős értelmet kap: egyszerre természeti jelenség és kulturális termék, fizikai tény és szimbolikus produktum.⁵ A fizikai környezet egyszerre feltétele és következménye a tájszemléletnek. A táj társadalmi értelmezése (egyre megy, hogy materiális vagy szimbolikus értelemben), állandó kölcsönhatásban áll a fizikai szubsztrátummal. Ebből fakadóan a táj nem csak az ember és a természet „békés” szimbiózisából jön létre, hanem ugyanígy az erőteljes környezeti beavatkozások és az egymással versengő társadalmi tényezők konfliktusszerű összhatásának eredménye is.

Ebben az összefüggésben többféle tájértelmezést érdemes, illetve kell is megkülönböztetnünk: mindennek előtt turisztikai, művészeti, tudományos, (mező)gazdasági és politikai vonatkozásúakat. Az egyes tájdiskurzusok megint csak különböző, ezeken túlmenő tájkonceptciókon alapulnak, melyeknek analitikus jelentőségük van. Ezek közül itt négyet szeretnék kiemelni: 1. a haszonelvű (praktikus és használat-orientált), 2. az esztétikai (élvezet-orientált), 3. a szimbolikus (melyben a táj mint jelkép funkcionál) és végül 4. a tudományos

---

⁴ Lásd Gerhard Hard: Zu Begriff und Geschichte der „Natur“ in der Geographie des 19. und 20. Jahrhunderts, in: Götz Großklaus / Ernst Oldemeyer (Hg.): Natur als Gegenwelt. Beiträge zur Kulturgeschichte der Natur, Karlsruhe 1983, 139–168 (141 skk.); Hilmar Frank / Eckhard Lobsien: Landschaft, in: Ästhetische Grundbegriffe, Historisches Wörterbuch, Bd. 3 (Hg. Karlheinz Barck et al), Stuttgart/Weimar 2001, 617–665.

⁵ W.J.T. Mitchell : Imperial Landscape, in: Landscape and Power. Ed. W.J.T. Mitchell, Chicago – London 1994, 5.

tájélfogást (mely a táj megismerésében érdekelt, és ezen ismereteknek önértéket tulajdonít). Mindezen tájkoncepciók nincsenek egyszerre jelen minden történelmi szakaszban, illetve nem lehet őket egyenlő hatékonysággal kimutatni. Az uralkodó táj elképzelés az utóbbi két-három évszázad folyamán Európában radikális változáson ment keresztül. A legfeltűnőbb eltolódást az az átmenet képezi, melynek keretében a túlnyomórészt haszonelvű felfogást az esztétikai hozzáállás váltotta fel. Egyre több embernek a táj leginkább a „szép” vagy „nem szép”, s nem a „hasznos” vagy „nem hasznos” kategóriáiban fogalmazódik meg. De gyakran kevert típusokkal van dolgunk. A turisztikai tájkoncepció például egyszerre alapszik esztétikai és haszonelvű komponenseken, lévén az infrastrukturális tájfeltárás és a kényelem megteremtése a turizmus és a tájélvezet egyik előfeltétele. De a politikai tájdiskurzus is többféle, esztétikai vagy szimbolikus kategóriát használ egy konkrét cél érdekében, legyen az a regionális identitás vagy a határon túli szomszédokkal szembeni elhatárolódás előmozdítása.

A táj – akár materiális, akár szellemi konstrukciónak tekintjük – *per definitionem* nem statikus. A modern környezettörténet egyik előfeltevése, hogy az emberi társadalomnak a környezethez fűződő viszonya két különböző dinamika kapcsolata. Mindkettő, táj és társadalom is, az állandó változás állapotában van. Ez azt jelenti, hogy a közöttük lévő kölcsönhatások a mindenkor adott helyzetben zajlanak, mely az azt megelőzőtől különbözik.⁶ Ez az elgondolás pedig épp egy állandóan változó sztyeppő esetében fokozott jelentőséget kap. A korabeli megfigyeléseket és leírásokat ezért nem lehet a mi esetünkben minden további nélkül a mai, általunk ismert Fertőre vonatkoztatni, hanem minden esetben az egykori tájállapottal kell őket egybevetni és ennek háttérben értelmezni. Ez aláhúzza azt a felismerést, miszerint az észlelés- illetve szemlélettörténet – noha elsősorban társadalmi és kulturális jelenségeket helyez előtérbe –, nem kerülheti el, hogy természeti folyamatokat is figyelembe vegyen. Csupán a tényleges fizikai minta ismeretében és háttérében kapnak értelmet a táj szimbolikus megközelítései.

Mely természeti jellemzők lennének lényegesek a Fertő szemlélettörténetében? Mindenekelőtt azok, melyek e táj jellemzően ambivalens megítéléseiben az idők folyamán valószínűleg szerepet kaptak, illetve amelyekre a fennmaradt történelmi forrásokban közvetlenül vagy közvetve utalást találni. A Fertő legfontosabb fizikai jellemzői, melyeket e helyütt csak röviden tudunk megemlíteni, annak sztyeppő jellegéből fakadnak. Világszerte kevés olyan tó van, mely kiterjedéséhez képest ilyen kevés vizet tartalmaz. Ezenkívül kevés

---

⁶ Lásd Rolf Peter Sieferle: *Naturerfahrung und Naturkonstruktion*, in: Rolf Peter Sieferle / Helga Breuninger (Hg.): *Natur-Bilder. Wahrnehmungen von Natur und Umwelt in der Geschichte*, Frankfurt/M. – New York 1999, 9–18 (itt 9); Verena Winiwarter: *Historical Studies in Human Ecology – Historische Studien in der Humanökologie*, Habilitationsschrift Wien, 2002, 54.

állóvíz van Európában, vagy csak jóval kisebbek, melynek vízhozama ilyen erős periodikus ingadozásnak van (jobban mondva, volt) kitéve.⁷ Ez a bizonytalan egyensúly érzékenyen reagál mindennemű klímaváltozásra. A sztyepptavakra jellemző továbbá a viszonylag magas sótartalom és a feltöltődés természetes tendenciája.

Egyúttal a természeti tényezők és az antropogén behatások, illetve beavatkozások idővel felgyorsítottak bizonyos folyamatokat, melyek gyökeres tájváltozáshoz vezettek. A Fertő manapság gyakorlatilag már nem az a tó, amely még akár száz, vagy százötven évvel ezelőtt volt. Vízügyi beavatkozások folytán a tó 1901 és 1963 között elvesztette egykori közepes vízfelületének nem kevesebb, mint kétharmadát.⁸ A természetes vízszintingadozásoknak a múlt század hatvanas éveinek közepétől lett vége, mikor is egy bilaterális zsilipszabályozás a tó vízszintjét – magasabb nívóval – hosszú távon mesterségesen stabilizálta.⁹ Ezek a beavatkozások, más behatásokkal párosulva (mint például az eutrofizáció) viszont egy további, ugyan nem céltudatos, de annál nagyobb horderejű változást idéztek elő, az elnádásodást. Történelmi távlatban szemlélve, még soha nem volt a Fertő annyira náddal benöve, mint jelenlegi állapotában. Egy 1912-ben megjelent útikalauz például még úgy említette Rusztot, mint a „Fertő partján” fekvő várost, és ennek megfelelő fényképet is közölt.¹⁰ Mint tudjuk, ma 2,5–3 kilométer választja el a várost a nyílt víztől. Ami a Fertő 1800 körüli esztétikai felfedezését illeti, ezt a fejleményt szintén e ténnyel a háttérben kell néznünk. A mai állapotokkal összehasonlítva nádmentes nyugati és déli part jóval nagyobb vízfelületre szolgált kilátással, és ennek folytán egészen más leírásokra adott alkalmat, melyek mai szemmel nézve meglepőek lehetnek.

Végül a Fertő egy további sajátosságára szeretnék utalni, a vízszint időnként előforduló, rövid lefolyású változására. Konkrétan arról a jelenségről van szó, hogy a szélviszonyoktól függően a vízszint akár egy nap folyamán is jelentősen megváltozhat. A víztükör illetén „ferdesége” az uralkodó északnyugati széljárásból fakad, melyhez hozzájárul a tó hosszú észak–déli kiterjedése és csekély mélysége, is. Így a víz adott esetben a déli oldalon 20–40 centiméterrel, viharos szél esetében még akár 60 centiméterrel is megemelkedik.¹¹ Néhány figyelemre méltó történeti forrás, amely itt magas hullámokról tanúskodik – amint mindjárt látni fogjuk – feltehetőleg erre a körülményre vezethető vissza.

⁷ Lásd Varga Lajos: A Fertő-tó lecsapolásának kérdése, A Földgömb, 4 (1933) 10, 275 és 278; F. Kopf: Die Rettung des Neusiedler Sees, in: Oesterreichische Wasserwirtschaft, 19 (1967) 1–2, 139–151 (itt 143).

⁸ Vö. Kopf: Rettung des Neusiedler Sees, 144 és 146.

⁹ A szabályozott vízszint ellenére a legutóbbi időkben a természet tartósan alacsony vízállásokat hozott, a Fertő újbóli kiszáradása ismét lehetőségként merült fel Vö. Öst.-Ung. Gewässerkommission: Bedienungsanweisung für die Wehranlagen im Hanságkanal zur Regelung der Wasserstände des Neusiedler Sees und des Hanságkanals, 1998, 6.

¹⁰ Gustav Thirring: Führer durch Sopron (Oedenburg) und die ungarischen Alpen, Sopron 1912, 135.

¹¹ Bognár Dezső: A Fertői nádgazdálkodás. SSz. 20 (1966), 109.

Dicsőítés és megvetés között: az első megközelítések

Mint az eddigiekből kitűnik, egy táj szemlélettörténetének középpontjában azok a mindenkori megítélések, szimbolikus és esztétikai értelmezések, értékrendszerek állnak, amelyek a táj társadalmi meghódítását és értelmezését lehetővé tették, azt előmozdították és legitimálták. Egy ilyen tájtörténeti vizsgálat azon médiák és ábrázolások elemzésén keresztül lehetséges, amelyek a tanulmányozott időszakban a leginkább elterjedtek voltak és leghatékonyabb látásmódokat közvetítik. A mi esetünkben a tájszemlélet fejlődését az elmúlt két-három évszázad során elsősorban a turisztikai irodalom, az ország- illetve regionális leírások (topográfiaiak), és a sajtójelentések alapján elemeztem, kiegészítve ezt a szöveges forrásanyagot bizonyos grafikus ábrázolásokkal és fényképekkel. A vizsgálat különböző geográfiai dimenziókat vett figyelembe. Ezek a lokális, illetve regionális (tó-környéki szomszédok, Sopron-Kismarton [Eisenstadt]), a transzregionális és az országos szinten át (Bécs, Pozsony, Budapest) egészen az európai perspektíváig terjednek. Éppen egy határ menti táj esetében, mint a Fertő, sok múlik azon, hogy történetét ne csupán egy (nemzeti) szemszögből írjuk meg. Ez a földrajzi egység az idők folyamán újra és újra geopolitikai eltolódásoknak volt kitéve, melyek jelentős kihatással voltak e táj társadalmi látásmódjára és feldolgozására. Ebben az összefüggésben mindenekelőtt említendő a magyar főváros visszahelyezése Pozsonyból Budára 1784-ben, az osztrák-magyar kiegyezés 1867-ben, a Fertő felosztása 1921-ben Ausztria és Magyarország között, a vasfüggöny megépítése 1948-at követően, illetve annak felszámolása 1989 után.

E táj esztétikai felfedezésének és felértékelődésének görbéje a legkülönbözőbb ellentétes, pozitív és negatív megjelölések egész sorát fogja át. Ami azonban a legérdekesebb, hogy ezek sokáig egyidejűleg és egymás mellett voltak jelen. A tó lecsapolására – és ezzel gyakorlatilag részleges vagy teljes megsemmisítésére – tett kísérletek jelölik magától értetődően az ellentétes felfogások spektrumának negatív végét. A pozitív végpontot ellenben csak nemrég sikerült elérni, mindenek előtt a bilaterális nemzeti park megalapításával. Ma a Fertő világviszonylatban a legtöbb címen védett tájak közé tartozik.

Jelen tanulmányban ennek a történelmi folyamatnak és átértékelődésnek csupán egy-egy állomását említhetem meg. Leginkább azon kimagasló szöveges forrásokról és ábrázolásokról lesz szó, amelyek fizikai vagy mentális értelemben is úttörő megközelítésekről tanúskodnak.

Valamivel több, mint kétszáz évvel ezelőtt ezt a tájat többféleképpen „fedezték fel”. Egyrészt, mint vízügyi probléma és szabályozási kérdés merült fel, másrészt mint esztétikum és úti cél került szóba, s nem utolsósorban orvosi szempontból, mint gyógyító fürdőt említették. Feltűnő az eltérő látásmódok egyidejűsége, melyek egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondanak. A Fertő egyszerre képezte a természet iránti rajongás vagy a hazaszeretet tárgyát, miközben földesurak és mérnökök azon gondolkodtak, hogyan csapolják le a tavat, illetve

annak ingoványos folytatását, a Hanságot, és hogyan hasznosítsák azt gazdaságilag mind hatékonyabban.

A 18. század vége előtti időszakból e táj esztétikai felértékelődésének csupán elszórt bizonyítékai ismertek. Korai, kimagasló emléket hagyott ránk ilyen szempontból a bécsi akadémiai festő Johann Christian Brand, egy 1764-ben alkotott festményével: *Neusidel am See genohmen von dem Acker im vor Grund* (A Fertő, az előtérben levő szántóföld felől), amely eme tájat mint az esztétikai érdeklődés önálló tárgyát nagy formátumban először örökítette meg.¹² Brandnak tudják be Bécs környékének a tájfestészet számára való feltárását is. Újszerű látásmódja Ausztriában még a 19. század festészetére is hatással volt.¹³ A Fertő további képzőművészeti emlékei ezt követően majd a 18. század végén tűnnek fel.

Jelentős ösztönzést kapott a Fertő esztétikai felfedezése a 18–19. század fordulója táján, a napjainkra feledésbe merült, úgynevezett „esztétikai földrajztól”. Ez a fajta tájismeret a földrajzi terület okozati-genetikai leírása mellett ugyanúgy a szemmel látható, érzelmi és hangulati megközelítésre törekedett. Ennek az irányzatnak egyik fontos képviselője volt a mi területünkön Bredeczky Sámuel topográfiai író, pedagógus és lelkész, aki egy ideig Sopronban is tevékenykedett. Az általa kiadott *Beytraege zur Topographie des Königreichs Ungern* (1804) részletes leírást tartalmaz a Fertőről is.¹⁴ Ebben Bredeczky többek között a szabadtéri fürdés akkoriban még szokatlan élményét foglalja szavakba:

„Isten szabad és derűs ege, melyet látunk, a felüdítő egészséges levegő, melyet lélegzünk, a fenséges táj, mely minden oldalról körülvesz minket, a leereszkedő s felemelkedő hullámok, melyek körülvesznek minket, Mindez hozzájárul ahhoz, hogy szívünket vidámmá, a fürdőt hatásossá és bennünket boldoggá tegyen, miközben a mesterséges fürdők kigőzölgései fejünk összes idegét megtámadják, elkábítják, és ezáltal melankolikussá tesznek bennünket.”¹⁵

E beszámoló a Fertőt úgymond bekapcsolta abba a higiéniái elgondolásba, mely a test és (tenger)víz új keletű harmóniáját hirdette, s mely a 18. század

¹² Otto Guglia / Gerald Schlag: Burgenland in alten Ansichten, Wien 1986, 11, itt látható egyben a festmény színes reprodukciója is.

¹³ Lásd Peter Pötschner: Genesis der Wiener Biedermeierlandschaft (=Wiener Schriften, Heft 19), Wien 1964, 34; Sylvia Hofstätter: Johann Christian Brand (1722–1795), Diss. Wien 1973, 164; Gerbert Frodl: Natur und Landschaftsbild, in: Wolfgang Kos (Hg.), Eroberung der Landschaft. Semmering – Rax – Schneeberg (Katalog zur NÖ-Landesausstellung, Schloß Gloggnitz), Wien 1992, 461–469 (itt 465).

¹⁴ Samuel Bredeczky: Der Neusiedler-See, in: Samuel Bredeczky (Hg.): Beytraege zur Topographie des Königreichs Ungern, Bd. 3, Wien 1804, 49–132.

¹⁵ Uo. 98 (magyarra fordította B.S.). „Gottes freyer, heitrer Himmel, den wir sehen, die erquickende gesunde Luft, die wir einathmen, die herrlichen Landschaften, welche uns von allen Seiten umringen, die wogenden Wellen, die uns umspielen, Alles trägt bey, um unser Herz froh, das Baad wirksam und uns glücklich zu machen, während die Ausdünstungen künstlicher Bäder alle Kopfnerven angreifen, betäuben und uns so zur Melancholie bringen.”

folyamán – mint azt a már említett Alain Corbain oly szemléletesen leírta – Nyugat-Európa felől kezdett elterjedni.¹⁶ Bredeczky azonban e tájszemléletével nemcsak esztétikai fordulatot tesz, hanem a vizuális tájszemléletet az összes érzékszervet átfogó esztétikává bővíti ki. De az uralkodó panoráma-szerű látásmód sem hiányozhat Bredeczky művéből, s ennek köszönhetjük a Fertő egyik korai szenvedélyes leírását Szentmargitbánya (St. Margarethen) magaslatáról:

„Amikor elérjük e hegy legmagasabb pontján fekvő kápolnát, leírhatatlanul szép kilátásban lesz részünk (...). Hol az a művész, aki ahasonló kilátás benyomását vissza tudja adni? Hegyek és termékeny dombok, dús síkság, melyet városok és falvak színes keveréke kelt életre és a tó szép tükre, ahogy csendes méltóságában mámoros tekintetünk előtt fekszik!”¹⁷

Bredeczky Fertő-leírása nem sokkal később a neves *Naturwunder des Oesterreichischen Kaiserthumes* sorozatában is megjelent és ily módon széles körben ismertté vált.¹⁸ Ez a mű, mely a birodalom „természeti csodáit” mutatja be az aggteleki barlangtól a szlovéniai Cerknici (Zirknitz) tóig, a Fertőnek még több helyet szentelt, mint a Balatonnak. Ráadásul a Balaton leírásában – ellentétben a Fertővel – teljességgel hiányoznak a pozitív esztétikai jelzők.

Egy további, említésre méltó Fertő-tanulmányt hagyott ránk Bredeczky egyik kortársa. Kis József Nagycenken, tehát a tó szomszédságában élt, s Széchenyi Ferenc gróf háziorvosa volt. A Fertőről szóló írásai, amelyek saját adatai alapján a 18. század utolsó éveiben keletkeztek, csupán két évtizedes késéssel jelentek meg nyomtatásban, akkor viszont Rummy Károly *Monumenta Hungarica*-jában.¹⁹ Ezekben Kis új, lokálpatrióta színezetű képet ad a tóról, amennyiben gyógyhatású fürdőként és egészségre előnyös tájékként mutatja be azt. Ezen orvosi-higiénikus jellemzések a Fertővel kapcsolatban mára már teljességgel feledésbe merültek, de akkoriban sem voltak egyeduralkodók.²⁰

Kis – hasonlóan Bredeczkyhez – támogatta a tó részleges lecsapolását.²¹ Ilyen szabályozási szándékok és kivitelezési elképzelések háttérben a következő lelkes sorok a Fertőt illetően ellentmondásosnak tűnnek:

¹⁶ A hidroterápia korai alkalmazásához a melankólia kezelésében lásd Corbain, Meereslust, 83–85.

¹⁷ Bredeczky, Neusiedler-See, 111 (magyarra fordította B.S.) „Wenn man zu der an dem höchsten Punkte dieses Berges gelegenen Kapelle kommt, so genießt man da eine unbeschreiblich schöne Aussicht. (...) Welcher Künstler kann den Anblick einer ähnlichen Aussicht wieder geben? Berge und fruchtbare Hügel, eine üppige Ebene, die ein buntes Gemische von Städten und Dörfern belebt, und der schöne Spiegel des Sees, wie er in stiller Majestät vor dem trunkenen Blicke liegt!”

¹⁸ Franz Sartori: *Naturwunder des Oesterreichischen Kaiserthumes*, Bd. 1, Wien 1807.

¹⁹ Kis József: A Fertő tavának geográfiai, históriai és természeti leírása 1797-ben, in: Rummy Károly György (ed.), *Monumenta Hungarica*, Pest 1816, 1. köt., 337–422.

²⁰ Egy korabeli encyklopédia például így jellemezte a tó vizét: „Az sós és kellemetlen ízű, undort és hányingert vált ki, mégis károsodás nélkül használják fürdésre, s még az állat is megissza.” *Oesterreichische National-Encyklopädie*, Bd. 4, Wien 1836, 47 (ford. B.S.).

²¹ Kis: A Fertő tavának geográfiai, históriai és természeti leírása, 416.

„Fenséges tekintete a’ Fertő Tavának, nem hiszem, hogy mindent, a’ ki még valóságos tengert nem látott, bámulásra, és ha ő Magyar, egy maga hazájában való belső gyönyörködésre ne gerjeszne. [...] ennél gyönyörködtetőbb tekintetet nem képzelhettem. [...] Éppen alkonyodás vala, a’ midőn díszesítette ezt a’ kilátást bal részről a’ Sopron Városát eltakaró dombon keresztül tsupa lángszinben pompáson lenyugvó Nap.”²²

Egyidejűleg Kis a tó vizét kémiai vizsgálatnak vetette alá és kiemelte e zavaros folyadék minőségét még a tengervízhez képest is: „A’ Tenger Vize (...) erősítő, vékonyító, olvasztó, a’ ki-gőzölgést segítő, és vizellet-hajtó erővel bír; mely tulajdonságok igen szerentsésszen vagynak egygyesülve, hogy a’ leg-súlyosabb betegségek is engedelmeskedjenek azoknak. Mind ezen tulajdonságok annál inkább föl-találatnak a’ Fertő-ben.”²³ Nem utolsó sorban az ő javaslatára létesült az 1830-as évek során Fertőbozon a szabadtéri fürdő, mely az elsők közé tartozott a Fertőn.²⁴

Ilyen és ehhez hasonló leírások adhattak alapot arra, hogy a Fertő ez időben mint természeti tünemény még egy olyan híres műben is említést kapott, mint a *Merkwürdigkeiten der Welt oder Vorzügliche Erscheinungen der Natur und Kunst* (1807). Ez a világot áttekintő képösszeállítás az osztrák monarchia területéről mindössze tizenkét természeti jelenséget, illetve művészeti érdekességet mutatott be: közöttük szerepelt a Stephansdom tornya, a Karlskirche és a Josephsplatz Bécsben, a postojnai barlang, Salzburg és Prága városa – és a Fertő is (1. kép).

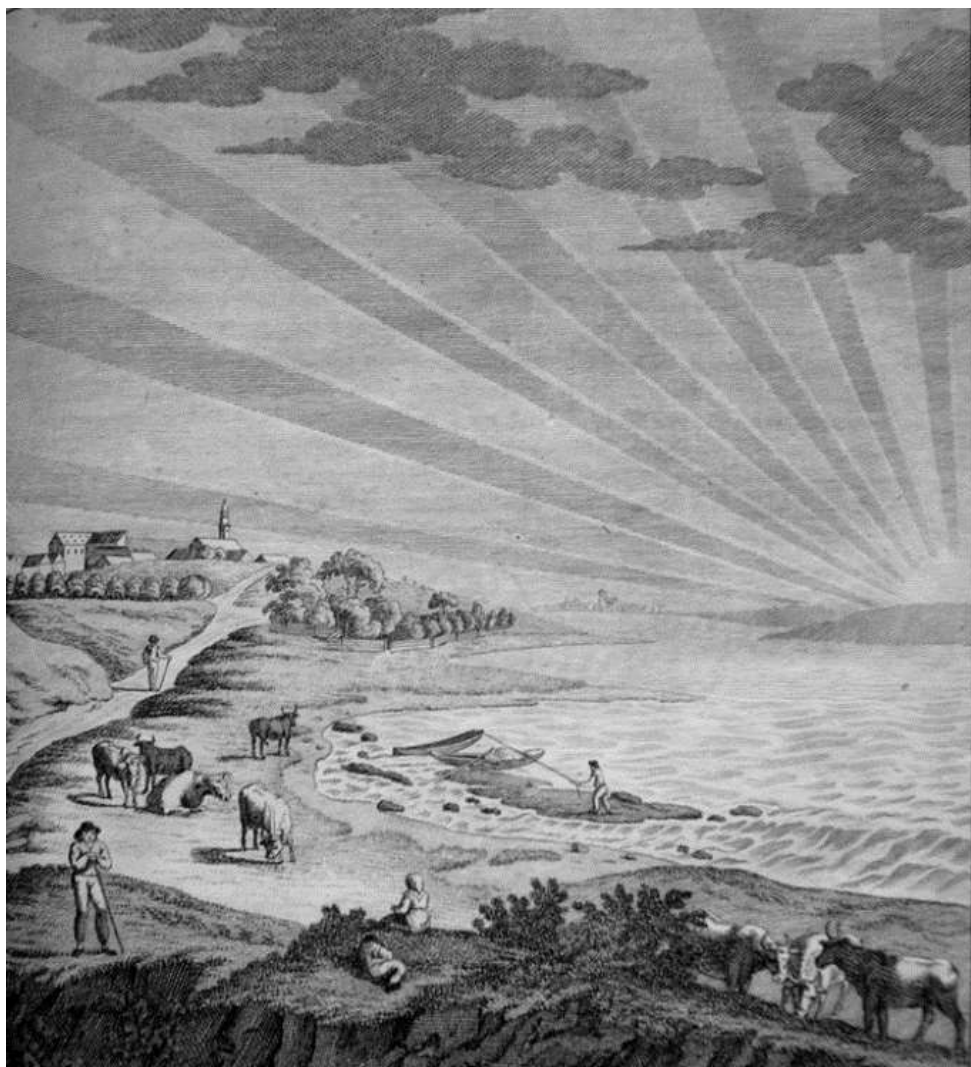
A táj iránti új keletű érdeklődésben általánosságban egybefonódott az állam újabb keletű kameralista viszonyulása tartományaihoz a feléledő, természet iránti polgári lelkesedéssel. Götz Großklaus a modern „természet-gondolat” fejlődésében négy intenzív időszakot különböztet meg: két korai polgárit (1700–1740 és még erősebben 1750–1840 között) valamint két késő polgárit (egyszer 1880–1930 között és végezetül kb. 1970-től máig). E folyamat csúcspontjai 1730, 1780 és 1900 körül voltak.²⁵ A Fertő iránti felélélnkült esztétikai érdeklődés az 1800-as századforduló tájékán tehát kis késéssel beilleszkedik az európai tendenciába.

²² Uo., 339–340.

²³ Kis József: A Fertő tava vizének és orvosi tulajdonságainak földő gyanánt leírása 1797-ben, in: Romy, Károly György (ed.): Monumenta Hungarica. Pest 1816, 2. köt., 189–287 (itt 261), Kiemelés az eredetiben. A Monumenta Hungarica 2. kötete a Google Books-on keresztül az Interneten is hozzáférhető.

²⁴ Annál különösebb, hogy újabb keletű írások a fertőbozi fürdő történetéről Kis József nevét még egy lábjegyzetben sem említik. Lásd Katona Csaba: A fertőbozi fürdő története. SSz. 55 (2001), 249–260; Uő: Ember és környezet a 19. században: a Fertő. SSz. 62 (2008), 391–405.

²⁵ Vö. Großklaus, Naturtraum des Kulturbürgers, 172–173.

1. kép: Fertő-ábrázolás 1807-ből
(Merkwürdigkeiten der Welt oder Vorzügliche Erscheinungen der Natur und Kunst)

E táj kezdődő szimbolikus felértékelődése ekkoriban azonban még messze nem volt kizárólagos. A Fertő éppúgy lehetséges pejoratív látásmódját jól szemlélteti a „francia utazó” példája. Az 1783-ban névtelenül megjelent és Európa-szerte elterjedt útleírás Johann Kaspar Riesbeck tollából nehezen túlszárnyalható megvetéssel illeti a Fertőt és Fertőd környékét. Ez a beszámoló

együttal a legrégebbi részletes tájleírások közé tartozik erről a vidékről, s már csak ez okból is érdemes hosszabban idéznünk:

„Talán Versailles-on kívül nincs egész Franciaországban még egy hely, mely pompa tekintetében ezzel összehasonlítható lenne. A kastély iszonyatosan nagy és a tékozlásig meg van töltve mindennemű dísz tárgygyal. [...] Ami a település rendkívüli dicsére válik, ugyanannak a környék a hátulütője. Sivárabbat és lehangolóbbat el sem lehet képzelni. A Fertő, melytől a kastély nincs messze, mérföldnyi ingoványokat terem, azzal fenyegetve, hogy idővel minden termőföldet egészen a herceg lakosztályáig elnyel, mint ahogy már roppant szántókat, melyek meg voltak művelve és a legtermékenyebb talajjal bírtak, elnyelt. A környék lakói legnagyobbbrészt úgy néznek ki, mint a kísértetek, és majdnem minden tavasszal hidegrázástól szenvednek. [...] Amennyire egészségtelen a vidék, különösen tavasszal és ősszel, és akármilyen gyakran rázza még a herceget is a hideg, az úgyannyira meg van róla győződve, hogy az egész széles világon nincs még egy ilyen egészséges és kellemes tájék.”²⁶

Riesbeck útleírása az európai könyvpiacra és a szalonokban szenzációnak számított, s több kiadásban is megjelent.²⁷ Az általa közvetített kép a Fertőről így e táj akkoriban legelterjedtebb leírásainak egyike volt. A „francia utazó” negatív ítélete érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy Riesbeck a jozefinista reformok és a felvilágosodás híveként a magyar nemesség tétlenségét és tékozlását elutasította és hevesen kritizálta. Ilyen értelemben a Fertő, illetve a Hanság ingoványa kontrasztként szolgálhatott az Esterházy udvartartás pompájával szemben, melyet a szerző feltehetően 1776-ban keresett fel.

Riesbeck kifejezésára és érvei az akkori „hasznos természet” elvét tükrözik. A kameralisztikus gazdaságpolitika idejében a társadalmi vagyoni forrását a mezőgazdaságban és a természet egyre hatékonyabb kiaknázásában látták. A felvilágosult ideál a „megvalósult hasznosság szépségére”, a természet és a gyakorlati

---

²⁶ [Riesbeck, Johann Kaspar]: Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an seinen Bruder zu Paris, Zürich 1783, 154–156. (fordítás B.S.). Vielleicht ist außer Versailles in ganz Frankreich kein Ort, der sich, in Rücksicht auf Pracht, mit diesem vergleichen ließe. Das Schloß ist ungeheuer groß und bis zur Verschwendung mit allem Gerät der Pracht angefüllt. [...] Was die Pracht des Orts ungemein erhöht, ist der Abstich desselben mit der umliegenden Gegend. Öder und trauriger läßt sich's nicht denken. Der Neusiedler See, wovon das Schloß nicht weit entfernt ist, macht meilenlange Moräste und droht, alles Land bis an die Wohnung des Fürsten hin mit der Zeit zu verschlingen, wie er denn schon ungeheure Felder, die angebaut waren und den ergiebigsten Boden hatten, verschlungen hat. Die Bewohner des angrenzenden Landes sehen größtenteils wie Gespenster aus und werden fast alle Frühjahre von kalten Fiebern geplagt. (...) So ungesund auch die Gegend, besonders im Frühling und Herbst, ist und so oft auch der Fürst selbst vom kalten Fieber befallen wird, so ist er doch fest überzeugt, daß es in der ganzen weiten Welt keine gesündere und angenehmere Gegend gebe.”

²⁷ Nachwort von W. Gerlach, in: Riesbeck, Briefe eines reisenden Franzosen, 344–345.

haszon kapcsolatára irányult.²⁸ Ilyen értelemben a mocsárlecsapolások egyszerű és gyors lehetőséget kínáltak a termőterületek kibővítésére. Valóban, Esterházy herceg majdnem Riesbeck látogatásával egy időben kezdte meg a vízlevezetési munkálatokat egy tíz kilométer hosszú árok, a Hansági-főcsatorna elődjének kiásásával, és egy Eszterháza és Pomogy (Pamhagen) között vezető gátút megépítésével. Erre, anyagi megfontolások mellett, feltehetően a Fertő szélsőséges vízjárása is okot adott.²⁹

Riesbeck meglátásai eközben bevonultak az irodalomba, befolyásolva az öt követő utazók szemléletmódját is. Így magyarázható, például, hogy Johann Friedrich Reichardt dán zeneszerző, Goethe állítólagos barátja, 1809-ben egy Kismartonból Pozsonyba vezető út kapcsán örült, hogy a „[Fertő] fatális mocsaras lapályát, mely körös-körül lázt és reumát terjeszt” maga mögött hagyhatta.³⁰

Mindezek ellenére, a Fertő a biedermeier korszakában egyre inkább gyalogostúrák, tanulmányutak és vidéki mulatságok színhelyévé vált. Így tett 1829-ben hosszabb kirándulást az útikönyvszerző és bécsi tisztviselő Adalbert Krickel is ezen a környéken, melyet egy könyvecskében, *Wanderungen zu den Umgebungen des Neusiedlersees* címmel, meg is jelentetett. Ezzel megszületett az első monográfia erről a tájról.³¹ Ebben Krickel többek között éles különbséget tett a tó két partja között: „Amennyire kellemes a nyugati oldal Sopron vármegyében, melyet szőlőskertek, szántók és erdős dombok díszítenek és mely valamelyest észak és dél felé is kiterjed, annyira unalmas és legnagyobbbrészt ingoványosa keleti part.”³² Ez a szembeállítás megfelelt annak az érzékelési-szemléleti mintának, amely akkoriban a természet polgári értelmezését jellemezte. Ez ugyanis egyfelől a megszelídített, betelepült és tagolt „kulturális teret” különválasztotta a másik, érintetlen, vadon „természeti tértől”. Míg a „megszelídített” tájra vetett pillantás ismerős térelemekre támaszkodhatott és úgymond tehermentes élvezetet tudott nyújtani, addig ezzel szemben a „vad” természet benyomása nyugtalanító, vegyes érzéseket keltett, illetve a szemlélőben az

²⁸ Idézi: Rainer Beck: Die Abschaffung der „Wildnis”. Landschaftsästhetik, bäuerliche Wirtschaft und Ökologie zu Beginn der Moderne, in: Werner Konold (Hg.): Naturlandschaft – Kulturlandschaft. Veränderung der Landschaften nach der Nutzbarmachung durch den Menschen, Landsberg 1996, 27–44 (itt 29).

²⁹ Lásd továbbá: Horváth Gergely Krisztián: Rendi autonómia és fízokratizmus. Kísérlet a Hansági lecsapolására az 1820–30-as években (1. rész), SSz. 62 (2008), 378–390.

³⁰ Idézi: Leopold Schmidt: Die Entdeckung des Burgenlandes im Biedermeier. Studien zur Geistesgeschichte und Volkskunde Ostösterreichs im 19. Jahrhundert (Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 21), Eisenstadt 1959, 24.

³¹ Joseph Adalbert Krickel: Wanderungen zu den Umgebungen des Neusiedlersees mit besonderer Rücksicht auf Eisenstadt, Esterhaz, Forchtenstein und Neustadt im Jahre 1829, wiederholt im Jahre 1830, Wien 1831. A mű 1990-ben Sopronban is megjelent facsimile-kiadványként.

³² Uo., 66 (kiemelés az eredetiben, ford. B.S.). „So angenehm seine westlichen Ufer im Odenburger-Comitate sind, welche mit Weingärten, Ackerbau und Waldhügeln geschmückt sind und sich auch etwas nördlich und südlich hinziehen, eben so langweilig und größtentheils m o r s t i g sind die östlichen Ufer.”

egyhangúság és sivárság érzését válthatta ki.³³ Ehhez hasonló szembeállítások a Fertő két partja között e táj szemléletében egy jó ideig mint toposz jelentkeztek.

Krickel azonban a Fertőn arra is talált alkalmat, hogy romantikus természetrajongásának kifejezést adjon. Az ennek kapcsán ábrázolt, túlfűtött érzelmek a fenségesség érzetében és a festőiség élményében gyökerezhetnek, melyek a polgári természetszemlélet részeként akkortájt elterjedően voltak:

„Félóra hosszan vezet az út szőlőskerteken és gabonatóblákon át enyhén felfelé, gyorsan felérünk egy magaslatra, melyen halászkunyhók állnak, s hirtelen, mintegy varázsütésre, a legnagyobb kilátás lép meg bennünket, miként a tó egész hosszában és szélében az elbűvölt vándor szemei elé tárul. Partjai a legkellemesebb változatosságokkal bírnak. Itt egy kicsi, náddal benőtt földnyelv nyúlik be a megújult tengerbe, amott a víz, öblöt képezve, tör előre a szárazföldre, idébb egy magas partsávot látunk, melyen a hullámok félelmetes robajjal törnek meg. (...) Én egy teljes órát töltöttem el és nem tudtam ettől a fenséges képtől elszakadni. Ó szent természet, mennyire szép vagy!”³⁴

Krickelnek nem kellett a Fertőt esztétikai értelemben újra megfogalmaznia. Különböző topográfiai művek kínálatában már kialakult tájlesztettkai szókincsből meríthetett. Megközelítése annyiban úttörő jellegű, hogy a térséget útikalauza segítségével meghódítja a turisztika számára. Amennyiben a turizmuson egyfajta terepjárást értünk, mely olyan kilátópontokat követ, melyeket nem kell már saját szemünkkel megtalálnunk és lefektetnünk,³⁵ akkor a mi esetünkben többek között Adalbert Krickel végezte el ezt a felderítőmunkát.³⁶

A Fertő a biedermeier idején azonban mint a regionális vagy akár nemzeti identitás referenciapontja is szerephez jutott. Erről tanúskodik az a romantikus hazafias költészet Sopronban, mely a 19. század első feléből ismert. Eme irányzat

---

³³ Norbert Elias: Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, Bd. 2: Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation, Frankfurt/M. 1994 (1969), 406. Götz Großklaus: Reisen in die fremde Natur – Zur Fremdwahrnehmung im Kontext der bürgerlichen Aufstiegsgeschichte, in: Großklaus / Oldemeyer, Natur als Gegenwelt, 273.

³⁴ Krickel, Wanderungen, 73–74 (ford. B.S.). „In einer halben Stunde geht es durch Weingärten und Kornfelder sanft bergan, schnell ersteigt man einen Hügel, auf welchem Fischerhütten stehen, und plötzlich, wie durch einen Zauberschlag, wird man von dem großartigsten Anblick überrascht, da der See in seiner ganzen Länge und Breite vor des entzückten Wanderers Augen liegt. Seine Ufer enthalten alle Abwechslungen des Angenehmen. Hier ragt eine kleine, mit Rohr bewachsene Erdzunge in das verjüngte Meer, dort dringt das Gewässer, einen Hafen bildend an's Land, da sieht man ein hohes Ufer, wo sich die Wellen mit fürchterlichem Getöse brechen. (...) Ich saß eine ganze Stunde und konnte mich von diesem herrlichen Bilde nicht losreißen. O heilige Natur, wie schön bist du!”

³⁵ Vö. Wolfgang Kos: Die Eroberung der Landschaft. Zu einem kulturhistorischen Ausstellungsprojekt, in: Wolfgang Kos (Hg.): Eroberung der Landschaft, 20–48 (itt 23).

³⁶ Rafael Hellbach: Der Führer zum Neusiedlersee, auf den Schneeberg und die Raxalpe. Ein Handbuch für Reisende, Wien 1857.

képviselői közé tartozott a költő és műfordító Kis János evangélikus püspök, aki a tavat „Pannon tengeré”-nek nevezte, vagy Vajda Péter, aki a Fertőben „hazám tengeré”-t látta és azt intenzív természetélmény helyszíneként ábrázolta.³⁷ A tenger allegóriája akkoriban már nyilvánvalóan a Fertőt érintő szimbolikus szótár szerves része volt.

A Fertő első népszerűsítési korszakának egy másik fontos dokumentuma a *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című kiadvány, melynek számunkra érdekes második kötete 1860-ban jelent meg a németországi Darmstadtban. Ebben három grafika (Ruszt, Fertőrákos és Meggyes) és néhány leírás ábrázolja a Fertőt, lényegében a turisztikai irodalom pozitív vonulatát követve. Mégis, összességében már érzékelhető, hogy a Balaton nyugati riválisával szemben időközben átvette a szimbolikus uralmat. A nemzeti tudatban a Balaton lett a „Magyar tenger”.

A koraromantikus és biedermeier felfedezések után a 19. század utolsó harmadában a Fertő a periféria felé „mozdult” el. Már az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés is bizonyos mértékben leválasztotta a területet a közeli Bécstől. Az esztétikai érdeklődés visszaesett, amihez hozzájárult a tó több éves kiszáradási periódusa is. Így nem meglepő, ha Johannes Nordmann bécsi újságíró 1864-ben a sekély víztükröt nem sok dicsérettel illette: „A Fertőhöz tényleg nem jó előzetes véleménnyel indultam, de akármilyen keveset is vártam tőle, minden képzeletet felülmúlóan rondának találtam.”³⁸

Valóban: ha az utazók véleménynyilvánításait szembeállítjuk a tó legnagyobb vízszintingadozásainak időtáblájával,³⁹ érdekes, noha nem igazán meglepő, mintát láthatunk. Ezek szerint egyértelműen pozitív megnyilvánulásokat leginkább a többé-kevésbé kiegyensúlyozott vízhozamok idején találni. Példa erre az elbűvölt gyalogtúrázó Adalbert Krickel, vagy a tájképfestő Johann Chr. Brand. A túlnyomóan negatív leírások viszont az alacsony vagy épp túl magas vízállások idején kaptak gyakrabban hangot. Reichardt egy száraz időszakban panaszkodott és Nordmann is a Fertő 1866-tól 1871-ig tartó teljes kiszáradása idején találta a tavat visszataszítónak. Így megállapíthatjuk, hogy a szemléletek változékonysága majdnem párhuzamban áll a tó ingadozásaival.

A 19. század vége felé a tájhasználat érdekkonfliktusai is egyre jobban láthatóvá váltak. Az ingadozó, illetve folyamatosan csökkenő vízállás és a beindult elnádásodás kezdett akadályt lenni a tó további turisztikai vagy sportcélokra történő kiépítésének. A kibontakozó tájváltozást már a legrégebbi

³⁷ Erdei László: A soproni táj legkorábbi jelentkezései az irodalomban. SSz 12 (1958), 66–72.

³⁸ Johannes Nordmann: *Meine Sonntage. Wanderbuch aus den Bergen des österreichischen Hochlandes*, Wien 1868, 26. „An den Neusiedlersee ging ich wahrlich nicht mit einer vorgefaßten guten Meinung, doch fand ich ihn, wie wenig ich auch von ihm erwartete, über alle Maßen häßlich.”

³⁹ Vö. Brigitte Auer / Gerald Dick: *Der See und die Lacken – ein limnologischer Überblick*, in: G. Dick et al (Hg.): *Vogelparadies mit Zukunft? (Ramsar-Bericht 3, Neusiedler See – Seewinkel)*, Wien 1994, 45–69.

soproni útikalauz is említi 1886-ban.⁴⁰ Röviddel az I. világháború előtt pedig Thirring Gusztáv Sopron-kalauza már tömören megjegyezte, hogy „a fürdés már csak időnként lehetséges”.⁴¹

Ilyen szemmel nézve, az 19. és a 20. század fordulója körül divatba jövő képes levelezőlapok idillikus tójelenetei megtévesztőek. Annál is inkább, mert ellentmondásos módon, erre az időre esnek a legintenzívebb erőfeszítések a Fertő felszámolására. A vízszabályozás gondolata, mint láttuk, önmagában nem volt új. De először csak 1910 körül érte el a Hanság-csatorna a tavat, azzal a céllal, hogy annak vizét elvezesse, noha ezt nem sikerült a tervek szerint véghezvinni. Úgy tűnik, messzebb menő tervek a tó teljes vagy részleges lecsapolására csupán az elkövetkezendő politikai változások és az új határmegállapítás következtében hiúsultak meg. 1918-ban a Fertő ügyében érdekeltek Esterházy herceg vezetésével még a következő megegyezésre jutottak: „A Fertőnek mint tónak nincs már jelentősége. [...] Az egész tóterületet olyan átmeneti helyzet jellemzi, hogy annak jelenlegi, lehetetlen állapotát nem tűrhetjük tovább.”⁴² A tervezetek előrehaladottsága kapcsán felvetődik a kérdés, hogy a Fertő a mai, általunk ismert állapotában egyáltalán létezne-e még, ha azt 1921-ben nem osztották volna fel Magyarország és Ausztria között? Ugyanis, az immáron a tavat keresztülszelő országhatár jó időre megnehezítette a tó mindennemű átfogó vízügyi „rendezését”.

A „Pannon tenger”-től a „Bécsiek tengeréig”

A Fertő új keletű megosztottsága két ország között jelentős változásokat idézett elő e táj kollektív látásmódjában is. A hátrányos területrendezés a magyar oldalon rövid időre a táj nemzeti megidézésének fellendülését hívta elő. Lokális és regionális szinten a nyugati határ mentén a sztyepptó a „nagymagyar” öntudattal való azonosulás tárgyává vált. Egy Győrben megjelent irredenta verseskötet szerzője pusztán a szót: „Fertő” választotta címéül.⁴³ Egy másik szerző *Keserű kérdések* című költeményében revizionista felhívást intézett honfitársaihoz – a Fertőre és a Hanságra utalva: „Szabadnak maradt kevés magyarok, / Keserűn kérdezem: feleljetek! / Belenyugosztok, hogy járom igázza / Négy millió magyar testvéretek? [...] Belenyugosztok, hogy a Fertő táján / Ne nyílhasson muskátli többet / S idegen gulyák, ménesek tiporják / A dúsan termő manyi földet?”⁴⁴ Mégis elmondható, hogy az elválás fájdalma Magyarországon, hasonlóan a fogadás öröméhez Ausztriában, nem bizonyult minden téren erősnek. A

⁴⁰ [Gustav Diem]: Illustrierter Führer durch Oedenburg und Umgebung, zweite u. verm. Auflage, Oedenburg 1891 (1. Aufl. 1886), 111, 114.

⁴¹ Gustav Thirring: Führer durch Sopron (Oedenburg) und die ungarischen Alpen, Sopron 1912, 88.

⁴² Idézi: Adalbert Winkler: Die Zisterzienser am Neusiedlersee und die Geschichte dieses Sees, Winden am See / Eisenstadt 1993 (orig. 1923), 267.

⁴³ Vö. Mentess Mihály: Fertő. Irredenta versek, Győr 1922, 5, 8 u. 17.

⁴⁴ Harsányi Lajos: Keserű kérdések, in: Nyugat. Irodalmi hetilap, 6.6.1920, 1.

legfontosabb magyar turisztikai folyóiratok gyakorlatilag nem vettek tudomást a Fertő „elvesztéséről”.⁴⁵

A határ túloldalán a Fertő „karrierje” ettől eltérően alakult. A hirtelen „közelebb került” nagyváros, Bécs, üdülésre vágyó lakói számára a tó új vonzerőt jelentett (2. kép). Ezt a keresletet előmozdították a szabadságolási rendelkezések és az új szociális törvényhozás, illetve a megjavult tömegközlekedési összeköttetés is. Ez a perspektivikus eltolódás és új birtokba vétel egy máig használatos jelszóban talált metaforikus megfelelőre: „Meer der Wiener”, magyarul „a bécsiek tengere”.⁴⁶

Az új szövetségi tartomány pannon jellegű tájának szimbolikus integrálására Ausztriában lényegében két különböző stratégia állt rendelkezésre: az analógiaképzés a közös vonások előtérbe helyezésével, illetve fordítva, a szembeállítás a különbségek hangsúlyozásával. Nyilvánvaló, hogy a sztyeppptó beillesztése Belső-Ausztria alpesi és dunai tájegységek által dominált sematikus képtárába a táj fiziognómiája miatt nemigen volt lehetséges. Az egyetlen kapcsolatot ilyen szempontból a kultúra, a nyelv és az etnikai jelleg terén lehetett megtalálni. Ezen elgondolások alapját a nép és a táj szerves összefonódásának ideája képezte. E tájnak és lakóinak a már a 19. század második felében szórványosan megkezdett (német) nemzeti jelleggel történő felruházása⁴⁷ az első világháború után jutott igazán érvényre. Ez az asszimilációs stratégia⁴⁸ nem utolsó sorban a Nikolaus Lenau költő iránt megélénkült burgenlandi érdeklődésben nyilvánult meg azzal a mottóval, hogy „A Fertő tája és Lenau lelke egy tónusra voltak hangolva.” vagy: „Lenau Burgenland legnagyobb és Németország nagy költője.”⁴⁹ Lenau sokat idézett németsege így átruházódott az általa (véltén) megírt tájra a Fertő körül.

---

⁴⁵ Lásd a Természetbarát 1917–1924 és a Turisták Lapja 1918–1921 közötti évfolyamait.

⁴⁶ Ezt a kifejezést először egy hirdetésben találjuk, melyet Nezsider (Neusiedl am See) 1926-ban jelentetett meg, s amelyet hamarosan a képeslaptól a folyóiratig más médiák is átvettek.

⁴⁷ Lásd Wilhelm H. Riehl, *Wanderung über die Pamdorfer Heide im Jahre 1867*, in: *Mein Heimatvolk – mein Heimatland. Ein Volksbuch vom Burgenland*, Eisenstadt 1951, 198–200.

⁴⁸ Lásd Ruth Wodak et al, *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*, Frankfurt/M. 1998, 76.

⁴⁹ Alexander Hübner: *Lenau und der Neusiedlersee*, in: *Der Fährmann. Österreichische Monatshefte, Sonderheft Burgenland*, Juni 1927, 352–355 (itt 354 és 355).

Die Erschließung des Meeres der Wiener.

Das neue Projekt der Schnell-
schwebbahn zum Neusiedlersee.

Das Projekt nach deutschem Konstruktions-
vorbild.

Wieder einmal liegt ein Projektentwurf
vor, um den Neusiedlersee an Wien anzu-
nähern, um die riesige Wasserfläche für hun-

2. kép: Egy függő-gyorsvasút terve a Fertő és Bécs között (Der Tag, 1928)

Azonban a német tájjelleg felidézése egy olyan soknemzetiségű térségben, mint Észak-Burgenland, természetesen csupán fragmentáció és kiiktatás révén lehetséges. Bizonyos vonásokat még Lenau személyes ábrázolásából is ki kellett iktatni, ha nem akarták a költő német identitását kétségessé tenni, hiszen Lenau

érdeklődése eme (vagy egy hasonló) táj iránt paradox módon a költő magyarbarátsága nélkül feltehetően nem is alakult volna ki. Ráadásul Lenau Heideversei és híres költeménye a *„Dalok a nádassból”*, sokkal inkább Kelet-Magyarországra, semmint a Fertő környékére vonatkozhattak, melyet a költő csupán rövid időre és fiatal éveiben keresett fel.⁵⁰ Lenau líráját így kettős értelemben is kisajátították a „burgenlandi ügy” érdekében: egyrészt nemzetileg, másrészt topográfiailag.

Hosszú távon sikerebbnek bizonyult a szembeállítás stratégiája. Burgenland egyfelől része lett Ausztria gyakran idézett táji sokféleségének, másrészt önmagát is egyre inkább egy pozitívan felfogott táji és etnikai „különbözőség vidékeként” definiálta.⁵¹ A Fertő és (főleg keleti) vidéke képezték úgymond az „Alpesi köztársaság” és az „el-alpesiesedés” ellenpólusát, a két világháború között és főképp az ausztrófasiszta állam idején.⁵² E mellett egy egész sor, részben új analógiával és esztétikai értékítéssel találkozunk, amelyekkel e táj sajátosságát és idegenségét próbálták meg kifejezni, illetve adaptálni. Ezek egyrészt a tó különös és titokzatosnak érzett jellegére vonatkoztak, annak kiszámíthatatlan vízszint-ingadozásaival és rendkívüli sótartalmával, de éppúgy a táj félreeső, periférikus fekvésére is, amely a csend és a magány élményével szolgált, vagy a tó egzotikus hatására, amely a látogatókat gyakran távoli kontinensekre emlékeztette. „Hol van egész Ausztriában és Németországban még egy olyan táj, ahol ilyet látni? [...] Igazán Ausztriában vagyok, és nem valahol Ázsiában vagy Afrikában?”⁵³

Ilyen és hasonló tájanalógiákkal szimbolikus értelemben mérhetetlen távlatokban kitágult a kisebbé vált ország. A „bécsiek tengere” által kinyílt egy képzeletbeli ablak távoli tájak felé. A két világháború között a Fertő képe mint egzotikus táj kezdett maradandóan bevésődni az osztrák kollektív tudatba. Ezzel bizonyos szempontból hallgatólagosan a 19. század elejéről származó „különös természet” toposzához tértek vissza. A Fertő az elkövetkezendőkben a Bodeni-tóval közösen mint táji megjelölés szerepelt, ha arról volt szó, hogy az új állam térbeli kiterjedését és keretét földrajzilag és szimbolikusan megadják. Ausztria így lett a „Bodeni-tó és a Fertő-tó közti ország” („Land zwischen Bodensee und Neusiedler See”).

---

⁵⁰ Vö. Margarete Wagner: Das Bild der Ungarn in der Literatur des Biedermeier, in: Robert Pichl / Clifford A. Bernd (ed.): The Other Vienna. The Culture of Biedermeier Austria. Österreichisches Biedermeier in Literatur, Musik, Kunst und Kulturgeschichte (Sonderpublikationen der Grillparzer-Gesellschaft, Bd. 5), Wien 2002, 119–145. E helyütt szeretném kifejezni köszönetemet Jakob Perschynek (Burgenländisches Landesarchiv) az e téren nyújtott információért.

⁵¹ Maria Mundprecht: Burgenland – das Land der Gegensätze, in: Bergland, 11 (1929) 7, 25.

⁵² Lásd Reinhard Johler: Das Österreichische. Vom Schönen in Natur, Volk und Geschichte, in: Schönes Österreich (Ausstellungskatalog), Wien 1995, 31–41 (itt 37).

⁵³ Hans Franke: Vogelleben am Neusiedler See, in: Österreichs Illustrierte Fremdenverkehrs- und Reisezeitung (ÖIFRZ) 3/1934, 13–15. „Wo in ganz Österreich und Deutschland gibt es noch eine Gegend, wo solches zu schauen ist? [...] Bin ich wirklich in Österreich und nicht irgendwo in Asien oder Afrika?”

Mindezek ellenére a két világháború közötti időszakban is megmaradt az ellentétes szemléletek egymásmellettsége. Miközben egyesek a sztyeppét egyre inkább felmagasztalták, új értelmet és értékeket látva meg benne, mások továbbra is azon dolgoztak, miként lehetne azt radikálisan átformálni és másképp hasznosítani. Így egyidejűleg találkozunk rajongó hangokkal mint például: „Lévén ez a tó, ez a grandiózus víz, számtalan hangulatában sohasem ismétlődő, mindig újszerű, alattvalóinak nem okozva egyhangúságot, egyik színjátékot a másik után kínálva, hogy végül mindenkit menthetetlenül varázsába kerítsen.”⁵⁴

A lelet azonban másképp is hangozhatott: „A »bécsiek tengerének« nevezik a Fertőt. Valójában egy nagy, a domborzatba laposan befektetett ingoványról van szó [...]”⁵⁵ Egy hosszabban tartó alacsony vízállás, mely a 1920-as évek végén kezdődött, közösen az általános gazdasági válsággal, megerősítette a politikailag és gazdaságilag motivált tőszabályozás pozícióját. A „Fertő-kérdés megoldásáról” vagy a „Burgenlandiak nagy földinségének kielégítéséről” lehetett hallani. A tervek nagyban különböztek egymástól, s a tó vízfelületének megtartásától (beleértve a felduzzasztást is), egy keresztező gát által a részleges visszaszorításon át, egészen a teljes lecsapolásig terjedtek.⁵⁶

A vízállás szeszélyei azonban 1945 után is alkalmat adtak szabályozási vitákra. Még a hatvanas évek elején is a tó teljes kiszáradásától óvtak az osztrák sajtóban.⁵⁷ Egy nagy, a tavat átszelő gát, illetve közlekedési út gondolata a nyugati és keleti partja között végül is 1970 körül egy osztrák Fertő-híd („Seebrücke”) hivatalos tervében érte el csúcspontját. Ezzel – a regionális és nemzetközi nyilvánosság nyomására – megghiúsult tervezettel azonban még nincs vége a kilátásba helyezett radikális, technokrata beavatkozások listájának. Az egykor kiszámíthatatlan sztyeppéből, mint már láttuk, a hatvanas évek közepe óta egy „normális” tó lett, mivel a természetes vízingadozásait a látogatók számára nem észlelhető keretek közé szorították. Azóta gyakorlatilag, akármilyen természet-közelinek hat is számunkra a Fertő, egy megzabolázott és szabályozott tóval van dolgunk, egyfajta másodkézből való természettel, amit egyszersmind a tartós népszerűség egyik előfeltételének tudhatunk be. Ily módon ismét csak láthatóvá válik az a sajátságos kölcsönhatás, mely a Fertőn a történelmi tájváltozás és a szemléletváltozás között fennáll.

⁵⁴ Leopold Fink: Vom Meer der Wiener, in: Burgenland, Sonderheft der Öst. Monatshefte. Der Fährmann, Juni 1927, 327–332 (itt 329), ford. B.S. „Denn dieser See, dieses grandiose Wasser, in seinen unzähligen Stimmungen sich nie wiederholend, immer neuartig, läßt seinen Vasallen keine Eintönigkeit aufkommen, Schauspiel über Schauspiel bietet er, um alle unentrinnbar in seinen Bann zu fesseln.”

⁵⁵ Carl Grünhut-Bartoletti: Die Regulierung und Nutzbarmachung des Neusiedlersees auf österreichischem Gebiete, in: Wasserwirtschaft und Technik (1935) 21–22, 221–228 (itt 221).

⁵⁶ Vö. Wilhelm J. Wagner: Ein See verschwindet – Neusiedler See, in: Wilhelm J. Wagner: Österreichs reale Utopien. Viel geplant und nicht verwirklicht, Wien–München 2000, 190–219.

⁵⁷ Vö. Nur mehr 10 Jahre Neusiedler See?, in: Neue Illustrierte Wochenschau. 10.11.1963, 1–2 u. 8; Seedamm oder Seetunnel, in: Der Seewinkel. Burgenländische Pustzezeitung, Folge 1, 1964, 2.

A Fertő „sikere” azonban rövid időn belül a tavat létében kezdte fenyegetni. A tömegturisztikai hasznosítás és a köztudat kezdődő ökológiai érzékenysége a hetvenes években egyre több kritikával illette a „bécsiek tengerét”, melyben egyesek már „mindenki kloakáját” látták.⁵⁸ A mezőgazdaság és a turizmus – ellentétben a vasfüggöny miatt hátrányos helyzetbe került magyar oldallal –, egyre inkább a táj- és természetvédelem versenytársává vált (3. kép). Az 1989-es fordulatot követően sikerült ugyan a különböző érdekek között egyfajta kiegyezést és megbékélést létrehozni, s a magyarországi Fertő part is kiszabadult évtizedes elzártságából. Így jelenleg történelmi távlatban is a Fertő iránti szemléletfejlődés és felértékelés pozitív csúcspontját tapasztalhatjuk. Ez a folyamat leginkább a bilaterális nemzeti park létrehozásával kapott szimbolikus kifejezést. A technokrata gondolkodásmódnak azonban még manapság is meglepően erős jelei tapasztalhatók. Ezt azok a tervek illetve elgondolások mutatják, melyek – minden ökológiai érveléssel ellentétben – a Duna vízének bevezetését tárgyalják azzal a céllal, hogy a tó vízállását stabilizálják, illetve bizonyos turisztikai használatra (az egyre nehezebb yachtok miatt) még meg is emeljék.

⁵⁸ Kloake der Wiener. Neusiedler See, in: Wochenpresse, 3.5.1972, 12.

3. kép: A legnagyobb példányszámú osztriai képeslap a Fertőről az 1990-es évek második feléből (Verlag K. Fasch, Gloggnitz)

Összegzés

A Fertő szemlélettörténeti különlegessége leginkább abban rejlik, hogy ez a táj mind hossz-, mind keresztmetszetben rendkívül eltérő, akár ellentétes látásmódokra adott alkalmat. Az elmúlt mintegy két évszázad folyamán az esztétikailag alig figyelembe vett vidék felértékelődött, és kedvelt turisztikai régióvá, többszörösen elismert természetvédelmi tájjá vált. Egyidejűleg sajtóságos, ingadozó esztétikai érdeklődéssel találjuk magunkat szembe, mely csupán az utóbbi időben mutatja a tartósan pozitív társadalmi felfogás jeleit.

Még jellemzőbb a Fertőre az a körülmény, hogy e táj eltérő szemléletmódokból eredő megítélése egészen a közelmúltig erős ambivalenciát mutat. A turisztikai és esztétikai diskurzus mellett (mely hosszú ideig maga sem tudott hozzáállásában megállapodni), egy ellenkező, haszonorientált és technokrata tájkonceptió is érvényben volt. E táj történetének paradoxona, hogy a kezdődő esztétikai felfedezésével egyidejűleg, gyakorlatilag a megsemmisítésére tett kísérletek is elkezdődtek. Kevés vidéket ismerünk, ahol ez a két ellentétes tájkonceptió – egyazon terület felmagasztalása és lebecsülése –, ilyen hosszú ideig egymás mellett volt megtalálható és versengett is egymással.

A Fertő másik érdekessége, mint már említettük, a szimbolikus és fizikai táj kölcsönhatásából fakad. Mindkettő az itt leírt időszakban nagyfokú változásnak volt kitéve. Erre is vonatkozik, hogy nem sok táj létezik, ahol a természetes és kulturális dinamikák ennyire hangsúlyosan jelen vannak és egymással egybefonódnak, mint itt. A táj egyes változásait az esztétikai diskurzus sikerrel adaptálta és pozitív jelzőkkel látta el, mint például az elnádásodás esetében (lásd a leírásokban gyakran használt toposzokat: „nád-dzsungel” vagy „zúgó nádas-erdő”), másokat igyekezett elfeledtetni vagy elfedni. Ily módon a Fertőzug egykori pusztái a közkedvelt motívum-párosítás, a „gémeskút és nádkunyhó” által élnek szimbolikus értelemben tovább, miközben a táj külső képe jelentős mértékben megváltozott.

A Fertőről azonban még manapság is nagyon eltérőek lehetnek a vélemények. Míg sokaknak a tó továbbra is titokzatos és egzotikus természeti csoda, másoknak csupán egy zavaros vizű, sekély tó. Rég elfeledtnek hitt negatív megjelölések is gyorsan felbukkanhatnak, ha az „ingovány” például politikai állapotok metaforájaként szolgálhat.⁵⁹ Így nézve, a magyar származású osztrák író, Sebestyén György szavai, melyekkel a Fertő eszmei felfedezésének történetét nemrégiben összefoglalta, máig érvényesek: „Az embereknek meg kellett egyezniük abban, hogy a tó szép, ahhoz, hogy azt valóban szépnek találják. E

⁵⁹ Lásd: Wolfgang Weisgram: Der Sumpfsee. Der Standard, 20. Juni 2000, 36 és 5/6. August 2000, 1.

módon, noha nem a valóságban, de a fantáziánk értékskáláján – egyfajta természeti csoda bukkant fel, és ezáltal tudatunkban ténylegesen egy új táj jött létre.”⁶⁰

A tájszemlélet története és elmúlt tájdiskurzusok fejlődésének láthatóvá tétele véleményem szerint mai tájelképzeléseinket alkotó módon relativizálja, és így hozzájárul azok keletkezési mechanizmusainak és feltételeinek fölülvizsgálatához. Az elképzelt, de ugyanígy a fizikai táj konstruált jellegének felismerése ideális esetben erősítheti annak tudatát, hogy a táj mindig is egy többé-kevésbé konfliktusos társadalmi megegyezés eredménye – ezzel a jelenkorban tőlünk magunktól is függ.

---

⁶⁰ György Sebestyén: Burgenland, wo sich die Wege kreuzen, Eisenstadt 1977, 52, (ford. B.S.) „Die Menschen mußten sich darauf einigen, daß der See schön war, um ihn nun auch wirklich als schön zu empfinden. So stieg zwar nicht wirklich, aber in der Wertskala unserer Phantasie – eine Art von Naturwunder empor, und dadurch war für das Bewußtsein tatsächlich eine neue Landschaft entstanden.”

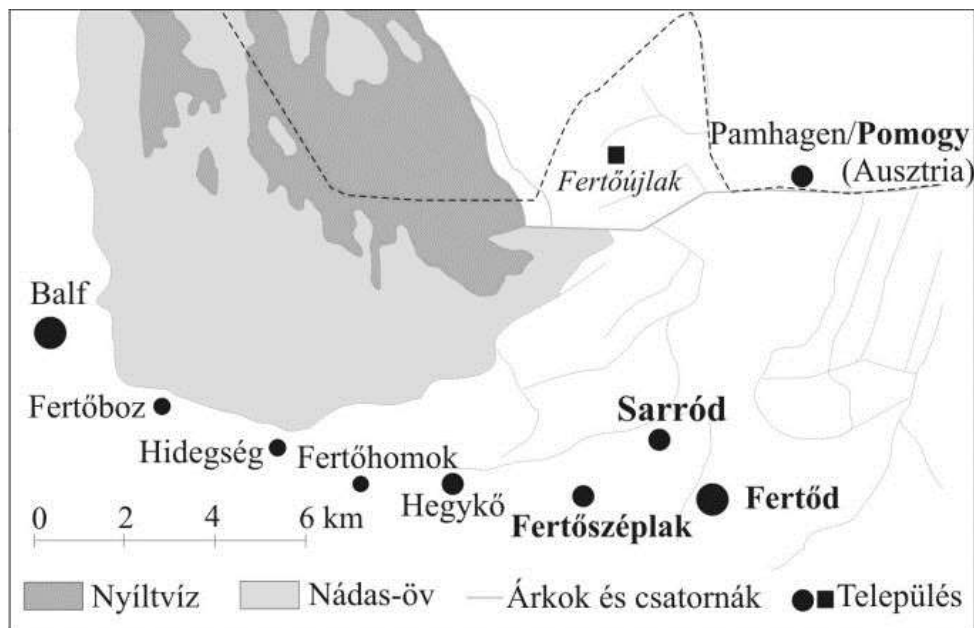
A kataszteri felmérések és a Dél-Fertő települései

A katonai felmérések, különösen ami a Fertő-táj tájhasználat és tájképváltozás szempontjából legdinamikusabban (gyakorlatilag évről-évre) változó, s így talán legizgalmasabb részét, az árteret illeti, csak igen sematikus képet adnak a 19. század viszonyait illetően. Ezért fontos az elérhető jóval részletesebb, másik szisztematikus felmérés, a kataszteri birtokívek és térképlapok vizsgálata, számszerű elemzése, mely elsőrendű forrás a táj, a vízrajzi viszonyok, a vegetáció és a művelés intenzitás-változásának elemzése szempontjából. A kataszteri térképek méretaránya (1:2880) garantálja az igen nagy részletességű felmérést: a tájhasználat parcella-szintű dokumentáltságát. Sajnos nem minden kataszteri birtokív maradt meg, illetve érhető el; így e felméréssorozat tagadhatatlan hátránya, hogy egyelőre a rendelkezésünkre álló kataszteri anyag nem biztosít teljes lefedettséget. Előnye viszont, hogy amennyiben elérhető, gyakorlatilag a falvak egészét magába foglalja. Habár, mint később látni fogjuk, más, a területre vonatkozó összeírások is hozzáférhetőek a korszakra vonatkozóan, az egyes települések teljes birtoktesteiről, területileg teljes képet potenciálisan csak a kataszteri felmérések adnak. A kataszteri felmérések további előnye, hogy a Fertő körübelüli középvízszintjénél és az öt település esetén minden térképlap ugyanazon évben készült. Mivel a későbbi statisztikai felmérések a kataszteri felmérések kategóriáival megegyező kategóriákat vesznek alapul, ezért a kataszteri anyagból készített elemzések összevethetővé válnak a későbbi, részletes felmérések eredményeivel, s így a számszerűsített területhasználat-változások kategóriáinként is jól nyomon követhetők.

A Dél-Fertő földrajzi lehatárolásánál jelen esetben a területet – történeti és tájhasználati okokból is – szűkebb értelemben vettük: így a Fertő-parti települések közül Fertőboz, Hegykő, Fertőhomok, Hidegség, Fertőszéplak és Sarród területét vontuk be elemzésünkbe (1. ábra).

A hat közül öt település kataszteri birtokíveinek feldolgozását tartalmazza a mostani elemzés: mivel Hidegség birtokívét sem az Országos Levéltár kataszteri anyagában, sem pedig a Soproni Levéltárban nem sikerült fellelnünk. A kataszteri felmérések térképei közül Sarródot, illetve annak is inkább a Nemzeti Park szempontjából fontos, ártéri részét választottuk ki annak bemutatására, hogy például még milyen további lehetséges földrajzi elemzések végezhetők el a

kataszteri anyaggal. Jelen esetben azt vizsgáljuk, hogy a mai viszonyokhoz képest a területhasználati kategóriákon kívül milyen egyéb, számszerűen is elemezhető különbségek követhetők még nyomon, mutathatók ki a térségben az 1856. évi kataszteri felmérés nyújtotta részletes adatoknak köszönhetően.

1. ábra: A Fertő déli partvidékének települései

A kataszteri felmérések birtokíveinek és térképeinek digitalizálása

A geokorrigált kataszteri térképek digitálizálása már évek óta folyik, melynek köszönhetően remélhetőleg hamarosan mintaterületünkre vonatkozó kataszteri térképek is napvilágot látnak.¹ E nagyszabású munka első terméke a Vas megyéről igen jó minőségben kiadott és praktikus keresővel is ellátott DVD-kiadvány.² A kataszteri felmérések térképeinek elérhetővé tétele azonban önmagában nem jelenti, hogy a térképek által hordozott információk

¹ A kataszteri felmérések történeti háttérével, keletkezésének körülményeivel, módszertani háttérével és az Országos Levéltár kataszteri térképeinek tömeges digitalizálásával kapcsolatban részletes szakirodalmi összefoglaló érhető el az alábbi munkában: Bak B., Hunyadyé Fabó B., Orosz K., Reisz T. Cs., Török E.: *Kataszteri térképek tömeges digitalizálása*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008. Elérhetőség: [A Magyar Országos Levéltár honlapjáról \(http://www.mol.gov.hu\)](http://www.mol.gov.hu): *Kataszteri terkepek tomeges digitalizalasa.pdf*

² Vas megye az első kataszteri felmérés térképein: 1856–1860. DVD-ROM. Arcanum, Budapest, 2006. ISBN 963 7374 29 9.

számszerűen is elemezhetővé, értékelhetővé válnak. E térképi információkat (jelen esetben pl. a parcella-határokat) számszerű elemzéshez először digitálisan is elérhetővé kell tennünk, azaz például a parcella-határok esetén a térbeli-térszerkezeti változások elemzéséhez azokat előbb digitalizálnunk kellett. Ezt a feladatot a jelen térképi elemzés mintaterületeként kiszemelt Sarród és a Dél-Fertő többi települése esetében az ArcViewGIS 3.2 program segítségével oldottuk meg, továbbá a birtokszerkezeti viszonyok (számszerűsített) bemutatásához egy szoftver-kiegészítőt (Patch Analyst for ArcGIS) is felhasználtunk.

A pontos, számszerű tájelemzések során további problémát jelent, hogy a kataszteri térképeken nem mindig (néha gyakrabban, néha egyáltalán nem) jelenik meg minden egyes parcellára vonatkozóan annak hasznosítási formája, kategóriája. E fontos háttér-információk teljességükben összegyűjtve, adott parcellaszámokhoz kapcsolva – más egyéb, a birtokosra és egyéb adatokra vonatkozó információkkal együtt – a kataszteri birtokívek vonatkozó kötetekben érhetők el. Ezen okok miatt a birtokívek felhasználása, digitális adatbázissá alakítása is elsődrendű feladat a táj 19. század közepét jellemző tájviszonyainak pontosabb megértéséhez. Ennek megvalósítására a német nyelvű kéziratos birtokívekből minden egyes parcellához tartozó tájhasználati kategóriát, az öt településhez tartozó több mint tízezer parcella esetén, Microsoft Excel program segítségével rögzítettünk, így a további feldolgozásra digitális formában is elérhetővé tettünk.

A jelen tanulmány tehát két fő részre tagolódik: egyrészt a kataszteri birtokívek területhasználati információi s ezzel az egyes települések, illetve összességében a Dél-Fertő tájhasználat, másrészt pedig a kataszteri térképlapok elemzésének egy további lehetséges iránya kerül terítékre, mely a táj mintázata, s ezen keresztül annak érzékenységet követi nyomon. Míg a tanulmány első, kataszteri birtokíveket elemző munkája az első szerző, addig a második, a táj mintázata vizsgáló részének technikai megoldásai a második, míg elemzései a két szerző közös munkájának eredménye.

Az egyes települések tájhasználat 1856-ban

Az alábbiakban településenként követjük nyomon a jellemző tájhasználati viszonyokat. A kataszteri térképek az Országos Levéltár gyűjteményében S 78, míg a kataszteri birtokívek az S 79 jelzet alatt, települési nevek szerint találhatók.³ A települések jellemzésére az 1851-ben Fényes Elek által kiadott Geográfiai szótárban szereplő adatokat is felhasználtuk.⁴ Fényes Elek munkájának használatakor azonban tudnunk kell, hogy az 1851-ben napvilágot látott négy kötetes munka adatai – a korabeli országosan egységes szisztematikus statisztikai

³ Katalógusszámok: Fertőboz: 669, Fertőhomok: 670, Hegykő: 675, Fertőszéplak: 672, Sarród: 695.

⁴ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. II. kötet. Kozma Vazul, Pest, 1851. 108. (Hidegség).

adatgyűjtés hiányában – jelentős részben a szerző saját illetve a megyéktől megszerzett ismeretein, tapasztalatain alapul. Különösen igaz ez a tájhasználati információkra. Ezeket az adatokat Fényes a szabadságharc előtti időkben gyűjtötte, a szabadságharc kirobbanása után erre már aligha volt alkalma.⁵ Ez pedig azt jelenti, hogy a korábban (évek alatt) összegyűjtött adatokat az 1840-es évek közepe, második fele tájánál később már nem frissítette, így körülbelül tíz éves vagy régebbi adatsorokkal van dolgunk.⁶

A kataszteri birtokívek a Dél-Fertő települései esetén németül íródtak. A felmérés mértékegysége az alsó-ausztriai hold (1 Niederösterreichische Joch=5754,6425 m²), és a négyszögöl, mely ennek 1600-ad részét jelenti (1 Quadratklafter=3,596651 m²). A tájhasználati kategóriák többsége (pl. *Acker*, *Wiese*, *Weide*, *Wald*) egyértelmű volt. Ez nagyrészt igaz a mocsaras-lápos (*Sumpf*) területekre, nagy területeken nádassal (*Rohr*) együtt említve. Mivel a zöldség- (*Gemüsegarten*) illetve gyümölcsöskertek (*Obstgarten*) aránya a többi tájhasználati kategóriákhoz képest elenyésző volt, ezért az ábrázolhatóság érdekében e kategóriákat összevonva mutatjuk be.

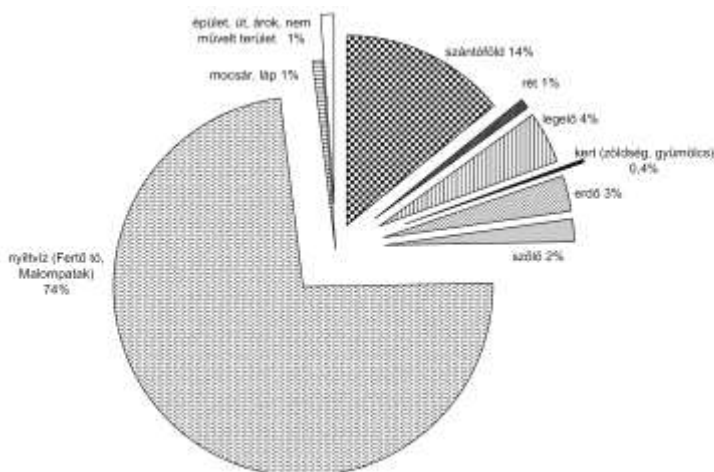
Fertőboz tájhasználat 1856-ban

Amint azt a 2. ábrán láthatjuk, a tó nyílt vízfelületének dominanciája jellemzi a Fertőbozhoz tartozó területeket. A legfontosabb területhasználati kategória, a szántó „csak” 14 %-kal részesedik az összterületből. A rét és legelő kategória összességében is kevesebb, mint az összterület 5 %-át foglalja el. Jelentős különbség a Dél-Fertő több más településének viszonyaihoz képest, hogy Fertőboz rendelkezik némi erdőterülettel, mely összterületének csaknem 3 %-át borítja. Emellett további különbség, hogy a többi településnél (jóval) nagyobb kiterjedésben birtokol maga a falu is szőlőket (2 %), melynek Fényes szerint „bora igen jó, mivel szőlőhegye a Fertőre néz”.⁷ A kertek döntő többsége a kataszteri birtokívek szerint gyümölcsöskert.

⁵ Ez például Fényes Elek életrajzi adataiból is kiderül: az 1848-ban felállított Országos Statisztikai Hivatal vezetését Fényesre bízta. Ez időtől fogva gyakorlatilag a szabadságharc végéig folyamatosan felelős tisztségekben találjuk. A négy kötet kiadása (1851) előtti két évet részben fogságban, részben pedig minden közéleti tevékenységben való részvétel jogától megfosztva (és így állás nélkül) töltötte. Lásd például: Paládi-Kovács Attila: Fényes Elek. Budapest, 1976, 70–81.

⁶ Egyetlen részletességű (és minőségű), települések szerinti leírásának elfogadottságára és más, korabeli lehetséges adatforrásokhoz viszonyított megbízhatóságára azonban jellemző, hogy például a történeti demográfia az első népszámlálásig általánosságban leginkább a Fényes-adatbázisra támaszkodik. Paládi-Kovács i. m. 138.

⁷ Fényes i. m. I. kötet, 161.

2. ábra: Fertőboz tájhasználat az 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

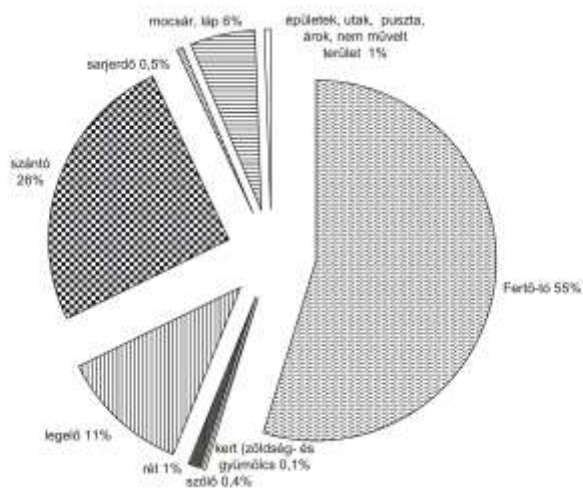
Hangsúlyoznunk kell, hogy az 1856-os időpontban a Fertőbozhoz tartozó vízfelületek majdnem 100 %-a a Fertő tó nyílt vízborítását jelenti; a nyíltvíz részesedése a falu területéből 74 %-ot, míg a mocsaras-lápos, illetve nádassal borított rész kevesebb, mint 1 %-át teszi ki a falu területének. Ennek következménye, hogy a Dél-Fertő vidékén Fertőboz rendelkezett a legkisebb, mezőgazdaságilag közvetlenül hasznosítható földterülettel. A kataszteri anyagok és térképlapok tehát további fontos adalékkal szolgálnak arra nézve, hogy a Fertő bozi partvonalánál a 19. század közepén a tóra döntően a nyílt vízborítás a jellemző, míg a mocsaras-lápos-nádas terület kiterjedése, szerepe ekkor még nemcsak alárendelt, de mennyiségileg is elhanyagolható arányt képvisel.

Fertőhomok tájhasználat 1856-ban

Hidegség, amint azt korábban említettük, nem érhető el birtokívek szintjén, ezért e helyütt kataszteri anyagának elemzésétől eltekintünk.⁸ Fertőhomok esetén, Fertőboz-hoz (és Hidegséghez) hasonlóan, a Fertő nyíltvizének szerepe igen nagy (55 %) a település egészének területét tekintve; további 6 %-át pedig részben nádassal borított lág, mocsár, sekély víz jellemzi (3. ábra).

⁸ A Hidegség esetén tájékoztató jelleggel felhasználható, 1851. évi Fényes-féle adatbázisban a szerző feltehetően csak a (hasznos) szárazföldi területek mennyiségét jegyezte fel, így kimaradtak a nyílt vízfelület és a nádas, mocsár és lápterületek is. Fényes Elek munkája szerint Hidegség árvízmentes területeinek csaknem 2/3-a szántóterület (60%), míg a rét-legelő aránya majdnem 1/3-át foglalja el az összterületnek (23%). Fontos kiemelni az ármentes térszínen valószínűleg uralkodó szántóterületek mellett a rét- és legelőterületek a Fertőboznál tapasztaltához képesti lényegesen kiemelkedő szerepét (9%, 23%). Hidegség esetén még a szőlőterületek aránya is viszonylag jelentős (7%). Fényes külön kiemeli „szőlőhegyének” kitűnő jó borát (Fényes E. i. m. II. kötet, 109.).

3. ábra: Fertőhomok tájhasználat az 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

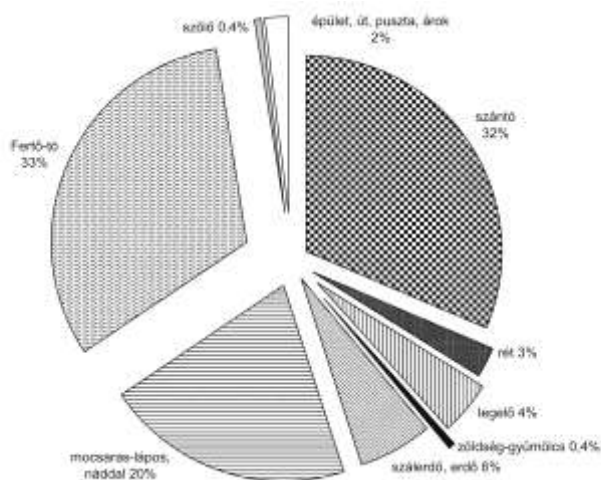
Fertőhomok hasonlóságokat mutat Fertőszéplakkal (és Hegykővel) a szántóföldek fontossága tekintetében. Ugyanakkor a többiekhez viszonyítva Fertőhomok viszonylag kevés réttel (alig több mint 1 %), és csak elhanyagolható mennyiségű erdővel (0,5 %) rendelkezik, ennek döntő többsége sarjerdő (*Niederwald*). Fényes Elek a legelőterületeket „fertőtava-melléki legelő”-ként említi.⁹ A kataszteri birtokívek alapján elmondható, hogy a kertek között a zöldségesnél nagyobb arányban jelennek meg a gyümölcsösök.

Hegykő tájhasználat 1856-ban

Már némileg eltérő tájhasználati arányok jellemzik Hegykő területét: ez esetben a településhez tartozó határ több mint harmadán szántóföldeket találunk, míg a nyílt víz az összterület kevesebb, mint harmadát foglalja el (4. ábra). Míg a szántóterületek képezik a legfontosabb tájhasználati módot, az erdő aránya is magasabb a Dél-Fertő területén szokásosnál (6 %), ráadásul ennek döntő része szálerdő. Viszonylag nagy kiterjedésénél fogva külön említést érdemel maga a település területe, mivel az összterület mintegy 2 %-át foglalja el. Fényes Elek szerint erdejét főként tölgy és cser alkotja.¹⁰

⁹ Fényes i. m. II. kötet, 115.

¹⁰ Fényes i. m. II. kötet, 97.

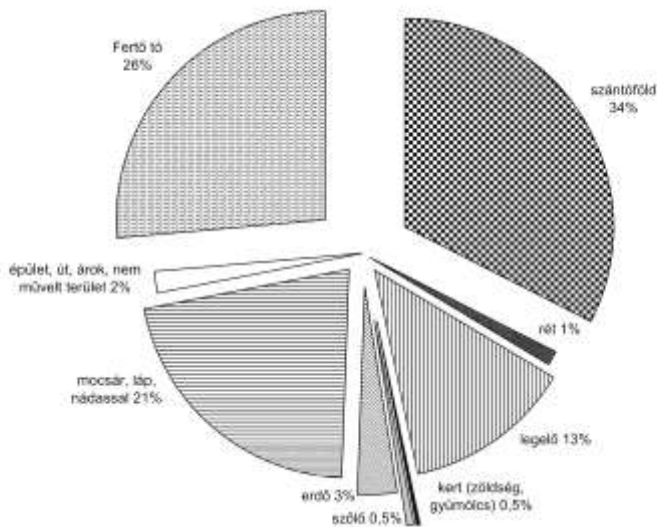

4. ábra: Hegykő tájhasználat az 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

A döntően nádassal (kis részben mocsaras-lapos) borított terület kiterjedése 20 %. Legelők és rétek összesen alig több mint a területek 7 %-át foglalják el. Kis területen, összesen a terület 0,4 %-án szőlő- és kert (döntően zöldség, csak két esetben gyümölcsös) is megjelenik; szerepük azonban – legalábbis kiterjedését tekintve – mindenképpen alárendelt.

Fertőszéplak tájhasználat 1856-ban

Fertőszéplak esetében a nyíltvíz és a nádas (láp-mocsár) által borított vizes terület arányai már majdnem megegyeznek (26 % és 21 %), s együttesen a településhez tartozó területek majdnem felét foglalják el (5. ábra). Ugyanakkor a szántóföldek aránya a Hegykőnél tapasztalhatóhoz hasonló értékeket mutat (34 %). Habár alárendelt szerepben, de Fertőszéplakhoz ugyancsak tartozik erdő (3 %), míg a legelő és rét aránya együttesen a korábbiaknál jelentősebb, mintegy 13 %-os értékeket vesz fel.

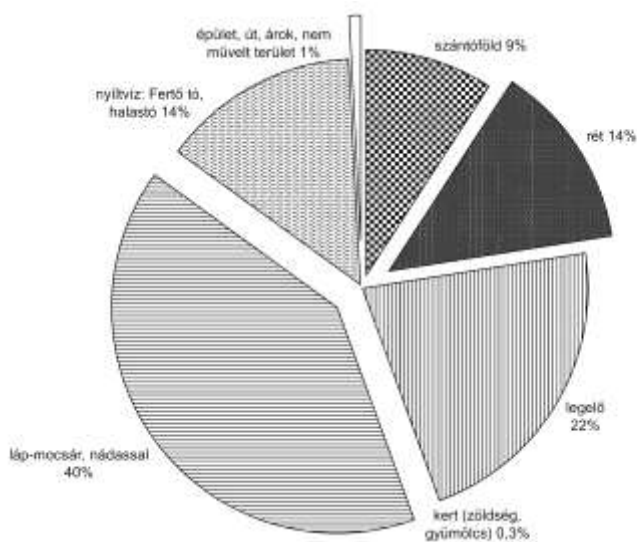
5. ábra: Fertőszéplak tájhasználat az 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

Fertőszéplak esetében a legelő mérete többszörösen meghaladja a rét-területek méretét. A nagyrészt gyümölcsös, kisebb részben zöldséges kertek aránya 0,5 %, hasonlóan a szőlőterületekéhez: valamivel nagyobb, mint más települések esetén, különösen, ami a Fertőszéplaktól keletre eső településeket illeti. Érdekesség, hogy Fényes a település tájhasználati specialitásaként a sok ludat, a kevés, de jó bort, illetve tájtörténeti érdekességgént egy nagy kiterjedésű árkolt területet („várhely”) emel ki,¹¹ mely név a kataszteri anyagokban is felbukkan.

Sarród tájhasználat 1856-ban

Tájhasználat szempontjából Sarród bizonyos (több) szempontból már átmenetet képezett a hanság-menti települések (így Süttör) viszonyai felé (6. ábra): habár a vízzel borított területek nagysága 50 % fölötti, a nyíltvíz már arányosan jóval kisebb területet (14 %) foglal el, mint a nádas-lápos területek (40 %). A Sarródtól keletre fekvő területekhez hasonlóan ugyancsak a nyugatabbra elhelyezkedőkénél nagyobb mértékben jellemző a legelők magas aránya (22 %), ami a valamivel kisebb kiterjedésű réttel (14 %) együtt már jelentős, az összterület harmadát is meghaladó értéket képvisel. Így a vízzel, nádasal, illetve rét-legelővel borított területek aránya a falu összterületének több, mint 90 %-át teszi ki.

¹¹ Fényes i. m. IV. kötet, 123–124.

6. ábra: Sarród tájhasználat az 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

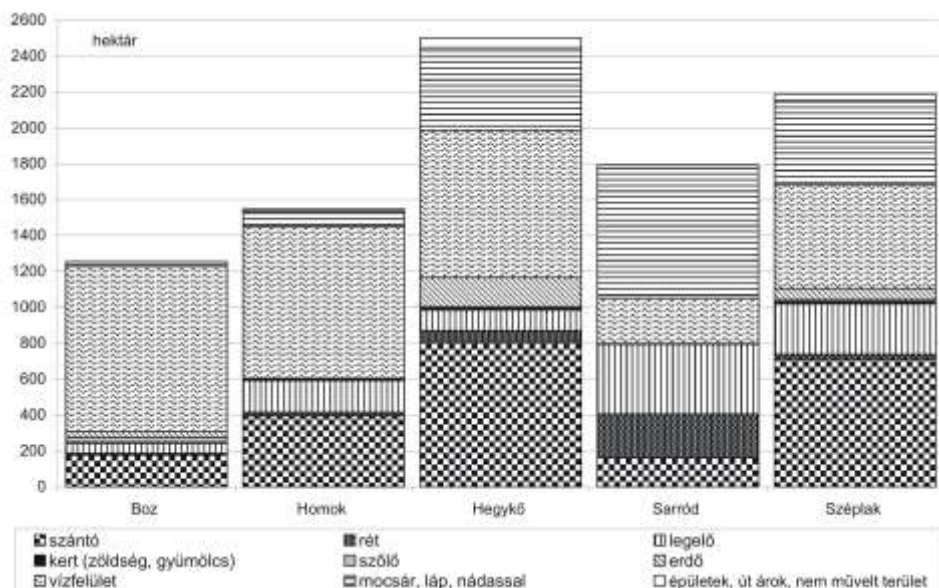
Sarród nem rendelkezett szőlőterülettel 1856-ban; a kertek (döntően belterületi zöldséges, igen kis részben gyümölcsös) területi aránya is igen alacsony az összterülethez képest (0,28 %), jelentőségük azonban, mint később látni fogjuk, már ekkor kiemelkedő. A kiváló minőségű fertői nádasok jelentős szerepe néhány évtized múlva igen megnövekszik, és egy igazi sikertörténethez vezet a későbbi, elsősorban az Eszterházyak uradalmi birtokához tartozó nádasterületeken. Sarróddal kapcsolatban Fényes fontosnak tartja megjegyezni a termesztett fejes káposzta nagy mennyiségét, (Fertőszéplakhoz hasonlóan) a sok ludat, illetve azt a fontos, a kataszteri anyagokkal is fentebb már igazolt tény, hogy Sarród sem erdőterülettel, sem pedig szőlővel nem rendelkezett.¹²

A Dél-Fertő településeinek tájhasználat 1856-ban: összevetés

Az eddigi, település-szintű elemzés után érdemes a főbb települési adatokat egymás mellett ábrázolva (7. ábra) rövid áttekintést adnunk a Dél-Fertő vidék tájhasználatának főbb jellemzőit illetően. A terület három nagyobb (Hidegség, Hegykő, Fertőszéplak) és három kisebb területű (Fertőboz, Fertőhomok, Sarród) település-határból áll. Szembetűnő egyrészt a nyílt vízfelület összességében igen tekintélyes aránya, illetve a kelet felé Fertőboztól Sarródig tartó folyamatos csökkenés. Ez még az adathiányos Hidegség esetén is nagyrészt nyomon követhető a kataszteri térképeken. Az ártéri területek szempontjából fontos

¹² Fényes i. m. IV. kötet, 15.

információt hordozhatnak még a láp-mocsár, legelő és rét használati kategóriák, melyek elsősorban az ártereken jellemzők: ezek jelentősége egyre fontosabbá válik a három keleti település, így Hegykő, Fertőszéplak, de különösen Sarród esetén. Az árvízmentes, déli területeken azonban minden esetben a szántóterület jelentős túlsúlya figyelhető meg.

7. ábra: A Dél-Fertő tájhasználat 1856-ban

Sarród talán az egyetlen olyan birtokterülettel rendelkező település, ahol a nyíltvízzel borított és lápos-mocsaras területeken kívüli részeken nem a szántó, hanem rét-legelő túlsúlya a jellemző. Ugyanakkor ezen rét-legelő területek is nagyrészt árteri területeken találhatók. További feltűnő, a területre fokozottan jellemző tény az erdőterület jelentős mértékű, vagy éppen teljes hiánya, mely kelet felé haladva – csakúgy, mint a Fertőboznál még igen fontos, Sarródnál pedig már egyáltalán nem létező szőlő – egyre inkább jellemző sajátosságává válik a helyi tájhasználatnak.

Jelenleg a kataszteri birtokívek alapján felépített adatbázis és a digitalizált kataszteri térképek adatainak parcellánkénti összekapcsolása, így az egyes parcellák tájhasználatának minden esetben a térképen való rögzítése még nem történt meg, ez a közeljövő fontos további feladata. Ugyanakkor, mint azt láthattuk, a településenként elérhető adatbázis önállóan is sok értékes információt tartalmaz.

Kataszteri térképek és a birtokszerkezet: tájmetriai elemzés Sarród példáján

Egy adott táj heterogenitásának leggyakrabban alkalmazott kifejezője a tájmintázat megjelenítése, ezért a tájmintázat-vizsgálatok a tájkutatások fontos részét képezik.¹³ Tájmetriai alkalmazásokkal elsősorban földrajzi, tájökölógiai, tájváltozás-elemző munkákban, illetve a tájtervezésben találkozhatunk.¹⁴ Tanulmányunk második felében az 1856. évi kataszteri felmérés térképlapjain keresztül szeretnénk arra példát szolgáltatni, hogy a legtöbbször csak modern, azaz 20. századi térképek felhasználásával alkalmazott módszer, jó minőségű, részletes térképek esetén jóval korábbi (így 19., sőt 18. századi) térképek esetében is alkalmazható, és segítségével megfelelő minőségű elemzések például a 19. századra vonatkozóan is készíthetők.

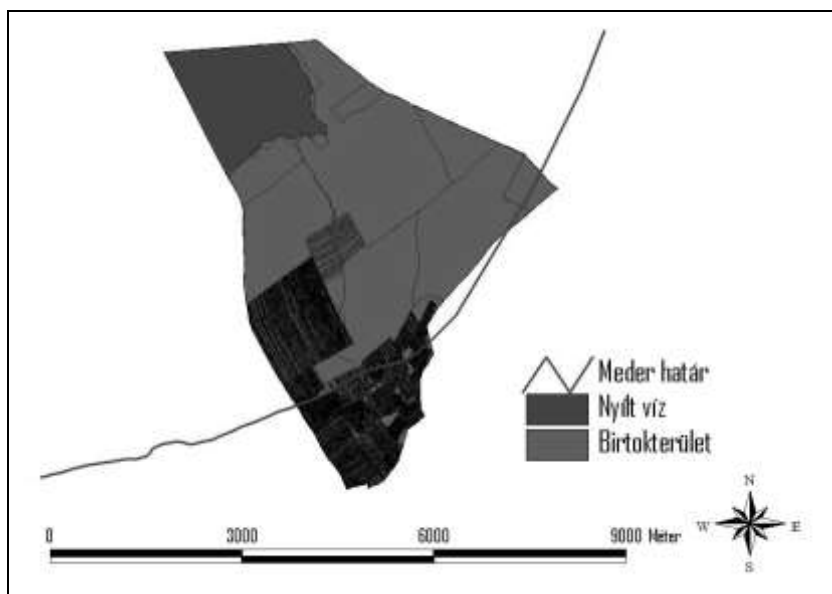
Munkánk során először a kataszteri térképlapokon geokorrigálást végeztünk (felhasznált program: ERDAS IMAGINE 8.4), azaz 1:10000 méretarányú topográfiai térképekhez korrigáltuk, így a továbbiakban kataszteri térképeinket a topográfiai térképekkel jól összevethető, Országos Egységes Vetületi Rendszerben (EOTR) használhattuk tovább. Ezután a birtokszerkezeti és egyéb határvonalak (pl. Fertő partvonal) digitalizálásával pedig, a parcellahatárokat minden esetben tartalmazó, részletes shape-filet, azaz vektoros grafikai állományokat nyertünk.

---

¹³ Keveiné Bárány I.: Tájszerkezeti vizsgálatok a tájökológiában. In: Abonyiné Palotás J. (szerk.): A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága. Szegedi Egyetem, Szeged, 2002, 85–94.

A téma külföldi háttér-szakirodalmának áttekintésére lásd például: Mezősi G., Fejes Cs.: A tájmetria. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): Táj és környezet, Tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2004, 229–242.

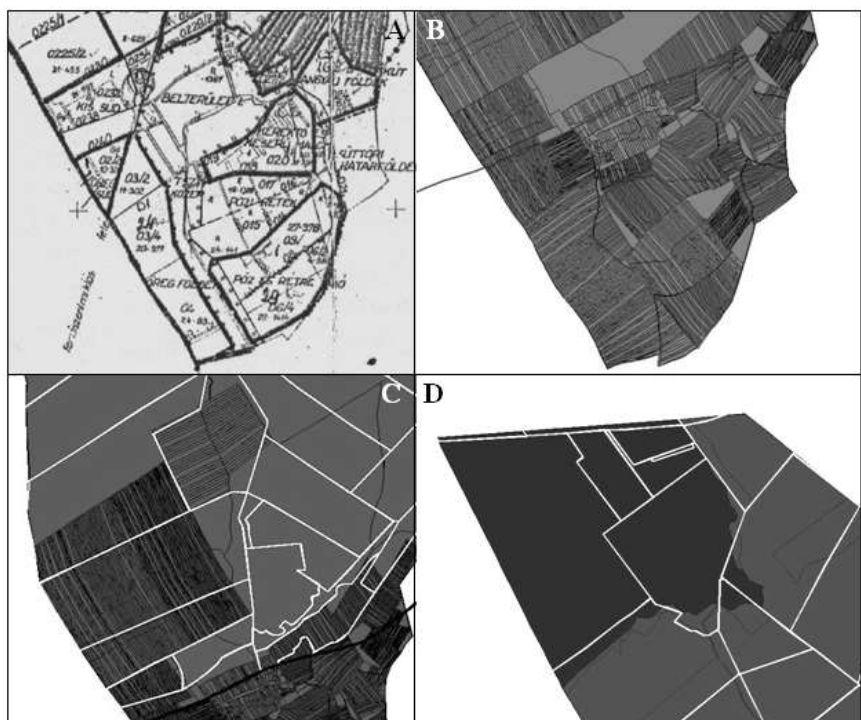
¹⁴ Technikai-módszertani háttérhez lásd például: Rempel, R., Carr, A., Elkie, P.: Patch Analyst User's Manual. A Tool for Quantifying Landscape Structure. Queen's Printer for Ontario, Canada. 1999. ISBN 0-7778-8295-7.

8. ábra: Sarród birtokszerkezeti viszonyai a kataszteri felmérésen (parcellahatárok fekete vonallal jelölve)

Jelen dolgozatban az alkalmazás módszertani bemutatására mintaként kiemeltük az 1856. évi kataszteri térképsorozat sarródi térképlapjait, amelyek segítségével vizsgáltuk a 19. század közepi birtokszerkezet főbb jellemzőit. Választásunk azért erre a területre esett, mert a terület tájtörténeti és több más, így például ökológiai és vízrajzi szempontból kiemelkedő szerepet játszik.¹⁵ A Fertő-táj talán legtipikusabb ártéri területe: itt találhatók a Nemzeti Park által kialakított és fenntartott, szigorúan védett elárasztások, azaz vizes élőhely-rekonstrukciók. Mivel kiterjedt ártéri résszel rendelkezik, tájváltozások szempontjából kiemelkedően érzékeny terület volt a múltban is. Amint azt később látni fogjuk, Sarród árterének birtokszerkezeti, s így jelen esetünkben tájmetriai jellemzői igen hasonló értékeket mutatnak a teljes dél-fertői ártér szerkezeti viszonyaival, ezért a sarródi ártér bemutatásán keresztül a település területén túlmutató általános következtetéseket is levonhatunk. Az 1856. évi kataszteri felmérés térképei alapján jól követhető a tó kiterjedése, és a birtokszerkezetben a maihoz képest felmerülő különbségek.

¹⁵ Sarródra vonatkozó, részletes tájtörténeti, néprajzi információkat is tartalmazó helytörténeti munkára lásd például: Élő D.: Sarród monográfiája. Országos Széchenyi Szövetség, Budapest, 1937. A területre vonatkozó korai tájtörténetéhez lásd még: Kiss Andrea: A délkeleti Fertő-meder tájhasználat a szabályozások előtt. Tájökológiai Lapok 3/2. (2005), 325–334.

9. ábra: A, a sarródi Egyetértés MgTSz 1979. évi ágazati térképének dél-sarródi kivágata; valamint Sarród 1856. évi kataszteri (fekete vonal), és 1998. évi topográfiai térképeinek (fehér vonal: C és D ábrákon) összevetése; B, a déli ármentes területen;¹⁶ C, az ártér déli részén; D, a Fertő sarródi partvidékén

Ha csak egy egyszerű összevetést végzünk az 1856. évi kataszteri felmérési sarródi kivágata, az 1979. évi termelőszövetkezeti ágazati térkép, és az 1:10000 méretarányú topográfiai térkép között (1998), már akkor is könnyen beláthatók a területen bizonyos szerkezeti változások. Amint azt a 9/A. ábrán látható termelőszövetkezeti térkép ábrázolása jól mutatja, az 1856. évi kataszteri felméresem még igen elaprózott parcellákkal jellemezhető dél-sarródi területen (9/B. ábra) a 20. században nagy változások mentek végbe, amennyiben a kis parcellák egyesítésével az átlagos parcellaméret jelentősen megnövekedett. Részben hasonló folyamatok játszódnak le az ártéri területeken is, de – amint ezt a 9/C. és 9/D. ábrákon is láthatjuk, a fehér vonallal jelölt 1998. évi parcellahatárok nemcsak, sőt részben egyáltalán nem parcellaösszevonásokat, ha-

¹⁶ A 9/B. térkép esetén a kataszteri térkép jobb átláthatósága érdekében a topográfiai térkép határvonalainak bemutatásától eltekintettünk – az 1979. évi termelőszövetkezeti ágazati térkép (9/A. ábra) itt jó összehasonlítási alapul szolgál. A topográfiai térkép által megadott birtokhatárok a méretarány különbözősége miatt a település környezetében (így az ármentes térszínen) kevésbé alkalmasak részletes vizsgálatokra.

nem a terület meghatározó szerkezeti viszonyainak minőségi átrendeződését mutatnak. A területen folyt szabályozási munkálatok, majd a tájhasználat átalakulásának eredményeként a Fertő nyílt vize nagyrészt eltűnt, és a csatornázás illetve a csatornák részben új, az eddigiektől jelentősen eltérő folt-határokat jelöltek ki.

Habár jelen esetben Sarródot hoztuk fel részletesebb példaként, nagyjából ugyanezek a főbb szerkezeti viszonyok, illetve változások nyomon követhetők a Dél-Fertő többi települése esetén is. Az általánosítás alól ismét csak Fertőboz tekinthető kivételnek, mert itt – amint azt már korábban is láttuk – az ártér a többi településhez képest igen csekély kiterjedésű.

Vizsgálati Kategóriák	Sarród teljes területe (1856)	Sarród ártér (1856)	Dél-Fertő – ártér (1856) (egyelőre Hidegség nélkül)
Osztályterület (ha)	1825	1611	6653
Táj összterülete (ha)	1825	1611	6653
Foltszám (db)	2562	1165	3174
Foltsűrűség (folt/ha)	1,5	0,72	0,48
Átlagos foltméret (ha)	0,61	1,38	2,1
Foltméret mediánja (ha)	0,11	0,14	0,09
Foltméret szórása (ha)	9,07	15,32	31,29
Élsűrűség (m/ha)	654,16	345,22	201,21

1. táblázat: A Patch Analyst-ben elvégzett Területi Statisztika (Spatial Statistics) számítás értékei

Amint ez az eddig említettek alapján sejthető, vizsgálatunk célja ez esetben nem tájökölógiai jellegű, hanem inkább annak meghatározása, hogy a birtokszerkezet és ezzel együtt a táj mintázata illetve mozaikossága milyen mértékben változott meg. Csorba P. és munkatársai ezt a fajta tájelemzést táj(geo)metriának nevezik, a tájmintázat vizsgálatával ebben az esetben egy geográfiai adottságot – esetünkben tájszerkezet változást – elemzünk, de nem feladat az ökológiai jellegű következtetések levonása.¹⁷

Az 1. táblázatban látható vizsgálati kategóriák több szempontból is jellemzik az elemzett terület(ek) szerkezeti egységeit, foltjait. Így a foltok számából a terület

¹⁷ Csorba P., Szabó Sz., Csorba K.: Tájmetriai adatok tájökölógiai célú felhasználása, In: Szabó J. (szerk.): Földrajzi tanulmányok Dr. Lóki József 60. születésnapja alkalmából. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. 24–34.

elaprózottságának mértékére lehet következtetni. Mint azt az 1. táblázat eredményei is jól mutatják, a kataszteri térképen sok folt (3174) található, mely utal arra a 8. ábrán és 9/C. ábrán is látható tényre, hogy a nagy méretű parcellák mellett legalább a terület egy részét kis méretű parcellák is borították, mely különösen jellemző Sarródra. A tájak összterületének különbsége miatt a foltszám nem reprezentálja a területek egymáshoz képesti elaprózottságát. A foltűrűség relatív mérőszámként ilyenkor jobban alkalmazható, mert megadja, hogy átlagosan hány folt található egy hektárnyi területen. Az 1856. évi kataszteri térképen a Dél-Fertő együttes ártere esetén 0,48, míg Sarród árterénél 0,72 folt/ha. Ez alapján látható, hogy a foltűrűség esetében nincs nagyságrendi különbség a két érték (és terület) között. A foltok méretét külön ki kell emelnünk, mert nagyon nagy eltérés van a térképeken a folt méretek megoszlásában. A kataszteri térkép esetében ez az érték igen nagy szélsőségek között mozog: néhány m²-es folttól 9.168.170 m²-ig (azaz majdnem 917 ha) terjed. Ez utóbbi esetben a településekhez tartozó tóterületek miatt adódott ilyen nagy érték; ha ezeket a foltokat nem vesszük figyelembe, akkor a legnagyobb érték „csak” 3.940.631 m² (azaz 394 ha).

A foltok alakjából illetve éleik keménységéből vagy puhaságából következtetni lehet természetességükre, vagy éppen mesterséges voltukra. Ezek alapján két főbb csoportot különíthetünk el: (1.) a foltokat egy szabályos, kevésbé összetett vonal-vezetésű, legtöbbször emberi eredetű, határozott folt-határokkal jellemezhető csoportra, és (2.) egy másik, az elnyúlt lekerekített formákkal és a lágyabb, nem egyértelmű foltszéllel rendelkező, inkább természetes eredetre utaló főbb csoportra oszthatjuk. Az alaki indexek a foltok összetettségének, komplexitásának elemzésére szolgálnak, melyet a terület–kerület arány segítségével számolnak. A kevesebb határral (rövidebb határvonallal) rendelkező magterületek ellenállóbbak, mint az elnyúló és keskeny alakzatok.¹⁸ A beépítés, a lineáris műszaki létesítmények, és a mező-gazdasági parcellák a természetestől jól láthatóan elkülöníthető tájmintázatot eredményeznek.¹⁹ Ez a kataszteri térképek esetén is jól megfigyelhető. A 8–9. ábrákon jól látható, hogy az 1856. évi kataszteri felmérés térképein a szabályos alakkal rendelkező foltok inkább a települési területeken találhatók, míg a nem parcellázott területek általában sokkal szabálytalanabb alakúak.

A folt alakjára vonatkozó paraméterek még az élhossz illetve az élsűrűség. A két mutató közül az élsűrűséget választottuk, mivel az élhossz egy abszolút mérőszám és különböző méretű területek esetén nem alkalmazható.²⁰ Eredményként ebben az esetben a Dél-Fertő egészére (egyelőre Hidegség kivételével) 201,21, míg Sarród területére 345,22 m/ha-t kaptunk, ami összevetve

¹⁸ Mezösi G., Fejes Cs.: A tájmetria. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): Táj és környezet. Tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2004. 229–242.

¹⁹ Csorba P., Szabó Sz., Csorba K. i. m. 29.

²⁰ Az élsűrűség területegységre vonatkoztatott mérőszám, mely egyenlő a folt típus összes élhosszával és a mintaterület összterületének hányadosával majd szorozva tízezerrel a hektárba való átszámítás miatt.

az 1998. évi topográfiai felmérés eredményeivel (69,65 m/ha) viszonylag magas értéknek számít (oka: 1856-ban több, mesterséges határvonalakkal rendelkező kisparcella van az ártéren). Összevetve Sarród teljes, tehát ármentes területeket is magába foglaló 654,16 m/ha értékével azonban számottevő a különbség.

Mire következtethetünk mindezekből?

1. Az 1. táblázatban bemutatott adatok alapján az a tapasztalati úton is könnyen belátható tény vonható le, hogy tájmetriai szempontból alapvető különbség van az ártér és az ármentes térszín viszonyai között.
2. A fő elemzési értékek hasonlósága alapján elmondható, hogy tájszerkezeti szempontból nem tapasztalható jelentősebb eltérés Sarród ártere és a sarródi árteret is magába foglaló Dél-Fertő árterének tájszerkezeti viszonyai között, tehát Sarród ártere szerkezeti szempontból jól reprezentálja az egész Dél-Fertő árterének viszonyait.
3. A 9. ábrán látható, hogy a 19. század közepéhez képest jelentős szerkezeti átalakulások követhetők a sarródi ártér területén. Ezek nem annyira méretbeli (bár részben az is), hanem inkább a térszerkezetben (parcellahatárok helyét érintő) változások. Ennek fő okozója a tó vízfelszínének visszahúzódása és a csatorna-hálózat kiépítése, mely eleve átrajzolta, és jelentős mértékben meghatározza a parcellahatárok vonalának futását, mely változás a Dél-Fertő árterének nagy részé-re is általánosítható.
4. Tájszerkezeti-alaktani szempontból ma valamivel kevésbé sérülékeny a sarródi és dél-fertői ártér, mint a 19. század közepén volt. Ez elsősorban abból adódik, hogy néhány helyen az ártérben is a településközel szántókhoz hasonló fokú parcella-elaprózódás figyelhető meg.

Felmerülhet a kérdés: mire jó a sok számolás, ha olyan eredményeket kapunk melyek a térképeket vizsgálva akár szabad szemmel is könnyen beláthatunk? A módszer lényege és felhasználásának fő értelmét a gyakorlatban az adja, hogy a kisebb területeken szabad szemmel is belátható információkat több szempontól is számszerűsítve a területtől elvonatkoztatott, objektív elemzési rendszerbe illeszti. Ez azt jelenti, hogy e mérőszámok az elemzett terület szerkezeti viszonyait könnyen összevethetővé teszik más területek és más időszakok hasonló mutatóival, illetve magasabb szintű (tehát nagyobb térségekre kiterjedő), de mégis nagy pontosságú számszerű területi elemzések is lehetővé válnak.

Összegzés, kitekintés

Jelen tanulmányban két, egymáshoz kapcsolódó forrásgyűjtemény Dél-Fertőre vonatkozó példáin keresztül mutattuk az 1856. évi kataszteri felmérések elemzésében rejlő néhány további lehetőséget. A munkát természetesen még bőven lehet, és kell is tovább fejleszteni, hiszen a gazdag kataszteri anyag kiváló minőségének köszönhetően alkalmas, illetve alkalmassá tehető szinte minden

olyan elemzésre, mely mai adattárak illetve részletes térképek segítségével véghez vihető. Ezzel egyre részletesebb képet nyerhetünk egy olyan történeti időszak pontosan rögzített viszonyairól, mely még sok szempontból a Dél-Fertő-táj (különös tekintettel az ártérre) hagyományosnak tekinthető viszonyait idézi. Ennek lényeges eleme a tó ekkor még döntően sértetlen állapotban lévő, kiterjedt nyílt vízfelülete, illetve az elsődleges tómedertől jól elkülönülő ártér. Köszönhetően az aprólékos gonddal felépített kataszteri birtokíveknek, az egyes településekhez tartozó területek tájhasználati viszonyai igen pontosan nyomon követhetők, és a terület egyes településeinek tájhasználata részletesen (mennyiségi szinten) is elemezhetővé vált.

A dolgozat második felében, döntően Sarród viszonyainak bemutatásán keresztül, a kataszteri felmérés térképeit forrásként használva a kataszteri anyagok egy olyan további felhasználási lehetőségét mutattuk be, melyet eddig a táj kutatásokkal foglalkozó szakemberek inkább modern térképeken alkalmaztak. Az 1856. évi kataszteri felmérés nagy felbontása és pontossága miatt – geokorrigálás és a térképi elemek digitalizálása után – megfelelő alapot adhat a táj kutatásban már jó ideje széles körben ismert és használt geoinformatikai alkalmazásokra, így például az általunk e helyütt bemutatott tájmetriai vizsgálatok elvégzésére is.

Mindezekből viszont az is következik, hogy az itt bemutatott alkalmazásokon túlmenően még jóval több más, a táj állapotát, uralkodó viszonyait tükröző elemzést is lehet végezni a kataszteri térképeken. Ebben az értelemben a jelen dolgozatban leginkább csak arra vállalkoztunk, hogy viszonylag egyszerű példákon keresztül felhívjuk a figyelmet a kataszteri anyagokban rejlő, ma még nagyrészt kiaknázatlan lehetőségekre.

Tanulmányunk azt a folyamatot kívánja végigtekinteni, hogy hogyan ágazott el a trianoni határ által elvágott két, egykori nyugat-magyarországi terület, a mai Burgenland és Nyugat-Dunántúl fejlődési pályája. Először azonban elhelyezzük a nyugat-dunántúli térséget a történelmi Magyarország fejlettségi térszerkezetében, majd a trianoni határmegvonás előtti időszak regionális fejlettségi viszonyainak elemzését adjuk, döntően az 1910-es népszámlálás adatainak segítségével. Röviden a trianoni határmegvonás városi vonzáskörzetekre gyakorolt hatását is tárgyaljuk, amely a későbbi regionális fejlődés egyik meghatározója lett; majd elsősorban a magyar 1960-as és az osztrák 1961-es, továbbá a 2001-es népszámlálások segítségével mutatjuk be a térség térszerkezeti fejlődésének folyamatát.

Nyugat-Dunántúl alatt történeti perspektívában Moson, Győr, Sopron és Vas vármegyét, illetve Veszprém vármegyéből a pápai és devecseri járás területét értjük. Az első világháború után a Nyugat-Dunántúl értelemszerűen szűkebb – Burgenland nélküli – területet jelöl.²

A történelmi Nyugat-Dunántúl helye az ország térszerkezetében a 20. század elején

A mai európai fejlettségi térszerkezetben a gazdaság teljesítőképessége, a lakosság jövedelme és az életminőség az európai magterülettől távolodva fokozatosan romlik. Ez a jelenség nem magyarázható csupán azzal, hogy Kelet-Közép- és Kelet-Európa országai évtizedeken át a szocialista modellt követték és az 1990-es évek elejéig folyamatosan halmozódó hátrányba kerültek, hanem sokkal inkább az elsősorban a centrum-periféria modell segítségével leírható európai térszerkezet stabil jellegzetessége. Néhány gazdaságtörténész több időpontra becsléseket is készített az európai országok, illetve egyes régiók GDP-jének meghatározására.³ A számítások eredményei nagyjából hasonló képet

¹ A tanulmány elkészítéséhez az OTKA T69138 számú kutatás eredményeit is felhasználtuk.

² A devecseri járás nagyjából területe ma már ajkai kistérség néven szerepel a statisztikákban. Vas megye egykori muraszombati járásának 1960-as és 2001-es adatai már nem szerepelnek statisztikáinkban.

³ Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Magyarország története 1848–1890. (Magyarország története tíz kötetben. 6/2.). Szerk. Kovács Endre – Katus László. Bp. 1979, 913–1038.; Katus

rajzolniak elénk: Nagy-Britanniától kelet és dél felé távolodva fokozatosan csökkent az egy főre vetített GDP értéke, a nyugat-kelet kettősséget egy határozott észak-dél dualitás egészítette ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia és benne Magyarország jól illeszkedett ebbe a sémába. A kiegyezés táján a Monarchia „nyugati felében”⁴ az egy főre jutó GDP a nagy-britanniai érték 38%-ára rúgott (ezen belül Ausztria mai területére számított érték: 52,4 %), míg Magyarországon az egy főre jutó GDP nem érte el a brit teljesítmény negyedét sem (22,6 %).⁵ Az európai rangsorban az Osztrák–Magyar Monarchiát maga mögé szorította például Olaszország és Spanyolország, de jobbnak bizonyult Finnországnál és messze megelőzte Görögországot, Szerbiát, Romániát.⁶

A dualizmus időszaka Magyarország számára felzárkózási periódus volt: a gazdasági növekedés üteme meghaladta a nyugat-európai államokét, de a Monarchia nyugati feléét is. A magyarországi GDP/fő növekedési ütemét Katus László 1,7 %-ra, David F. Good pedig 2 %-ra teszi.⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchián belül a területi különbségek mérséklődtek: Magyarország egy főre jutó GDP-je az említett szerzők számítása szerint elérte a birodalom nyugati felének 84, illetve 79 %-át, a mai államhatárok közti területre átszámítva pedig az ausztriai érték 65, illetve 69 %-át. Bár az európai rangsorban jelentős előrelépésről nem beszélhetünk, Magyarország javította pozícióit, felzárkózott az európai középmezőnyhöz.

Igaz ugyan, hogy Magyarországon belül a regionális szinten mért területi egyenlőtlenségek korántsem voltak annyira markánsak, mint a Monarchia másik felében,⁸ de az egyes tájak, régiók között a gazdaság szerkezetében, termelékenységeiben számottevő különbségek mutatkoztak. A mezőgazdaság terén a természeti adottságok, a piacra jutási feltételek és a birtokviszonyok mellett a gazdálkodás eltérő színvonala jelentette a legfontosabb területi differenciáló tényezőt. A mezőgazdasági termelés számára a legkedvezőbb természeti adottságokat az alföldi tájaink nyújtották. A mezőgazdaság fejlettségében a Nyugat-Dunántúl az ország élvonalában állt, itt már a 19. század végén eltűnt az ugar, általánossá lett a vetésforgós művelési forma: az intenzív, istállózó állattenyésztés igényeit kiszolgáló takarmánynövény-termesztéssel. Nagy területeket foglaltak el a munkaigényes iparinövény-kultúrák – elsősorban

---

László: Magyarország gazdasági fejlődése. In: Magyarország története 1890–1918. (Magyarország története tíz kötetben 7/1.). Szerk. Hanák Péter – Mucsi Ferenc Bp. 1988, 263–292.; 338–401. Anton Kausel, N. F. R. Crafts, Paul Bairoch, Angus Maddison, Katus László és a saját számításait összeveti és értékeli David F. Good: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Evidence from the Late Nineteenth-Century Habsburg Empire. University of Minnesota Working Paper 1993-7. <http://www.cas.umn.edu/wp937.htm>

⁴ A Monarchia nyugati felén ez esetben nem csak az osztrák és cseh tartományok értendők, hanem a birodalmi Ausztria teljes területe (pl. Galícia, Bukovina is).

⁵ A mai országterületre vetítve: 26,7 %. Good i.m.

⁶ Good i.m.; Katus 1979, 961.

⁷ A mai országterületen 2,5 %-ra. Good i.m.

⁸ Katus 1988, 398–400.

a cukorrépa –, itt volt az országban a legmagasabb arányú a műtrágyahasználat, a gépesítettség. A termelési technika magas színvonala a nagy- és kisbirtok üzemeiről egyaránt elmondható. Az Alföld tájait ezzel szemben kevésbé differenciált termelési szerkezet jellemezte: a vetésforgó alkalmazása egyoldalú volt, az Alföld nagy része a szemtermelésre rendezkedett be. A monokultúrák gabonatermelést csak helyenként szakította meg intenzív szőlő-, gyümölcs- és kertkultúra. A talajművelés minősége, a gépesítettség a műtrágyahasználat, az állattenyésztés színvonala elmaradt a kisalföldi szinttől. Az ország hegyvidéki területein a mezőgazdasági művelés feltételei mostohábbak voltak, mint az alföldi tájakon, és az agrártechnika is jelentős lemaradással küzdött. A Felvidék keleti részén továbbra is a háromnyomásos rendszer dívott, Erdélyben pedig nagy területeken fennmaradt a kétnyomásos gazdálkodás. Nem meglepő, hogy az egy mezőgazdasági keresőre jutó nettó termelési érték országos rangsorát Moson megye vezette; Győr vármegye az 5., Sopron vármegye a 7. helyet érte el, ugyanakkor Vas vármegye csak a 21. volt a listán.⁹

A 20. század elején a magyar gyáripárt nagyfokú területi koncentráltság jellemezte. Elsősorban azért, mert Budapest ekkor vitathatatlanul az ország legnagyobb gyáripari központja volt; másodsorban pedig azért, mert a nehézipar nagyméretű üzei igyekeztek a nyersanyaglelőhelyek közelébe települni. A főváros után a legjelentősebb ipari tömörülés a Felvidék középső részén alakult ki: egyrészt a Hernád, a Garam, a Sajó és az Ipoly völgyében, másrészt pedig a délebbre fekvő szénmedencékben (Ózd, Salgótarján, Diósgyőr). Jellegeiben ehhez hasonló iparvidék formálódott ki Hunyad vármegye déli részén, illetve Krassó-Szörény vármegyeiben.

Az iparosodottabb térségek közé tartozott a Nyugat-Dunántúl is: az ipari keresők aránya a régióban meghaladta a 20%-ot – Győr, illetve Sopron vármegyeiben (a városokkal együtt) a 23%-ot – szemben a vidéki 16,5%-os átlaggal. Néhány iparágban a Nyugat-Dunántúl országos jelentőségre tett szert. Ilyen iparág volt az élelmiszeripar, illetve azon belül elsősorban a cukorgyártás (Sopron vármegyeiben öt cukorgyár üzemelt a századelőn), amelynek fejlődéséhez a térségben bizonyos mértékig a brennbergi szénbányászat is hozzájárult. Ugyanez volt elmondható a gyors ütemben fejlődő textiliparról (Lajtaújfalu, ma: Neufeld an der Leitha, Sárvár, Pápa, Győr, Sopron, Szombathely, Szentgotthárd), amelynek üzei a századforduló körül jöttek létre. Néhány városban pedig a nehézipar, a gépgyártás és a vegyipar gyárjai színesítették az ipari palettát (Győr, Sopron, Moson-Magyaróvár, Szentgotthárd). Az ország többi nagytája iparosodásában messze elmaradt ezektől a régióktól. Az Alföldön a gyáripár szinte csak a legnagyobb városokban volt jelen, bár ezek üzeiben több

---

⁹ Vörös Antal: A mezőgazdaság. In: Magyarország története 1890–1918. (Magyarország története tíz kötetben 7/1.) Szerk. Hanák Péter – Mucsi Ferenc Bp. 1988, 293–338, itt: 311–313., 315–319.; Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp. 2003, 59, 150–156.

ezer ipari kereső dolgozott. A Dél-Dunántúlon egyedül Pécs környékén alakult ki számottevő iparvidék, Erdélyben pedig csupán Brassó, Kolozsvár és Nagyszeben emelkedett ki.¹⁰ Mindezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a magyar gazdaság fejlettségének területi sémája nagy vonalakban megismételte az általános európai mintát: a gazdaság teljesítőképességében kimutatható a nyugat-kelet lejtő és egy enyhébb észak-dél kettősség. Mind a mezőgazdaság, mind pedig a gyáripár tekintetében kiemelkedtek – a főváros és környéke mellett – az ország nyugati területei.

Ezt a meglátást alátámasztják David F. Good területi GDP becslései is. Az amerikai történész vizsgálatait nem csak országos szinten végezte el, hanem számításait kiterjesztette regionális szintre is. Magyarország esetében területi felosztásának alapját a KSH által az 1880-as években kialakított statisztikai régiók rendszere képezte.¹¹ Az egy főre eső GDP adatok itt is markáns nyugat-kelet tagoltságot valószínűsítene. A Budapestet is magában foglaló Duna-Tisza köze kiugró értékeit a három nyugati országrész az országos átlaghoz közeli értékei követték (a Dunántúl, a Nyugat-Felvidék és a Középső-Felvidék [Tisza jobb part]). A keleti országrészek ettől a csoporttól messze leszakadtak: a gazdasági teljesítőképesség rangsorát Erdély – illetve a nagyobb államterületen Horvátország – zárta.¹² Sajnos ezen a területi felosztáson elvégzett GDP becslés éppen a számunkra legfontosabb kérdést hagyja homályban: a Nyugat-Dunántúl kedvező értékei beolvadnak a dunántúli átlagba. A területi különbségek finomabb becslését teszi lehetővé egy kiemelt fejlettségi mutatónak, az írni-olvasni tudásnak a járási szintű térképezése (1. ábra). A térképen jól nyomozható a nyugati és középső országrészek fölénye, amiben az írni-olvasni tudás anyanyelvi és felekezeti meghatározottsága játszik szerepet.¹³

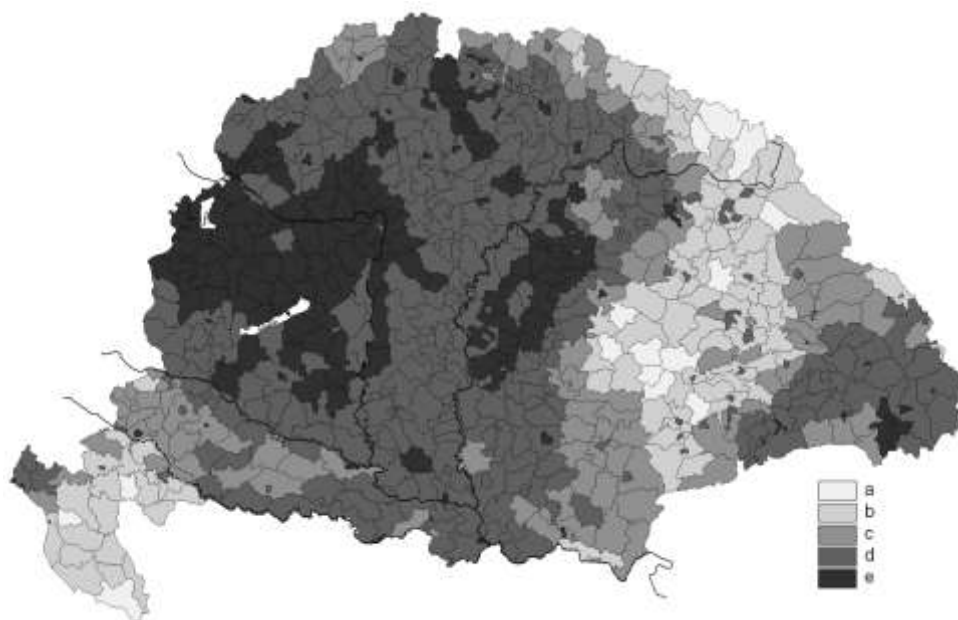
¹⁰ Katus 1988, 355–358.; Beluszky Pál: Magyarország ipara a századelőn. In: Magyarország történeti földrajza. (I. kötet.) Szerk. Beluszky Pál. Bp.–Pécs 2005, 436–443.

¹¹ Ezek az – elsősorban a statisztikai adatközlés keretét szolgáló – egységek viszont nem illeszkedtek sem a természetföldrajzi határokhoz, sem pedig társadalomföldrajzi választóvonalakhoz; így Good becsült GDP értékeinek használhatósága korlátozott.

¹² Good i.m.

¹³ Az ide vonatkozó vizsgálatok (shift-share analízis) részletesen megtalálhatók: Győri Róbert: A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig). PhD értekezés, kézirat. Bp. 2005, 103.

1. ábra. Írni-olvasni tudók aránya a történelmi Magyarország járásaiban, 1910.
Jelmagyarázat: a: 20% alatt, b: 20–40%, c: 40–60%, d: 60–80%, e: 80% felett Szerk.: Győri R.

A történelmi Nyugat-Dunántúl fejlettségi különbségei a 20. század elején

A Nyugat-Dunántúl fejlettségi különbségeinek feltérképezésére egy adatbázist állítottunk össze, amely hat (fejlettségi) mutatót tartalmaz. Ezeket úgy válogattuk, hogy lehetőleg településmérettől, a csak városokra jellemző jegyeiktől függetlenek legyenek, illetve egyaránt szerepeljenek köztük műveltségi, gazdasági és infrastrukturális elemek:

- az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből (1910),
- a kő-, vagy téglalapítású illetve kő, vagy téglalapozású lakóházak aránya (1910),¹⁴
- a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresők közül (1910),¹⁵
- az elhunytak közül haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya (1901–1910),

¹⁴ Az adatok forrásai: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. (A népesség főbb adatai.) (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.) Bp. 1912.

¹⁵ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. (A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.) (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48.) Bp. 1913.

- a vándorlási egyenleg rátája (1901–1910),¹⁶
- az egy mezőgazdasági keresőre eső kataszteri tiszta jövedelem (1910).¹⁷

Az adatok összevonását egyszerű statisztikai módszerrel hajtottuk végre: a hat változót egyenként standardizáltuk,¹⁸ a standardizált értékekből pedig számtani átlagot számítottunk. Így súlyozatlan összevonás után jött létre a komplex fejlettségi mutató. A kapott térképen a térségi átlagot meghaladó fejlettségű zóna rajzolódik ki a régió, északnyugati, nyugati részén. Minden bizonnyal Bécs közelségének köszönheti jó helyzetét ez a terület: Moson vármegye egésze, Sopron vármegye nyugati és Vas vármegye északnyugati része. A „bécsi” (nyugati) befolyáshoz jellegében hasonló – ám léptékében jóval kisebb – Graz hatása a régió déli részén. Elsősorban a Graz–Szentgotthárd–Körmend közti vasútvonal és közút mentén, illetve a Stájer-medencére nyitott, határ menti falvakban érvényesül. E két nagyobb – az országhatár túloldalán minden bizonnyal folytatódó – összefüggő zónán kívül csak szigetszerűen találunk átlag feletti fejlettségű területeket. Szinte mindegyik városi funkciójú település környéke ilyen „sziget,” ezeken kívül említésre érdemes még Devecser–Ajka környéke (somlói borvidék, ajkai kőszénbányászat), Jánosháza vidéke és az Őrség néhány települése (2. ábra).

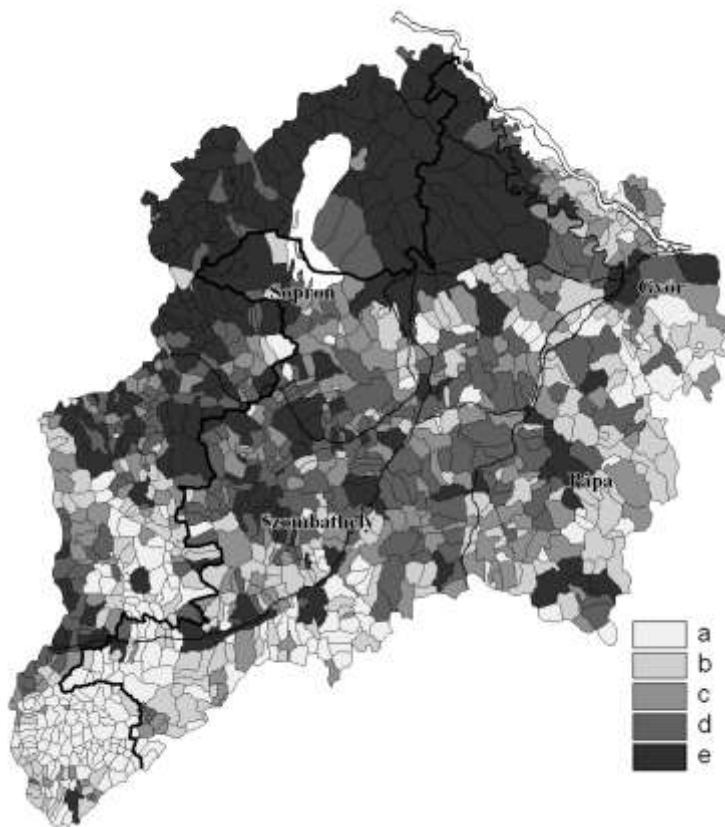
Az átlag alatti fejlettségű területek a régió periferiáján helyezkednek el. Ide tartozik a rossz mezőgazdasági adottságú, piacoktól távol fekvő Vendvidék, a bécsi és a grazi hinterland között elhelyezkedő németújvári járás. Összefüggő elmaradott terület Vas megye délkeleti része, a Vasi-Hegyhát nagybirtokok által uralt térsége is. Itt a városi központok kisugárzó szerepe nagyon csekély: Körmend körül még csak-csak felfedezhetünk egy jobb helyzetű településcsoportot, de Vasvár környékén ennek semmi nyomát nem találjuk. A Pápától délre és keletre húzódó Bakonyalján a kedvezőtlen agráradottságok a periférikus fekvéssel párosulnak. Egészen meglepő és nehezen magyarázható viszont Győr vármegye helyzete. A régió legnagyobb városának tözsomszédságában a regionális fejlettségi átlagot alulmúló zóna található: Győr szí-

¹⁶ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népmozgalom 1901–1910. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 46.) Bp. 1912.

¹⁷ Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Győr vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.; Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Moson vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.; Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Sopron vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.; Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Vas vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.; Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Veszprém vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.

¹⁸ Átlagra és szórásra standardizáltunk, az $(x_i - \bar{x})/s_x$ képlet használatával.

getként emelkedik ki elmaradott megyéjéből. Átlagos fejlettségű sávok is csak a Győr–Bécs és a Győr–Pápa útvonal mentén rajzolódnak ki.

2. ábra. A Nyugat-Dunántúl településeinek fejlettsége, 1910.

Jelmagyarázat: a: mélyen átlag alatt, b: átlag alatt, c: átlagos, d: átlag felett, e: magasan átlag felett
Szerk.: Győri R.

Az északnyugati fejlett térségek és a déli, keleti perifériák között széles átmeneti, köztes jellegű zóna húzódik. Olyan tájakat foglal ez az övezet magában, amelyek elsősorban magas színvonalú mezőgazdaságukról, módos falvaikról híresek, de távolabb fekszenek a centrumoktól. Egy országos vizsgálat ezeket a legjobb helyzetű térségekhez sorolná, átlagos fejlettségűvé csak regionális összehasonlításban szürkülnek. Ehhez az átmeneti térséghez tartozik például a Rábaköz, a Kemenesalja, Vas megye északkeleti része. Ezt az övezetet is tagolják fejlettebb szigetek, vagy belső, rossz adottságú „depressziók”. Ez utóbbira jó példa a Sopron és Vas megye határán található Cser vidéke.

A területi fejlettségi különbségek mérésekor gyakran felvetődik, hogy milyen tényezők határozzák meg leginkább az egyes települések helyzetét. Vizsgálatunkban a fejlettséget négy – állandónak tekinthető – társadalmi jellegzetességgel próbáltuk meg összefüggésbe hozni:

- a nemzetiségi hovatartozás,
- a felekezeti hovatartozás,
- a településméret,
- a centrumoktól való távolság.¹⁹

A területi fejlettség hatótényezőinek vizsgálatára a többváltozós regresszió-elemzés eszközét választottuk.²⁰ Ennek eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ebben a régióban települési léptékben a vallási tagozódás nem áll összefüggésben a fejlettségi különbségekkel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kisebb léptékben – például településen belül – a felekezeti csoportok mentén ne jelentkezhetnének vagyoni, életszínvonalbeli törésvonalak. A Budapesttől való távolság sem befolyásolja a települések helyzetét. Erősebbnek tűnik a fejlettség nemzetiségi meghatározottsága. Általában kijelenthetjük, hogy minél magasabb arányban élnek német ajkúak egy településen, annál valószínűbb, hogy a település fejlettsége meghaladja a regionális átlagot. Egyértelmű a településméret szerepe a fejlettség alakításában. Ez nem egyszerűen csak a lélekszám és a fejlettség összefüggése: a Nyugat-Dunántúlon a települések lakosság száma és a funkcionális gazdagsága között erős a kapcsolat.

Számításaink alapján kijelenthetjük, hogy a 20. század elején a fejlettség térszerkezetét elsősorban a fekvés, a centrumtól való távolság határozta meg. Mégpedig nem az ország fővárosától, hanem a Bécstől való távolság. Tendenciaszerűen érvényes az, hogy minél távolabb van egy település Bécstől, annál hátrább kerül a fejlettségi rangsorban. Mindez számunkra azt is bizonyítja, hogy a 20. század elején a Kisalföld déli részének, azaz a Nyugat-Dunántúlnak természetes centruma Bécs volt, Budapestnek a területi fejlettségi különbségekre gyakorolt hatását elhanyagolhatónak tekinthetjük.

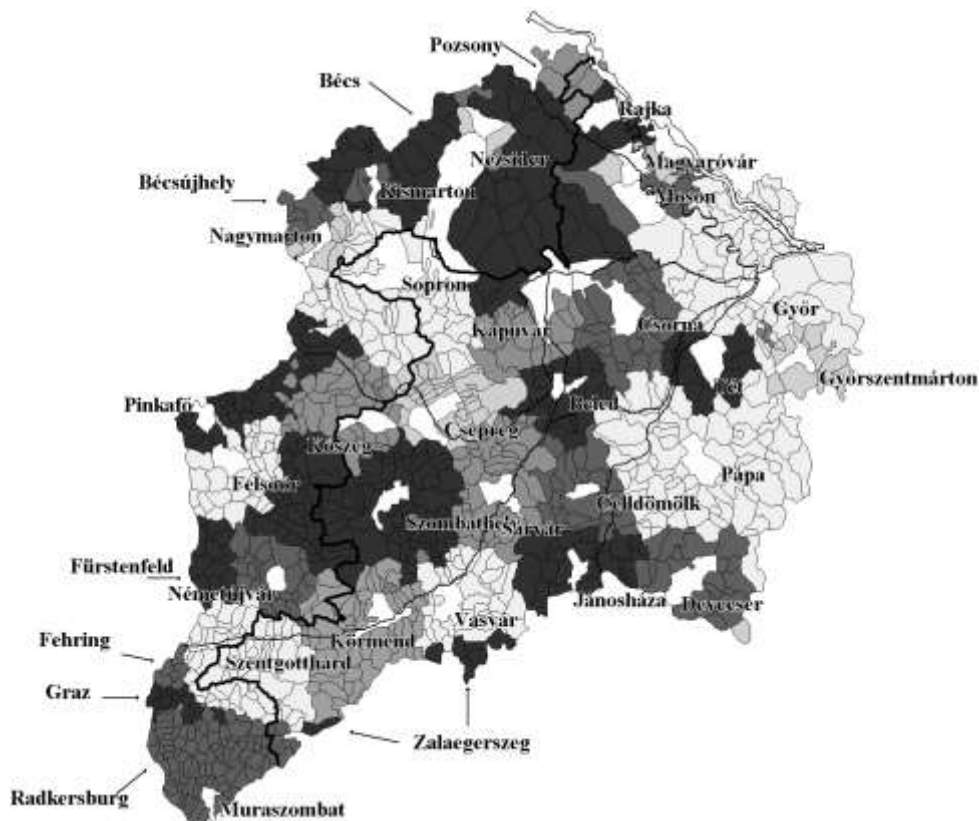
A trianoni határmegvonás hatása a városok vonzáskörzetére

A trianoni békekötéssel foglalkozó számtalan korabeli és mai tanulmány szinte mindegyike foglalkozik a határmegvonás térszerkezet-alakító hatásaival. Köztudott, hogy az új határok kialakításánál a Monarchia területén osztozó államok változatos érvrendszerrel igyekeztek igazolni területi igényeiket, és az érvek közül nem hiányoztak a gazdasági, gazdaságföldrajzi szempontok sem. A határok végső megvonásánál azonban az erősebb joga győzött: sem az etnikai, sem a gazdaságföldrajzi, sem a stratégiai megfontolások nem érvényesültek

¹⁹ Az adatok forrása: KSH 1912.

²⁰ A vizsgálatról bővebben ld. Győri Róbert: Bécs kapujában (Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a XX. század elején). Korall 24. (2006 június), 231–250.

következően. Ezzel magyarázható, hogy jól működő város-falu kapcsolatokat (is) szétzilált, vonzáskörzeteket vágott ketté a külső beavatkozás. Minden határszakaszon sorolni lehet a példákat: Kassa, Nagyvárád, Szabadka esetében a városi központok az utódállamokhoz kerültek, míg vonzáskörzetük egy része Magyarországon maradt (a városi hiányossá vált területek ma szinte kivétel nélkül hátrányos helyzetű térségek). Máshol a fordítottja játszódtott le: Sátoraljaújhely, Gyula vagy Szeged a határmegvonás „hazai” vesztesei voltak: hinterlandjuk csonkulása későbbi fejlődésüket is kedvezőtlenül befolyásolta.²¹ A Dunántúl nyugati részének városai az utóbbi településekkel mutatnak rokonságot.

3. ábra. Határon átnyúló vonzáskörzetek a Nyugat-Dunántúlon, 1910-ben.
A színek az egyes központok vonzáskörzeteit jelölik. Szerk.: Győri R.

²¹ Kovács Zoltán: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. Földrajzi Közlemények 114. (1990), 3–16, itt: 8–13.

Az új nyugati országhatárról mindenekelőtt elmondható, hogy etnikai szempontból a békeszerződés legigazságosabb határmegvonása. Az Ausztriához csatolt terület lakosságának $\frac{3}{4}$ -e németajkú, 15 %-a horvát volt, a magyarok aránya nem érte el a 10%-ot; míg jelentős német kisebbség maradt a határ magyarországi oldalán is. Gazdasági, gazdaságföldrajzi szempontból ugyanakkor az egyik leginkább problematikus képződmény: a fontosabb városok – vonzáskörzetük jelentős részétől elvágva – kivétel nélkül Magyarországhoz kerültek. Még súlyosabbá vált a terület (elsősorban Burgenland tartomány) közlekedésföldrajzi helyzete, ugyanis a városokkal együtt a vasúti csomópontok is Magyarországon maradtak; Ausztriában több vasútvonal mindkét végpontján vakon végződött (így az egykori Szombathely–Pinkafő és a Körmend–Németújvár vonal, a Sopron–Kőszeg vicinálisát pedig északi és déli részén is egyaránt metszette a határ). Sopron (és részben Szombathely) kikapcsolása a közlekedési hálózathoz azt eredményezte, hogy Burgenland északi és déli fele között a kommunikáció megnehezedett: az új tartomány két része csak Stájerországon és Alsó-Ausztrián keresztül érintkezhetett egymással. Burgenland középső részének „várostalansága” pedig az egyik legfontosabb oka annak, hogy mindmáig ez Ausztria legrosszabb helyzetű térsége.

Némiképpen ellentmondásnak tűnhet, hogy a magyar revíziós politika éppen ezen – az etnikai szempontból legkevésbé támadható – területen volt az 1920-as évek elején a legaktívabb, és egyben a leginkább sikeres. A nyugat-magyarországi felkelő-mozgalmak, a rongyosgárda tevékenysége, a rövidéletű Lajtabánság kikiáltása a térség politikai instabilitását eredményezte, és elvezetett a soproni népszavazás kikényszerítéséig. Az ellentmondást az osztrák állam gyengesége magyarázza: a magyar revizionizmus sikereket remélve csak a legkisebb ellenállás irányába mozdulhatott. Sopronnak és környékének megtartása jogot adott olyan reményekre is, hogy ezzel a lépéssel Burgenland gazdaságilag életképtelenné tehető, előkészítve a terület esetleges visszatérését Magyarországhoz. A soproni népszavazás eredményét vitató Ausztria pedig abban bízhatott, hogy hosszabb távon megszerezheti Burgenland amúgy német többségű „természetes fővárosát”.²²

A vonzáskörzetek lehatárolásának első lépése a vonzásközpontok meghatározása. Kézenfekvő megoldásnak tűnt, hogy azokat a településeket tekintsük vonzásközpontnak, amelyek e térségben Beluszky Pál és Györi Róbert 1910-es városhierarchia-vizsgálata szerint²³ városi funkciókat töltöttek be (25 település). Azonban a feltételezett vonzásközpontok számát több iterációs fázis során két irányban is kibővítettük. Egyrészt a potenciális központok közé felvettük azokat a városi centrumokat, amelyek a régió és az ország határain

²² Tóth Imre: A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két világháború között. Sopron 2006, 42–49.

²³ Beluszky Pál – Györi Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg-Campus Kiadó, Bp.–Pécs 2005, 102–111.

kívül estek, másrészt bekerültek azok a mikrocentrumok is, amelyeket az 1925-ös ún. közigazgatási tájékoztató lapokban legalább öt település piacközpontjaként megjelölt. A régió kívül eső központok közé azokat vettük fel, amelyeknél Magyarországon a városhierarchia-vizsgálat városi szerepköröket regisztrált, Ausztriában az országhatár közelében fekvő közigazgatási központok voltak, vagy legalább a 2000 fős lélekszámot elérték.

A gravitációs modell alkalmazásával lefolytatott vonzáskörzet-vizsgálat eredményét a 3. ábra mutatja be.²⁴ Az eredmények interpretálása előtt fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a modellszámítással nyert értékek nem pontos – helyről-helyre verifikálható – adatok, sokkal inkább arányokat, tendenciákat jeleznek. A térképen jól látható Bécs meghatározó szerepe a régió északnyugati részében. Számításaink szerint a Nyugat-Dunántúl legfontosabb vonzásközpontja a 20. század elején Bécs volt; a császárváros a Kisalföldnek a Duna jobb partján fekvő részén csaknem 90 ezer fős vonzáskörzetet mondhatott magáénak (mintegy 70 települést). Bécs markáns hatásának tulajdonítható, hogy Pozsony vonzáskörzete alig-alig lépte át a Duna vonalát. Erőteljesen korlátozta Bécs a mosoni és a Sopron vármegyei kisebb központok térszerkezet-alakító hatásának kibontakozását – és egyúttal magyarázza a nagyobb központok hiányát is. Rajka és Moson-Magyaróvár gyenge központi szerepét fekvésük indokolja: Bécs, Pozsony és Győr vonzáskörzetének szorításában nem tudtak nagyobb terület szervezőiként érvényesülni. Nagymarton (Mattersburg) – sőt kisebb mértékben Sopron – vonzáskörzetének féloldalasságáért is Bécs volt a felelős, bár Nagymarton környékén a közeli Bécsújhely jelenléte is érezhető volt.

Némiképpen más volt a helyzet Vas vármegye keleti és déli részén: itt nem a potenciális központok bőséges választéka, hanem a hiánya eredményezte, hogy a stájer városok vonzáskörzete Magyarországra is átnyúlt. Meglepetésre nemcsak Graz hatása volt kimutatható, jelentősnek mondható Radkersburg, Fürstenfeld hinterlandja is, sőt még a kicsi járási székhely, Fehring is kikanyarított a határszélen egy hat faluból álló területet. Mindez igazolta azt is, hogy Muraszombat (Murska Sobota) és Szentgotthárd a forgalomtól távol eső, szerény megélhetési feltételeket nyújtó, dombvidéki tájon jelentőségéhez képest túl nagy járással – és potenciális vonzáskörzettel – rendelkezett. Máshogy fogalmazva: ez az elzárt táj nem volt képest nagyobb városokat „növeszteni”. De településhálózati szerepük így is kiemelkedő, még a régi osztrák–magyar határ túloldalán fekvő központok figyelembe vétele után is Szentgotthárd 42.500 fős, Muraszombat pedig 25.500 fős vonzáskörzetet mondhatott magáénak. Míg az országhatár mellett gyakori az „átvonzás”, a régió déli és keleti területein erre

---

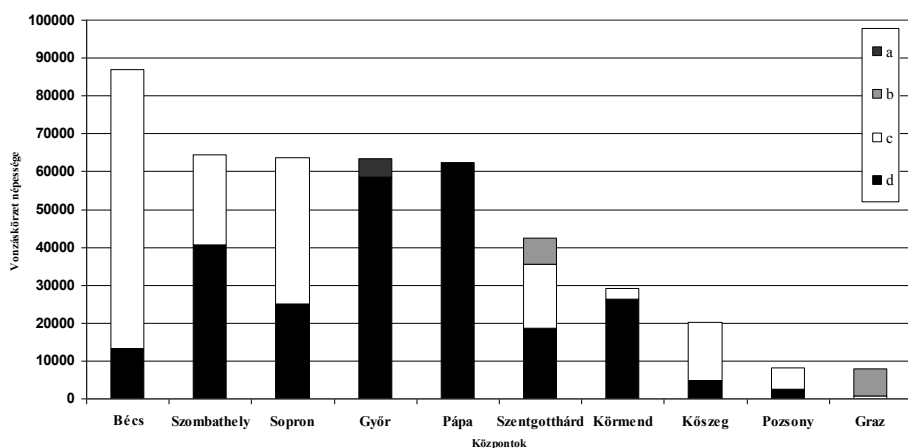
²⁴ Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapokról és gravitációs vizsgálatról bővebben ld. Györi Róbert: A határ két oldalán. (Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon.) In: Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térsztruktúrák. Szerk. Györi Róbert – Hajdú Zoltán. Dialóg-Campus Kiadó, Bp.–Pécs 2006, 279–292.

kevés példát találunk. Lényegében egyedül Zalaegerszeg hatása volt kimutatható a vasvári járás déli részén és az Őrség peremén.

A régió nagyobb központjai szinte ugyanakkora méretű vonzáskörzetet alakítottak ki: Szombathely, Sopron, Győr és Pápa hinterlandjában 62–65 ezer ember élt. Az utóbbi két város esetében elképzelhető, hogy a tényleges vonzáskörzetük ennél valamivel nagyobb volt, Győr a Csallóközben és Komárom vármegye déli részén, Pápa pedig a Bakonyban terjeszthette ki hatóterületét. A modellszámítás igazolta a fontosabb mikrocentrumok vizsgálatba vonását is. A városhiányos területek kis központjai közül Beled és Jánosháza 16–17 ezer fős, Pinkafő (Pinkafeld) pedig 11 ezer fős vonzáskörzetet alakított ki.

A 4. ábrán jól látható, hogy az új országhatár kialakítása Pápa kivételével valamennyi jelentősebb központ vonzáskörzetét kisebb-nagyobb mértékben érintette. Bécsnek a régióba átnyúló vonzáskörzetét szinte teljes egészében Ausztriához csatolták, a potenciális vonzáskörzetének csak 15 %-a maradt a határ magyar oldalán. Arányaiban a legjelentősebb veszteség Köszeget érte: 20 ezer fős vonzáskörzetének több mint $\frac{3}{4}$ -e került a határ túloldalára, Magyarországon mindössze 11 falu maradt. „Veszteségi” sorrendben Sopron a következő: egykori hinterlandjának kevesebb, mint 40%-át tarthatta meg. Szombathely esetében fordítottak az arányok, korábbi vonzáskörzetének 63 %-a maradt Magyarországon. Szentgotthárd vonzáskörzetén három állam osztozott: nagyjából hasonló méretű rész került Ausztriához és Magyarországhoz, Jugoszláviához pedig az egykori szentgotthárdi vonzáskörzet hatoda. Kisebb csonkulást szenvedett Körmend hinterlandja, ahol a vonzáskörzet 90 %-a továbbra is a város területszervező hatása alatt állt. Győr esetében nehéz ítélet hirdetniünk. Vizsgálatainkból kimaradt a Csallóköz területe, azokat a településeket leszámítva, amelyek Győr vármegyéhez tartoztak (Csilizköz). Itt feltételezhető, hogy a vonzáskörzet valamivel nagyobb hányadát csatolták Csehszlovákiához.

4. ábra. Vonzáskörzetek az új határok között.

Jelmagyarázat: a: Csehszlovákia, b: Jugoszlávia, c: Ausztria, d: Magyarország Szerk.: Györi R.

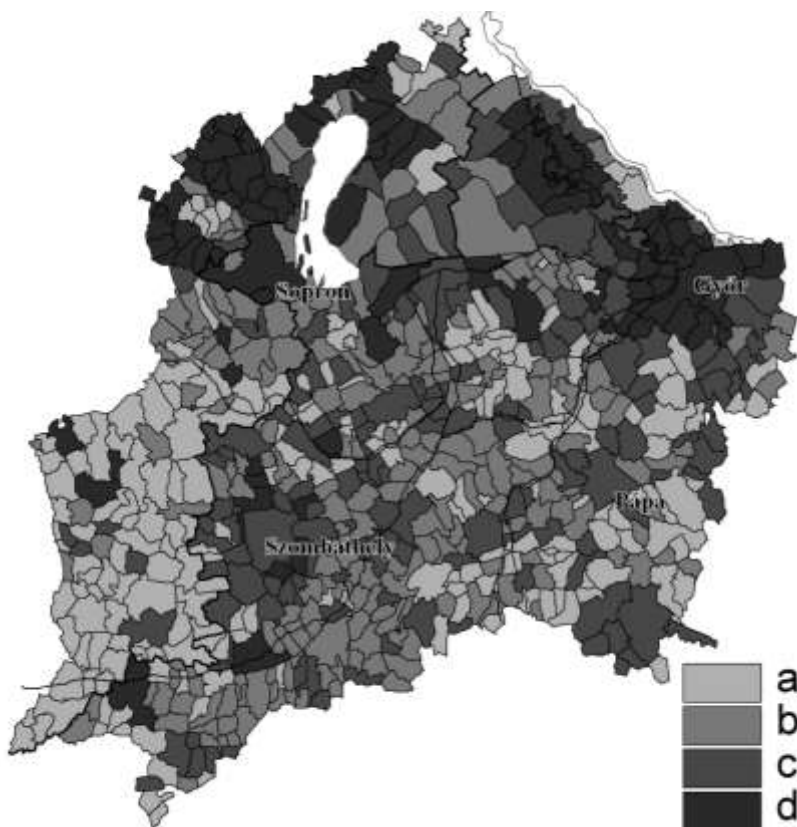
Mely városok tekinthetők a határmegvonás „nyerteseinek”, ha egyáltalán lehet nyertesekről beszélni? Mindenképpen megnövekedett Moson-Magyaróvár térszervező szerepe, ez a kettős város Bécs és Pozsony versenyétől egyaránt megszabadult. Növekedett a burgenlandi kisebb központok jelentősége is: Kismarton (Eisenstadt), Nagymarton (Mattersburg), Felsőpulya (Oberpullendorf), Felsőőr (Oberwart), Pinkafő (Pinkafeld), Németújvár (Güssing) versenytársak nélkül maradt, egy-egy település pedig komoly előzmények nélkül is központi funkciókra tehetett szert (pl. Burgenland déli csücskében Gyanafalva [Jennersdorf]). Kisebb mértékűnek vélhetjük néhány alsó-ausztriai, stájer város szerepnövekedését (Bécsújhely, Fürstenfeld, Fehring), mivel ezek esetében már korábban is kimutatható a Magyarországra átnyúló vonzáskörzet.

Térszerkezeti fejlődés az első világháborútól az 1970-es évekig

Az eddig tárgyaltak képezik tehát a kiindulópontját a trianoni határ eltérő oldalára került területek elágazó irányú regionális fejlődésének. A vonzáskörzetek újraformálódása már közvetlenül a határhúzás után, számos központi és vonzott település esetében éreztette hatását, míg Bécs orientáló szerepének elvesztése, a regionális térszerkezet átstrukturálódására ható erők elsősorban a Vasfüggöny leereszkedésével váltak meghatározóvá.

A határ két oldalának elágazó fejlődési útjaira utalnak a némileg eltérő népesedési tendenciák. Nyugat-Dunántúl és Burgenland népességfejlődését

sajátos módon mutatja be az a 2001-es településállományra készült térkép, amely a települések legnagyobb mért népességének az időszakát mutatja be a népszámlálások időszakában (1870 és 2001 közötti időszak – 5. ábra). Érdekesség, és talán nem véletlen, hogy a mai Burgenland déli fele a századfordulón rendelkezett a legnagyobb népességgel: a legtöbb település esetében még a Magyar Királyság időszakában mérték a lakossági maximumot. A mai járásszékhely, Gyánafalva például ma is ezer fővel elmarad az 1890-es népességcsúcstól.

5. ábra. A Nyugat-dunántúli és burgenlandi települések legnagyobb népességének népszámlálási időszaka.

Jelmagyarázat (két évszám esetén: Magyarország/ Ausztria): a: 1870–1910, b: 1920/1923–1941/1939, c: 1950/1951–1990/1991, d: 2001. Szerk.: Jankó F.

Ennek okaként több valószínű tényező is említhető. Az egyik a dél-burgenlandi térség településszerkezete, ugyanis vélhetően az aprófalvas területek már ekkor, a századforduló környékén elvesztették népességmegtartó erejüket a mezőgazdaság élőmunka-igényének csökkenése révén, s a közeli városok illetve, a járási központok munkaerő-megtartó erejének híján a dolgozni vágyó népesség költözni kényszerült. További tényező lehet az igen jelentős kivándorlás, ami egész Burgenlandot sújtotta Trianon előtt és után is.²⁵

A magyar területen is szélesebb térségek tartoznak ide, elsősorban a keleti részeken a Rábaköz déli fele és a Pápai-síkság centrumától távolabb fekvő falvai. A Nyugat-Dunántúl nagyobb része Dél-Burgenlanddal ellentétben nagyjából fele részben a két világháború között, illetve a szocializmus idején mutatta a népességmaximumát. Győr, Mosonmagyaróvár és Sopron környékének a népessége – észak Burgenlandhoz hasonlóan – a 2001-es népszámláláskor volt a csúcson, vagyis a települések lakossága tendenciózusan nő.

A két világháború között valószínűleg még nem történt markáns változás a határtérség osztrák és magyar felén zajló folyamatok tekintetében, a tendenciák azonosak maradtak. A burgenlandi térfélen szinte az összes település veszített ekkor lakosságszámából, ebben a már tárgyalt tömeges kivándorlás is szerepet játszhatott, csak a főbb városias központok tudtak népesedési pozitívumot felmutatni. A határváltozások nyomán Burgenland déli fele további depresszióba süllyedt, viszont a tartomány északi fele kevésbé szenvedett; a települések nagy része népességnövekedést tudott felmutatni 1920 és 1930 között. Amíg tehát a húszas években felépültek az új települési kapcsolatrendszerek, visszaesés következett be a térség gazdaságában, de legalábbis annak amúgy is periferikus, dél-burgenlandi részein. Kézenfekvőnek tűnik a magyarázat: a határtérség magyar felén az itt maradt városok mérsékeltek a határváltozások nyomán kialakult krízishelyzetet, Észak-Burgenlandban pedig Bécs közelsége, a jó közlekedési viszonyok enyhítettek a bajokon. Jóllehet, a vasúti hálózat ott sem segítette a talpra állást, viszont éledezett az autóbusz-forgalom.²⁶

A második világháború után a határ mindkét oldalán a mezőgazdaságból élő népesség átstrukturálódása jelentette a legmarkánsabb társadalmi folyamatot. A rurálisabb településszerkezetből adódóan Burgenland mezőgazdasági népessége sokkal nagyobb arányú volt, így csak az 1970–1971-es népszámlálás idejére „múlta alul” Győr-Sopron és Vas megye együttes adatát. A folyamat Ausztriában tehát sokkal gyorsabban zajlott, s ott a magyarországi rendszerváltozás idejére már a nyugat-magyarországi érték felét tette ki az agrárkeresők aránya, megközelítve a Nyugat-Európai átlagszínvonalat.

---

²⁵ Kimbauer, Sieglinde: Bevölkerungs- und Siedlungsgeographie des Burgenlandes. Geographisches Jahrbuch Burgenland 1. (1977), 132–135.

²⁶ Knabl, Wolfgang: Veränderungen in der Wirtschaftsstruktur des Burgenlandes von 1921 bis 1964. Geographisches Jahrbuch Burgenland 1. (1977), 23–24.

Az ipari fejlődés nagyon lassan haladt a térségben, és ez osztrák nézőpontból igaz Burgenlandra is. A 2. világháború előestéjére Kismartonnak még nem volt jelentősebb ipari foglalkoztatója, s a tartomány iparában a helyi igények ellátásán túl nagyobb jelentősége csak a félszerfalvi (Hirm) és a cínfalvi (Siegendorf) cukorgyárnak, illetve a pinkafői, lajtaújfalvi, lajtaszentmiklósi (Neudorf an der Leitha) textilüzemeknek volt. Jelentős fejlődést gátló hatása volt a szovjet megszállásnak, ami 1955-ig hátráltatta az ifjú tartományt, így a Marshall-segélyből is alig jutott ide, s a befektetések sokáig elkerülték. Még az 1960-as években is a textilipar volt a legnagyobb foglalkoztató, ám ekkor már feljövőben volt a fém-, gép- és elektromos ipar. Azaz a tartomány még sokáig alapvetően mezőgazdasági karakterű maradt, az ipari dolgozók aránya csak az 1960-as évek közepére haladta meg a mezőgazdaságban foglalkoztatottakét. Az ipari keresők számának növekedése Burgenlandban nem is a helyi ipari fejlesztéseknek, hanem a növekvő ingázásnak volt köszönhető, amihez viszont kellett az útépités, illetve a motorizáció. A burgenlandi népesség jelentős száma ingázni kényszerült, főleg Bécsbe és Alsó-Ausztriába. Az 1961-es népszámláláskor mintegy 37 ezer ingázó volt a tartományban, ebből 24 ezer a tartományi határokon kívülre járt dolgozni. Stájerország és Graz vonzása, szabad munkaerő-kapacitása azonban alacsonyabb volt, a stájerokhoz csak mintegy 2200-an ingáztak, szemben 14 ezres bécsi és 7000-es alsó-ausztriai tömegekkel. Ráadásul Dél-Burgenlandban sokan heti ingázásban vettek részt, ami még ma is gyakori.²⁷

Ezzel szemben Győr-Sopron és Vas iparosodását politikai okok, a határ menti fekvés, illetve a határzár is visszafogták, az 1960-as évekig igazán markáns industrializációs folyamat még csak Győr környékén jelentkezett. Ennek köszönhetően állt az északi megye Burgenlandhoz hasonlóan 35%-on az ipari keresők arányát tekintve, míg Vas csak 24%-nál tartott. De a fejlesztések a lakossági infrastruktúra területén is elenyészők voltak. Burgenlandban viszont már ezen a téren is igen nagy volt az előrehaladás, ugyanígy a lakáson belüli modernizáció, ami már az 1960-as évekre igen jelentős különbségeket okozott a lakosság életmódjában. Ennek köszönhetően 1960-ra Burgenlandban növekedett a lakások alapterülete, szobaszáma, s előrehaladt a falvak villamosítása és vezetékes vízzel való ellátása is.²⁸

Az 1960–1961-es népszámlálási időpontra öt adattípus alapján számítottuk ki a települések komplex fejlettségi mutatóját,²⁹ az 1910-es vizsgálatnál ismertetett módon:

²⁷ Knabl i. m. 27–28. Titz, Nick: Zur Wirtschaftsentwicklung des Burgenlandes. Geographisches Jahrbuch Burgenland 1. (1977), 70.

²⁸ A Győr-Sopron megyei községekben 1980-ra, a Vas megyeiekben pedig csak az 1990-es népszámlálás idejére haladta meg az 50%-ot a hálózati vízzel ellátott lakások aránya.

²⁹ Ezek köre más, mint amelyeket az 1910-es időpontban használtunk, de típusra, jelenségre nagyjából hasonló. Ennek oka részben az, hogy olyan adatokat már nem lelni fel, de még inkább az, hogy minden időpontban más mutatók felelnek meg leginkább egy ilyen vizsgálat céljára. Válogatási lehetőségeinket nagyban korlátozta, hogy

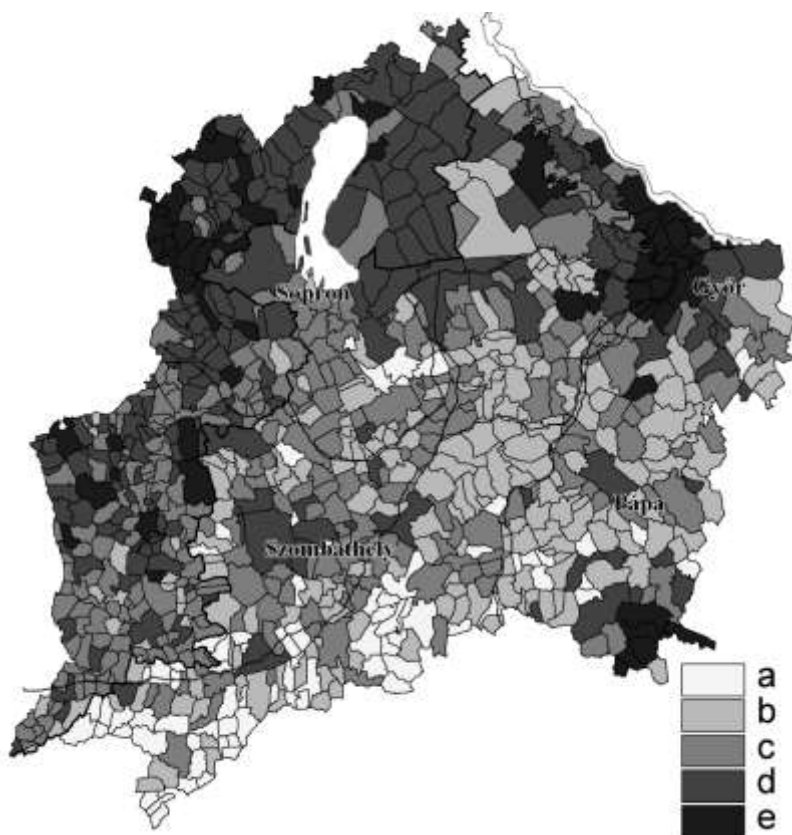
- népességváltozás, Magyarországon 1949 és 1960, Ausztriában 1951 és 1961 között,
- nem mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, 1960/1961,
- egyszobásnál nagyobb lakások aránya, 1960/1961,
- villanyhálózatba bekapcsolt lakott lakások aránya, 1960/1961,
- 1945 után épült lakások aránya, 1960/1961.³⁰

Az elkészült térképen jól látható, hogy Dél-Burgenland települései megkezdték a felzárkózást északhoz – a németújvári járásban, s még inkább az egész tartományban, már alig találhatunk átlag alatti fejlettségű települést –, s bár még jól látszik a terület észak–déli fejlettségi lejtője is, már kezd felépülni a nyugat–keleti is. Ennek további tényezői a Rábaköz, a Répce-vidék, a Pápai-síkság hanyatlása – e térségek falvai jórészt az átlag alatti és az átlagos kategóriába kerültek, amellet, hogy a Vasi-Hegyhát területe nagyrészt ebben az időpontban is mélyen átlag alatti fejlettségűnek bizonyult. Vagyis megkezdődött a nagyobb városok – Sopron, Győr, Szombathely, Pápa, illetve Ajka – közötti térségek lemaradása, a falusi térségek polarizációja. A nagyobb központok környékét viszont a városok urbanizálták, ez legjobban Győr környékén látható, ahol már eltűnt az 1910-ben tapasztalt déli fejlettségi „vákuum”, már mindegyik közlekedési „csáp” mentén jelentősen fejlődtek a települések, közülük is leginkább a szigetközi irány emelhető ki (6. ábra).

---

mások voltak a publikált mutatók a magyar és az osztrák népszámlálásokkor, ez minden időpontban megnehezítette a vizsgálatokat.

³⁰ Adatok forrásai: 1960. évi Népszámlálás 3h kötet Győr-Sopron megye személyi és családi adatai – KSH, Budapest 1962; 1960. évi Népszámlálás 3k kötet Vas megye személyi és családi adatai – KSH, Budapest 1962; 1960. évi Népszámlálás 3l kötet Veszprém megye személyi és családi adatai – KSH, Budapest 1962; 1960. évi Népszámlálás 8. kötet A lakások és lakóházak adatai – KSH, Budapest 1963; Volkszählung 1961. Burgenland. Österreichisches Statistisches Zentralamt, Wien, 1963.

6. ábra. A Nyugat-Dunántúl és Burgenland településeinek fejlettsége, 1960/1961.
Jelmagyarázat: a: mélyen átlag alatt, b: átlag alatt, c: átlagos, d: átlag felett, e: magasan átlag felett
Szerk.: Jankó F.

Regionális folyamatok a hetvenes évektől napjainkig

Az 1970-es években – ismertségük okán itt most nem részletezve – kedvező folyamatok indultak meg a határ magyarországi oldalán. Ennek eredményeképpen előrehaladottá vált a terciarizálódás,³¹ javult a lakosság ellátási színvonala, s éledezni kezdett az idegenforgalom. Bár a falvak „szocialista modernizációja” javában folyt, a települések döntő többsége mégis csak negatívumot tudott csak felmutatni a népességváltozás terén. Főként a Répce-mente és a Vasi-Hegyhát szenvedett el jelentős arányú népességeróziót. Burgenland rurális régióiban, vélhetően a jobb ingázási lehetőségeknek (a

³¹ Azaz a foglalkoztatottak átstrukturálódása a mezőgazdasági (primer) és az ipari (szekunder) szektorból a szolgáltatási (tercier) ágazatba.

motorizáltság és az infrastruktúra magasabb színvonala) köszönhetően a népesség nagyobb arányban tudott lakóhelyén maradni, így ekkorra már lelassult – ám továbbra is megfigyelhető volt! – a lakosság fogyatkozása. Jelentősebb mérvű lakosságcsökkenést csak a közép-burgenlandi, illetve Pinka-völgyi, határ menti települések mutattak.

Az 1970-es években a szövetségi kormány nagyobb támogatásban részesítette a tartományt. A helyi infrastruktúra további fejlesztése jótékony hatással volt a befektetésekre, számos elektronikai, fémipari és textilipari fejlesztés történt, vagyis a beruházások elsősorban nem a húzóágazatokban történtek.³² Emiatt sem az elvándorlást, sem az ingázást nem sikerült megfékezni, illetve mérsékelni. Sőt, utóbbi egyre nagyobb tömegeket mozgató meg. 1981-ben már 63 ezer ingázó volt, ennek fele a tartományon kívülre járt dolgozni, a 2001-es népszámlálás idején pedig 87,5 ezer (tartományon kívülre 41,6 ezer) ingázót számoltak össze, vagyis a burgenlandi munka-vállalók több mint kétharmada ingázott.³³ A fejlődés nyomán ma már a kicsiny burgenlandi városkák is nagy munkaerő-vonzási központokként funkcionálnak. Feltűnő, hogy a lakosságszámában ötödakkora Kismartonba kétszer annyian (több mint tízezren) járnak be dolgozni, mint Sopronba – tehát majdnem még egyszer annyi ember, mint amennyi a város lakossága.

A politikai enyhüléssel az 1970-es évektől újjáéledő gazdasági kapcsolatok (idegenforgalom, bevásárlás stb.) alapján a magyarországi rendszerváltás időpontjában robbanásszerű folyamatok indultak meg, amelyek a térszerkezeti folyamatokra is hatással voltak. Az osztrák tőke – ahogy száz évvel korábban is – jelentős szerepet vállalt a térség gazdaságának modernizációjában, régi vállalatok privatizációja vagy új cégek, vállalkozások létesítése által, azon az áron is, hogy némely esetben ezzel burgenlandi, vagy ausztriai munkahelyek szűntek meg. Közismert jelenség a térségben a bevásárlóturizmus, amelyben kölcsönösen mindkét fél részt vett, s részt vesz ma is, s amely némiképpen hozzájárult a határ menti magyar városok vonzáskörzetének „rehabilitációjához”. A gazdasági kapcsolatok élénkülését jelenti másfelől a növekvő arányú határon túli munkavállalás, amely osztrák részről óvatosan és fenntartásokkal kezelt ügy; egyelőre létszámkvótákkal és igen szigorú ellenőrzésekkel igyekeznek szabályozott mederben tartani a folyamatokat.

Bár Burgenland ma is elmaradott térségnek számít Ausztria és a nyugat számára, az ország Európai Unió tagásával látványos eredményeket sikerült elérni az EU fokozott támogatásai révén. A keleti határnyitás ugyan némileg megrendítette gazdaságát – a textilüzemek közül sok bezárt, s keletebbre

³² Az így létrejött gyárak technológiai színvonala természetesen a magyarországi színvonalnál jóval magasabb volt. Titz i. m. 69, 83–91. Trummer, Karl: Das mittlere Burgenland zwischen Ostöffnung und EU-Beitritt. Geographisches Jahrbuch Burgenland 19. (1995), 25–29.

³³ Windisch, Erwin: Das südliche Burgenland – eine Regionalgeographie. Geographisches Jahrbuch Burgenland 15. (1991), 54–55.

költözött.³⁴ Ma Burgenland már az Európai Unió átlagos fejlettségű régiójának számít az egy főre jutó GDP tekintetében – igaz, a keleti bővítésnek köszönhetően. Az EU keleti bővítéséből technológia-intenzív fejlesztéspolitikával igyekszik hasznot húzni, s sajátos karaktert kölcsönöz gazdaságának a megújuló energiaforrásokra alapozott energetikai szektor fejlesztése is. A magyarországi határmentén viszont nem éri el az EU 27 tagállama átlagának 75%-át sem a vásárlóerő-paritáson számított GDP tekintetében, igaz Győr-Moson-Sopron megye az utóbbi években helyenként magasabb százalékon állt, mint Dél-Burgenland. A korrigálatlan GDP azonban jelzi a két terület eltérő termelékenységét, értéktermelési szintjét; ekkor kétszeres a különbség Burgenland és Nyugat-Dunántúl között (95%–40%).³⁵

Ez az fejlettségi indikátor az alábbiakra is utal. Burgenlandban előrehaladottabb a terciarizálódási folyamat, az ipari és a mezőgazdasági dolgozók aránya csak egy-egy ipari, vagy agrár-régióban ér el magasabb szintet. Továbbra is megvannak az infrastrukturális különbségek: Burgenlandban ma már alig találunk olyan lakást, amely kevesebb, mint négy lakószobával rendelkezik, míg a magyar részeken számos olyan település van, ahol a lakásállomány ötödét még az egyszobás lakások teszik ki. Mindez a sokkal dinamikusabb burgenlandi lakásépítés következménye, amelyhez hasonló nagyságrendet csak a magyar nagy- és középvárosok, illetve szuburbán zónájukba tagolódó kistelepülések érnek el.

A 2001-es, legutolsó népszámlálás időpontjában négy mutatót használtunk (használhattunk) a komplex fejlettségi dimenzió megalkotására:

- népességváltozás, Magyarországon 1990 és 2001, Ausztriában 1991 és 2001 között,
- terciar szektorban foglalkoztatottak aránya, 2001,
- négy és több szobás lakott lakások aránya, 2001,
- új lakások aránya (Magyarországon 1990, Ausztriában 1991 és 2001 között épült).³⁶

A mutató térképezésével kristálytiszta kelet-nyugat fejlettségi ellentét rajzolódik ki (7. ábra). Burgenlandban már csak kettő település fejlettsége bizonyult átlagosnak (Schandorf [Csajta] és Neuhaus am Klausenbach [Vasdobra]. Nyugat-Dunántúlon ellenben a Rábaköz déli fele, a Kemenesalja, a

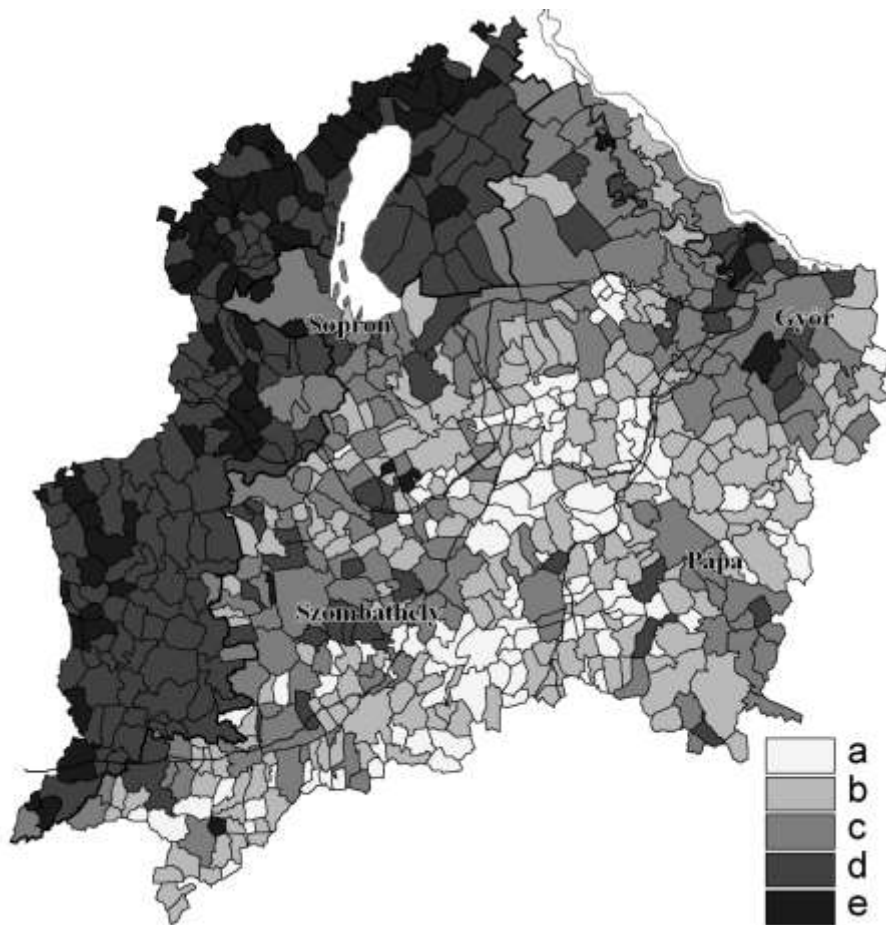
³⁴ De ez hazánkban, s Nyugat-Magyarországon sem volt másképp, csakúgy összeomlott az egykori kisalföldi textilnépesség (ötszög?): Győr, Mosonmagyaróvár, Sopron, Szombathely, Pápa.

³⁵ Adatok forrása: Eurostat – <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

³⁶ Adatok forrása: KSH 2001. évi népszámlálás. Területi adatok Vas megye II. Kötet, KSH, Budapest, 2002; KSH 2001. évi népszámlálás. Területi adatok Veszprém megye II. Kötet, KSH, Budapest, 2002; Volkszählung 2001. Hauptergebnisse I. – Burgenland. Statistik Austria, Wien, 2002; Volkszählung 2001. Hauptergebnisse II. – Burgenland. Statistik Austria, Wien, 2002; Volkszählung 2001. Wohnbevölkerung nach Gemeinden (Mit Bevölkerungsentwicklung seit 1869). – Statistik Austria, Wien, 2002; Gebäude- und Wohnungszählung 2001. Hauptergebnisse Burgenland. – Burgenland. Statistik Austria, Wien, 2004.

Pápai-sík, illetve a Vasi-Hegyhát Vasvár környéki része mélyen az átlag alá került a vizsgált mutatók szerint. Megemlíthetjük továbbá a magyarországi városok, közte az Ajka környéki bánya- és iparvidék pozícióvesztését is, és a környékükön ekkor már a szuburbanizáció révén kiemelkedő falvakat. Említést érdemel az is, hogy a Vasi-Hegyhát déli fele – benne az Őrséggel –, illetve a Vendvidék egy része is a mélyen átlag alatti kategóriából, 2001-re az átlag alatti és az átlagos kategóriába került, vagyis relatíve javultak fejlettségi pozíciói.

7. ábra. A Nyugat-Dunántúl és Burgenland településeinek fejlettsége, 2001. Jelmagyarázat: a: mélyen átlag alatt, b: átlag alatt, c: átlagos, d: átlag felett, e: magasan átlag felett. Szerk.: Jankó F.

A 7. ábra ugyan teljesen elfedte, de jelezni kell, hogy az éles nyugat-kelet megosztottság mellett továbbra is jelen van a régió észak-déli tagolódása, csakhogy ez a határ két oldalán külön-külön értendő, egyfelől Burgenlandon belüli, és Nyugat-Dunántúlon belüli lejtőről kell beszélnünk. Minderre a rendszerváltozás utáni népesedési folyamatok is felhívják a figyelmet, s itt visszautalnánk az 5. ábrára. Különösen az osztrák oldalon figyelhető meg erős észak-dél ellentét, az északi járások Bécs agglomerációjának külső övezetébe tartoznak, míg délen csak néhány nyugati fekvésű település mondhatja el ugyanezt magáról Graz vonzáskörzetében. Főképpen Közép- és Dél-Burgenland népességfogyása, s egyúttal igen lassú felzárkózása, illetve leszakadása figyelhető meg.

Az észak-dél ellentét Győr-Moson-Sopron és Vas megye esetében talán kevésbé markáns, ám szintén jelen van. Továbbra is jelentős népesség-erózió folyik a Vasi-Hegyháton, mint ahogy a két megye belső periferiáján is, azaz a Veszprém megye felé eső térségekben: a Kemenesalján, a Répce-síkon és a Rábaköz déli felén.

Visszatekintés

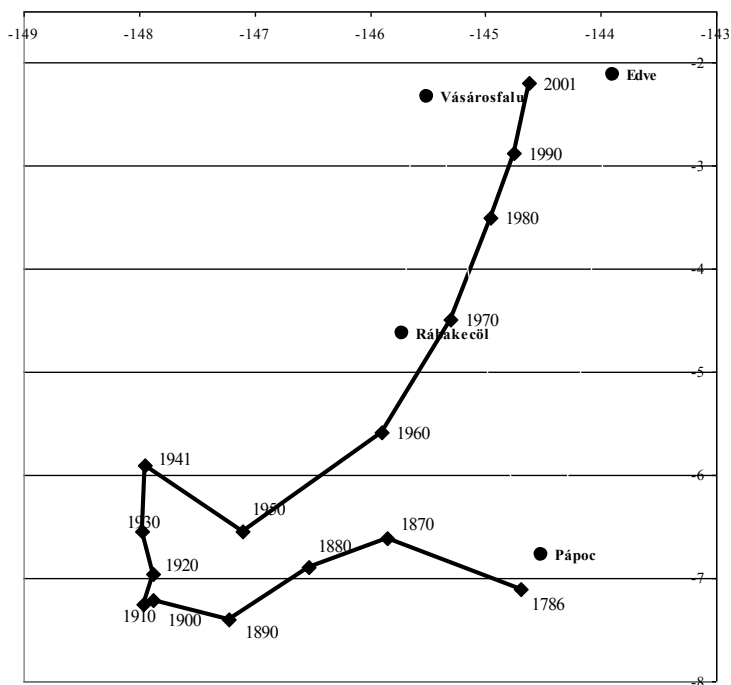
Az eddigieket összegezve, s némileg sarkítva úgy fogalmazhatunk, hogy az egykori periferiából centrum-térség, vagy legalábbis alcentrum vált, míg az egykori centrumból periféria, annak ellenére, hogy a határregió településszerkezete nem sokat változott. A régió belső tagoltsága továbbra is éles, s tovább árnyalható a kép, ha hozzávesszük, hogy Burgenland is mennyire kevésbé fejlett Alsó-Ausztriához és Stájerországhoz képest.

Hosszú távú hatásaiban talán az befolyásolta leginkább kedvezőtlenül a régió helyzetét, hogy az 1920-ban létrehozott új országhatárok a Nyugat-Dunántúl jó részét elvágták természetes központjától. Már a két világháború között is megnehezedett a kapcsolattartás, 1945 után pedig a világrendszereket elválasztó vasfüggöny szinte hermetikusan elzárta a régió nyugati határait. Az egykor az alsó-ausztriai centrumtérseghoz kapcsolódó régió nyugati része néhány évtizedre háttérbe szorult: a szocializmus első időszakának területi fejlődése elsősorban az ún. „középhegységi tengelyre” – a Veszprém megyétől Borsod megyéig húzódó bányászati-energetikai-nehézipari zónára – és a fővárosra koncentrált. (Ebben az időszakban a régió fontosabb városai közül egyedül Győr volt „kedvezményezett”.) Ennek hatásai tükröződnek egyrészt a térség városainak a magyar városhierarchiában elfoglalt pozícióján (a megyeszékhelyeket leszámítva valamennyi város – különösen Sopron, Kőszeg és Pápa – hátrább csúszott a rangsorban),³⁷ másrészt a régió belső népességfejlődésében is. Tanulságos ezért a

---

³⁷ Beluszky Pál – Győri Róbert: Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. század-ban.) *Tér és Társadalom* 18. (2004), 1–41., itt: 18., 20.

régió népességi súlypontjának³⁸ mozgását nyomon követni. A térség Magyarországon maradt részének népességi súlypont-változását 1786 és 2001 között vizsgáltuk és ábrázoltuk a 8. ábrán.³⁹

8. ábra. A Nyugat-Dunántúl népességi súlypontjának mozgása, 1786–2001. Szerk.: Györi R.

A súlypont-vizsgálat első tanulsága, hogy az elmozdulás léptéke kicsi, a vizsgált bő két évszázad alatt a népességi súlypont egy alig több mint 6 km átmérőjű körben mozgott. Ez annak a következménye, hogy a régió nagy népességet tömörítő városi centrumai (Győr, Sopron, Szombathely, Pápa) térben egyenletesen helyezkednek el, ez pedig fékezi a köztük fekvő súlypont elmozdulását. A 8. ábrán az is jól látható, hogy a népességi súlypont 1786 és 1910

³⁸ A népességi súlypont meghatározásának, a súlypont-mozgás elemzésének módszertana ld. Bene Lajos – Tekse Kálmán: Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900–1960. (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Közleményei 9.) Bp. 1966.

³⁹ A vizsgálathoz használt adatokat a II. József uralkodása alatt végrehajtott népszámlálásból (Az első magyarországi népszámlálás. Szerk. Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Bp. 1960) és a 2001-es népszámlálás visszavezetett adataiból nyertük (Magyarország népszámlálása, 2001. (6.) Területi adatok. CD-ROM. Bp. 2003.).

között egyértelműen nyugat felé mozgott. A két világháború közti időszakban a nyugati irányú mozgás leállt, a súlypont észak felé húzódott, majd 1941 után – a korábbi mozgásoknál nagyobb léptékben – kelet, majd északkelet felé mozdult el: Győr, illetve az ország központja, Budapest felé. A közelmúltban lezajlott változásokat jelzi az, hogy az utóbbi két évtizedben már az északkeleti irányú mozgás sebessége lelassult. A népességi súlypont mozgásában sok tényező összegződik – például a 2. világháborút követő kitelepítések, a szocializmus időszakában szinte végig fennálló határsáv hatása –, ezért óvatosnak kell lennünk az interpretációban, de az alaptendencia világos: a 19. században nyugat felé mozgó súlypont a régió centrumának tekinthető Bécshez, Alsó-Ausztriához közeledik. A korábbi, intenzív nyugati kapcsolatokat megnehezítő trianoni határmegvonás után ez a nyugati mozgás leáll, a népességi súlypont észak felé mozdul el. 1945 után lezárulnak a határok, a nyugati centrumtérsséggel fenntartott kapcsolatok évtizedekre megszakadnak: a régió fejlődése új irányt vesz – máshogy fogalmazva: kényszerpályára kerül – a súlypont kelet felé, az ország központja felé mozog.

A rendszerváltozás, illetve Magyarország uniós csatlakozása nyomán a nyugati határok évtizedes gátja leomlott. 1990 után az ország fejlettségi térképe néhány év alatt radikálisan megváltozott, a Nyugat-Dunántúl pozíciója újraértékelődött, rövid idő alatt minden fejlettségi mutatóban ismét az élvonalba került. Újjáéledtek a nyugati kapcsolatok, a térség a hazánkba áramló külföldi tőke egyik kiemelt célpontja lett, hosszú évtizedek gazdasági stagnálását gyors virágzás váltotta fel. Mindez nem jelent gyökeresen újat a hazai regionális fejlődés történetében, hanem lényegében a második világháború előtti – tartósan tekinthető – területi különbségek feléledését. Úgy gondoljuk, hogy a régió mai kedvező helyzetének legfőbb alakítói ugyanazok, amelyek a múltban évszázadokon keresztül meghatározták jó pozícióját: mindenekelőtt az ország nyugati kapujában való fekvése. De nem feledkezhetünk meg azokról az előnyökről sem, amit – az ország kevésbé szerencsés tájaival szemben (Alföld!) – a többnyire megszakítatlan, zavartalan fejlődés biztosított. Ezek a hosszú idő alatt felhalmozódó, továbbélő – és másutt nehezen pótolható – előnyök megmutatkoznak az épített és átalakított környezetben, infrastruktúrában és a lakosság képzettségében, munkakultúrájában. Egy hosszú távú fejlődéstörténeti vizsgálat szemszögéből a szocializmus időszakának „leszállóága” rövid intermezzo volt csupán. Ahhoz viszont elegendő volt ez az intermezzo, hogy – amint láttuk – a nyugat-dunántúli térség jelentős modernizációs lépéshátrányba kerüljön egykori nyugati peremterületeivel, a mai Burgenlanddal szemben, s úgy, hogy a belső feszültségek, regionális különbségek is jóval nagyobbak.

MŰHELY

VADAS ANDRÁS –
KISS ANDREA*

Európa klímaviszonyai a
középkorban, különös
tekintettel a 14. századi
változásokra. Szakirodalmi
áttekintés

Történeti klimatológia: aktualitása, háttere, forrásai

A történeti klimatológia az elmúlt néhány évtizedben egyre népszerűbb kutatási területté válik, párhuzamosan azzal, hogy a globális felmelegedés problémája igen jelentős politikai és gazdasági kérdés lett. Ahhoz, hogy felmérhessük, milyen mértékben módosult a Föld klímája az elmúlt században, illetve minél pontosabb közép- és hosszabb távú előrejelzéseket adhassunk, elengedhetetlen, hogy minél jobban ismerjük az elmúlt korok időjárási és klímaváltozási viszonyait. E kutatások fontos területe a középkori klíma vizsgálata, melyben kiemelt szerep jut a 14. századi klímának. Jelen tanulmány elsődleges célja ezen igen sajátos éghajlatú időszak bemutatása.

Habár annak a vizsgálata, hogy a klíma hosszú távon változik-e a Földön, leginkább csak a 18–19. század fordulójától kerül némileg előtérbe, ekkorra már helyenként, így például Itáliában több mint 100 esztendő múltára tekint vissza a hőmérséklet, légnyomás, sőt a csapadék mérése is. Az időjárás elemeinek mérésére szolgáló műszerek használata jelentős részben Galilei hatására terjedt el; a ma is használható minőségű adatokat szolgáltató legkorábbi folyamatos mérés-sorozatok, például Itáliában és Angliában elsősorban a 17. század második felétől ismerünk (légnyomás, hőmérséklet és csapadék), ugyanakkor a 17. század végétől már több más területen, így Kelet-Közép-Európában is felbukkantak hőmérséklet- és csapadék mérésére használható műszerek.¹ Napjainkban azonban

* A második szerző munkáját az FP6 EU-project 'Millennium' (SUSTDEV-2004-3.1.4.1 'The past climate and its dynamics' 017008) támogatja.

¹ A vonatkozó történeti klimatológiai szakirodalom részletes gyűjteményére és elemzésére lásd: Brázdil, R., Pfister, C., Wanner, H., Von Storch, H., Luterbacher, J. Historical Climatology in Europe – The State of the Art. Climatic Change. 70. (2005) sz. 363–430.

A 17. században e megfigyelők már hálózatokat hoztak létre, kicserélve adataikat. Így az 1653–1654-ben létrejött *Rete Medicea*, illetve a Kelet-Közép-Európában szerveződő, Boroszló (Wrocław/Breslau) központtal 1717–1730 között működő orvosi-meteorológiai hálózat több magyarországi adatforrása között ott szerepel például Eperjes és Késmárk. Az orvosi-meteorológiai beszámolók között megtaláljuk a Sopronból származókat is, ahol legkésőbb a 18. század első évtizedétől már feltételezhetően folytak napi megfigyelések és műszeres hőmérsékleti mérések. A forrásra lásd: Sydenham, T.: *Opera Medica. Editio Novissima, aliis omnibus quae praecesserunt multo emaculatio, et novis Additamentis ditior.* Tomus Secundus. Genevae, Apud Fratres de Tournes, 1769. 288–339. Rövid áttekintésre lásd még: Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig. Bp., 1971. 15.

írott (leíró, gazdasági stb.) forrásokban található információk alapján mintegy 500, de helyenként mintegy 1000 évre, tehát a műszeres mérések korát lényegesen megelőző időszakra,² visszatekintő hőmérsékleti és/vagy csapadékrekonstrukciók elkészítése is lehetővé vált.³

A középkori klímaviszonyok kutatása: fontosabb forráscsoportok

A középkor kiemelten fontos időszak a történeti klimatológiai kutatásokban. Ez az utolsó korszak a Föld történetében, amikor az emberi hatás még feltételezhetően nem módosította olyan jelentős mértékben a klímaviszonyokat, ami hatott volna a globális tendenciákra. Ez önmagában ugyanakkor nem jelenti azt, hogy kisebb régiókban az ember tevékenysége (túlteleltetés, erdőirtások) nem módosíthatta a helyi klímát. A középkor jelentőségét növeli az is, hogy ez az első időszak, amelyről már rendelkezünk olyan mennyiségű írott forrással, hogy kisebb hiányokkal ugyan, de Európa időjárási viszonyait éves, évszakai bontásban vizsgálhatjuk.⁴

A középkori klíma kutatásában három (két nagyobb és egy kisebb) csoportot különíthetünk el: a történeti források, a természettudományos és a régészeti módszerek használatát. Mindhárom módszernek, forráscsoportnak nagy jelentősége van a középkori klíma kutatásában. Összességében azonban elmondható, hogy – hasonlóan az újkori viszonyok részletes vizsgálatához – a középkor klimatikus viszonyainak rekonstrukciójában is kulcsszerepet játszanak az írott források. Ennek fő oka egyrészt az, hogy az írott források a többi módszerhez képest még mindig a legnagyobb pontossággal adják meg az egyes időjárási események időpontját, másrészt hosszabb távon a többi módszerhez képest jó minőségű adatokat szolgáltat. A nyugat-európai középkori forrásanyag

---

² A műszeres mérések eredményein túlmenően az 1500–2000-ig terjedő időszakra vonatkozóan Európában a ma ismert rekonstrukciós módszerek közül egyedül az írott forrásokon alapuló rekonstrukciók szolgáltathatnak havi, illetve évszakai pontosságú teljes körű, hőmérsékleti és csapadékrekonstrukciókat Európában. Ilyenek elérhetőek például Svájcra, a német területekre, részben Hollandiára, de nagyobb részt Magyarországra vonatkozóan is. Ezek legfontosabb forrásai között szerepelnek például egyetemet járt, szakképzett orvosok, gyógyszerészek napi, havi időjárási feljegyzései, krónikák, évkönyvek, személyes és hivatalos naplók, de ugyanúgy biológiai és fizikai állapot-információk (pl. aratás, szüret időpontja, folyók, tavak befagyása stb.). Közép-Európára vonatkozó legújabb összesített eredményeket lásd: Dobrovolný, P., Moberg, A., Brázdil, R., Pfister, C., Glaser, R., Wilson, R., van Engelen, A., Limanówka, D., Kiss, A., Haličková, M., Macková, J., Riemann, D., Luterbacher, J., Böhm, R. Monthly and seasonal temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. *Climatic Change*. 2009 (megjelenés alatt). Magyar rekonstrukcióra lásd például: Rác Lajos: Magyarország éghajlattan-története az újkor idején. Szeged, 2001.

³ Lásd például: Glaser, R. *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt, 2001.; Shabalova, M. V., Van Engelen, A. F. V. Evaluation of a reconstruction of winter and summer temperatures in the Low Countries, AD 764–1998. *Climatic Change*. 58. (2003) sz. 219–242.

⁴ Glaser, R., Stangl, H.: *Climate and Floods in Central Europe since 1000 AD: Data, Methods, Results and Consequences*. *Surveys in Geophysics*. 25. (2004). sz. 489.

nagy részének kritikai szempontú összegyűjtése mindössze húsz éve készült el.⁵ Pierre Alexandre e munkája elsősorban a krónikákat és évkönyveket dolgozza fel, azonban az oklevelek és a gazdasági feljegyzések összegyűjtése gyakorlatilag teljesen hiányzik a gyűjteményből.⁶ A korabeli írásbeliség jellemzőinek megfelelően a klímátörténészek elemzéseikben elsősorban elbeszélő forrásokat (elsősorban krónikákat és évkönyveket), gazdasági feljegyzéseket, jogi iratokat, kisebb számban személyes feljegyzéseket (naplókat) és néha kültéri feljegyzéseket (pl. árvíztablák, éhségkövek) használnak fel.⁷ A nyugat-európai kutatások eddig elsősorban az Alexandre által vizsgált forrásanyagra alapoztak, azonban a felhasznált források köre folyamatosan bővül: így például a burgundi szüreti sorokon alapuló hőmérsékleti rekonstrukció a 14. századig visszanyúlóan adja meg a nyári hőmérséklet középértékeit,⁸ de gazdasági feljegyzések felhasználásával további, döntően hőmérsékletre vonatkozó rekonstrukció is készíthető. Jelenleg egy újabb, több tudományterület átölelő uniós projekt keretében azonban további, alapvető szintű 'átrendeződés' várható, elsősorban az átfogó hőmérsékleti rekonstrukciók és a szélsőséges hidrometeorológiai események bekövetkezésének (pl. áradások, tengerárak) terén.⁹ Nyugat-angliai, gazdasági feljegyzésekben előforduló aratás-időpontokra alapozva új, immár a 13. század második feléig visszanyúló hőmérsékleti rekonstrukció is készül például a nyári hónapokra vonatkozóan.¹⁰

Általánosságban a természettudományos módszerek közül fontos adatokkal szolgál a globális tendenciákra vonatkozóan a napfolttevékenység vizsgálata, a Föld pályamódosulásainak vizsgálata, mely módszerek hosszú távú, a középkornál lényegesen hosszabb időszakot áttekintő elemzésekre adnak általában lehetőséget.¹¹ Részletesebb, regionális adatokat pedig például a faévgűrűk elemzése,¹² a pollenvizsgálat, a varv-analízis, az oxigén- és

⁵ Az egyes éghajlanttörténeti forrásgyűjtemények felhasználásának problémájához és azok listájához lásd: Bell, W. T., Ogilvie, A. E. J.: *Weather Compilations as a Source of Data for the Reconstruction of European Climate During the Medieval Period*. *Climatic Change*. 1. (1978) sz. 331–348.

⁶ Alexandre, P.: *Le climat en Europe au Moyen Age. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*. Paris, 1987.

⁷ Brázdil, R., Kotyza, O.: *History of Weather and Climate in the Czech Lands I: Period 1000–1500*. Zürich, 1995. 34–49.

⁸ Legújabb, nagy vitákat kiváltó rekonstrukciójára lásd: Chuine, I., Yiou, P., Viovy, N., Seguin, B., Daux, V., Le Roy Ladurie, E.: *Grape ripening as a past climate indicator. Summer temperature variations are reconstructed from harvest dates since 1370*. *Nature* 432 sz. (2004), 289–290.

⁹ Kiss Andrea: A 'Millennium' FP6 EU projekt – magyarországi írott források az európai ezeréves klímarekonstrukcióban. In: IV. Magyar Földrajzi Konferencia tanulmánykötet. Szerk.: Szabó V., Orosz Z., Nagy R., Fazekas I. Debrecen, 2008. 163–169.

¹⁰ Pribyl, K.: *Reconstructing April–July mean tempratures in East Anglia with the help of the beginning of the grain harvest, c. 1270 AD–1430 AD*. In: *European climate of the last millennium. Millennium Milestone Meeting 3. Poster Abstracts*. Szerk.: Young, G., McCarroll, D. Swansea, 2009. 28–29.

¹¹ Brázdil, R., Kotyza, i. m. 55–61., illetve Eddy, J. A.: *Climate and the Changing Sun*. *Climatic Change*. 1 (1977), 173–190.

¹² Az elmúlt ezer év dendroklimatológiai alapú nyári hőmérséklet-rekonstrukciója, illetve azok más proxy adatsorokkal való összevetése: Guiot, J., Nicault, A., Rathgeber, C., Edouard, J. L., Guibal, F., Pichard, G., Till,

szénizotópos elemzések (pl. jégmintákban, faévgyűrűkben, cseppkövekben), illetve a cseppkövek széleskörű (izotóp-elemzéseket is tartalmazó) vizsgálata szolgáltat.¹³ Ezen módszerek többsége csak néhány évtizedes pontosságú rekonstrukciókat tesz lehetővé (pl. pollen, cseppkő-elemzések) az év egy adott szakának hőmérsékleti, néha csapadék-viszonyaira vonatkozóan (pl. július vagy nyár hőmérséklete), ugyanakkor a hosszú távú tendenciákat híven tükrözhetik, s így értékes adatokkal szolgálhatnak. Egyes természettudományos módszerek ugyanakkor az év egy szakának (pl. nyári hőmérséklet aktuális átlaga) viszonyaira vonatkozóan akár éves pontosságú információkkal szolgálhatnak. E csoportba tartozik például a faévgyűrű-elemzések egyre szélesedő köre, melynek során nemcsak az évgyűrűk szélességének változásait, hanem fizikai szerkezetét, sűrűségét, vagy akár az izotóp-összetételét (pl. O₁₈, C₁₃) vizsgálják.¹⁴

Egy további, meglehetősen eltérő, kisebb forráscsoportot képvisel a történeti klimatológiai kutatásokban a régészeti módszerek alkalmazása, melyek például hidrometeorológiai események, így például árvizek hatásainak, kiterjedésében meghatározásában lehetnek fontosak, illetve hosszú távú településszerkezeti átalakulások kimutatásával fontos környezet- és társadalomtörténeti adalékokkal szolgálhatnak a klímaváltozások lehetséges hatásainak kutatásában.¹⁵ A régészeti módszerek alkalmazásával nyert, klímátörténeti szempontból is hasznosítható, jelenleg még szintén legtöbbször inkább évtizedes, illetve nagyobb léptékű, információk köre és datálási pontossága azonban folyamatosan bővülhet.

Az érett középkor viszonyai

Klimatikus szempontból több eltérő jellegű szakaszra oszthatjuk a középkor mintegy ezer esztendejét; így elkülönítjük a népvándorláskori pesszimumot, a középkori kis klímaoptimumot, és a kis jégkorszak első két évszázadát is még ide sorolhatjuk. Jelen munkában e korszakok közül elsősorban a korábbiaknál lényegesen jobban dokumentált középkori optimum, és a kis jégkorszak elejének, vagyis az érett és késő-középkornak a viszonyait tekintjük át.

A 10. századtól folyamatosan növekvő mennyiségű írott forrás áll rendelkezésre; ez által egyre pontosabb képet festhetünk a kor viszonyairól. A természettudományos módszereken alapuló rekonstrukciók egy része is elsősorban az elmúlt ezer év klimatikus tendenciáit tudja nagyobb pontossággal

---

C.: Last-millennium Summer-temperature Variations in Western Europe Based on Proxy Data. The Holocene. 15 (2005), 489–500.

¹³ Cseppkőben található oxigénizotóp mérésen alapuló hőmérséklet-rekonstrukció: Mangini, A., Spötl, C., Verdes, P.: Reconstruction of Temperature in the Central Alps During the past 2000 years from 18O Stalagmite Records. Earth and Planetary Science Letters. 235. sz. (2005) 741–751.

¹⁴ Esettanulmányokra lásd például: European climate of the last millennium. Millennium Milestone Meeting 3, Poster Abstracts. Szerk.: Young, G., McCarroll, D. Swansea, 2009.

¹⁵ Lásd például: Pálóczi Horváth András: Középkori településeink környezetregészeti kutatásának lehetőségei. In: Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 2000, 273–286.

kimutatni, de e módszerek pontatlansága is általában növekszik a középkor korábbi periódusai felé. A 13. század közepéig általában meleg nyarú és enyhébb telű éveket feltételeznek a klímakutatók, bár igen eltérő adat létezik a kor csapadékmennyiségére vonatkozóan. Hubert Horace Lamb szerint¹⁶ a csapadékosabb időjárás Európa-szerte kimutatható: a Mediterráneumtól a Kelet-európai-síkságig. Vizsgálatai szerint Szicília két folyója a San Leonardo és az Erminio hajózható volt, és jelentős méretű hidak ívelték át a két folyót a középkor századaiban. A görögországi folyómedrekben gyakrabban volt víz, mint manapság, és az észak-afrikai vádikban is sűrűbben folytak patakok, mint a 14. századtól kezdve,¹⁷ – ez utóbbi állítását alátámasztják a bizánci területek történeti klimatológiai kutatásai is.¹⁸ A nedvesebb időjárást látszanak bizonyítani a közel-keleti kutatások, melyek a Genezáreti-tó és a Holt-tenger vízszint-emelkedését mutatják ki az 1000-tól 1600-ig tartó időszakban.¹⁹ Ugyanakkor a kelet-európai vizsgálatok inkább száraz periódust feltételeznek a klímaoptimum idején, különösen pedig annak első felében. E szerint 900 és 1250 között a Kaszpi-tenger vízszintje kifejezetten alacsony volt a 20. századihoz képest, és csak azt követően kezdett el emelkedni, igaz, akkor igen gyors ütemben.²⁰ Az Aral-tó vízszintje szintén kifejezetten alacsony volt 900 és 1150 között, majd egy rövid nedvesebb periódus után az egyik legalacsonyabb vízállását produkálta 1220 körül.²¹

A hőmérséklet-ingadozás sem mutat egyértelmű képet, a történeti források és a természettudományos módszereken és írott forrásokon alapuló többféle rekonstrukciós adatsor néha egymástól eltérő eredményeket mutat. Az igen valószínű, hogy a napsütéses órák száma (különösen a vegetációs periódusban) megnőtt Nyugat- és Észak-Európa legnagyobb részén, a javuló mezőgazdasági feltételek pedig pozitív változásokat generáltak Európában, melyet a 10. század végétől követhetünk nyomon. A klímaoptimum kezdetének egyes jelei a délebbre eső területekhez képest lényegesen előbb, már az 5–6. századtól jelentkeztek a sarkvidékek térségében. A jégtakaró visszahúzódása megkezdődött, a hajózási feltételek javulnak az Atlanti-óceán északi részén. A felmelegedésnek is

---

¹⁶ Lamb, akit kétségtől a történeti klimatológia egyik atyjaként tart számon a szakma, összefoglaló klímátörténeti munkái manapság egyre több vitát váltanak ki, köszönhetően többek között annak a ténynek, hogy forrásait általában nem mindig hivatkozta, ezért állításainak forrásokkal való kapcsolata nem mindig tisztázható megnyugtatóan. Ugyanakkor mivel Lamb széles körben elterjedt munkáin kívül nemcsak egy-egy országra, hanem nagyobb térségekre vonatkozóan összefoglaló munka nem készült, ezért a középkor klímaviszonyainak általános bemutatásánál nehezen megkerülhető.

¹⁷ Lamb, H. H.: *Climate, History and the Modern World*. London, New York, 1995. 165.

¹⁸ Stathakopoulos, D.: *Reconstructing the Climate of the Byzantine World. State of the Problem and Case Studies*. In: *People and Nature in Historical Perspective*. Szerk.: Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp., 2003. 247–261.

¹⁹ Issar, A. S.: *Climate Changes during the Holocene and their Impact on Hydrological Systems*. New York, 2003. 28.

²⁰ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 26–27.

²¹ Oberhänsli, H., Boroffka, N., Sorrel, P., Krivonogov, S.: *Climate Variability During the Past 2,000 Years and Past Economic Irrigation Activities in the Aral Sea Basin. Irrigation and Drainage Systems*. 25. (2007) sz. 167.

köszönhető, hogy a vikingek a 9–10. században távoli területekre jutnak el: előbb Izlandra, majd Grönland érintésével 1000 körül Vinlandra (Új-Fundland vagy Új-Anglia területe, azonosítása nem egyértelmű).²²

Az időjárás Európa jelentős részén a földművelés szempontjából kétség kívül sokat javul a 9–10. században. Az egyes gabonafélék termesztése egyre magasabb szélességig hatol, a szőlőskertek a római kor után ismét prosperálnak a Brit-szigeten, és a kora középkori Európában állandóan ismétlődő éhínségek kezdenek ritkulni. A gabonafélék hozama lassú növekedésnek indul, amit egyaránt elősegítenek a mezőgazdasági újítások (nyomásos gazdálkodás, vaseke, szügyhám) és áttételesen vagy kevésbé áttételesen a kiegyensúlyozotabb időjárási viszonyoknak is. Ezt, a nagyjából töretlen demográfiai növekedést produkáló mintegy három évszázadot nevezi Georges Duby mezőgazdasági forradalomnak.²³ Ez a folyamat azonban a 13. század végén, 14. század elején megáll,²⁴ és kezdetét veszi egy éhínségekkel, járványokkal terhelt időszak, a 14. század, mely mintegy átmenetet képez a 'középkori kis klímooptimum' (Medieval Warm Period; MWP) és a 'kis jégkorszaknak' (Little Ice Age; LIA) nevezett klímaperiódus között.²⁵ Ugyanakkor az optimum fogalma nem feltétlenül jelentett folyamatosan kedvező feltételeket, vagy a szokásosnál enyhébb teleket. Az átlagosnál hidegebb telek jellemezték például valószínűleg 1090-től 1179-ig tartó időszakot.²⁶

A klímaromlás jelei a 13. század elejétől egyértelműen követhetők Észak-Európa, Izland és Grönland térségében,²⁷ másrésről azonban Nyugat-Európában a klímaromlás feltűnő jelei majdnem egy évszázaddal később, a 13–14. század fordulóján jelentkeznek. Szélsőségek azonban már a 13. század folyamán is jellemzik Európát. Nyugat- és Közép-Európában például a zord időjárású telek közül is kiemelkedik az 1204–1205-ös, valamint az 1233–1234-es tél; utóbbiról több mint 40 ismert egykorú forrás tudósít.²⁸ Ugyanakkor néhány esztendővel az

²² Enterline, J. R.: Erikson, Eskimos and Columbus. Medieval European Knowledge of America. London, Baltimore, 2002. 86–88.

²³ A mezőgazdasági innovációk kérdéséhez: Duby, G.: Emberek és struktúrák a középkorban. Bp., 1978. 5–26. A falvak és a mezőgazdaság hanyatlásához: különösen: uo. 49–73.

²⁴ Pounds, N. J. G.: Európa történeti földrajza. Bp., 2003. 142–146.

²⁵ A középkori kis klímooptimum és a kis-jégkorszak definiálásának problémájához lásd: Pfister, C.: Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe. In: Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate. Szerk.: Mikami, T. Tokyo, 1992. 208–213., Grove, J. M.: The Initiations of the "Little Ice Age" in Regions Round the North Atlantic. Climatic Change. 48. (2001) sz. 53–82., Jones, P. D., Briffa, K. R.: The "Little Ice Age": Local and Global Perspectives. Climatic Change. 48. (2001) sz. 5–8., Brázdil, R., Pfister, C., Wanner, H., Von Storch, H., Luterbacher, J. i. m. 388–392.

²⁶ Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M.: Winter Air Temperature Variations in Western Europe During the Early and High Middle Ages (AD 750–1300). The Holocene. 8. (1998) sz. 543–544.

²⁷ Lamb H. H. i. m. 170., Brázdil, R. – Kotyza, O. i. m. 22–28., Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 535–552., Kiss Andrea: Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról. In: „...Magyaroknak eleiről...”. Szerk.: Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2000. 250–252., Rác L. i. m. 55–56.

²⁸ Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 545.

említett igen hideg tél után az 1236–1237-es tél az átlagosnál enyhébbnek bizonyult,²⁹ míg például 1241–1242 tele ismét hideg volt: a kárpát-medencei és több más európai folyók is erősen befagytak, ami elősegítette, hogy a tatárok könnyedén átjuthassanak a Dunán, a Dunántúlra is.³⁰ Habár általánosságban a változás Európa nagy részén még kevésbé követhető, az évi átlaghőmérséklet azonban a 13. században északon már csökkenő tendenciát mutat, és az ekkor elkezdődött, majd a következő két évszázadban folytatódott tendencia eredményeként például a Grönlandon és a Labrador-félszigeten található normann telepek sorra elnéptelenednek.³¹ Igencsak megnehezíti, illetve néha lehetetlenné is teszi az összeköttetést az északi szigetekkel, hogy az úszó jég határa erősen délre tolódik és egyre többször fagynak be a tengerek az észak-atlanti területeken, a nagyobb szigetek között. Európa nyugati területein a tengerelöntések okoznak egyre jelentősebb problémákat: Angliában a 13. század végén és a 14. század elején gyakoribbá válnak a pusztító vihardagályok, melyek például a La Manche partján nagy károkat okoznak. A tengerbetörések különösen nagy károkat okoztak a németalföldi területeken, ahol komoly emberáldozatokat követelve jelentős területeket hódítottak el a szárazföldről.³²

Az összességében még mindig enyhébb 13. századi telek után, az 1300–1330-as periódusban Nyugat-Európában 1°C-os átlaghőmérséklet-csökkenést rekonstruáltak a megelőző időszak teleihez képest.³³ Ami talán általános tendenciák szempontjából még fontosabb, hogy a kutatások általában a nyarak (tehát a vegetációs időszak fontos részére vonatkozóan) hőmérséklet-csökkenését is alátámasztják.³⁴ Úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági adottságok ebben az időszakban mindenképpen megváltoznak; leglátványosabban Észak- és Északnyugat-Európában és a hegyvidéki területeken (pl. Alpok, Pireneusok), ahol a szőlő és a gabonafélék termőterületei, illetve a termelés határai délebbre, illetve alacsonyabb tengerszint feletti magasságokra tolódnak.

A 14. század klímája már kétségkívül egy másik klímaperiódus kezdeti szakasza lesz, mely mint látni fogjuk szélsőséges klímájú éveket, évtizedeket hoz, és nem csak az átlagosnál hidegebb évszakok válnak gyakoribbá, de bizonyos területeken az időjárási extrémek gyakorisága is növekszik majd. Az írott források tanúsága szerint a 14. század változékony, szélsőségekben (néhány igen

²⁹ Uo. 546.

³⁰ Az 1241–42. évi tél időjárási adataihoz: Kiss Andra: „Ecce, in hyemis nivis et glaciei habundantia supervenit” – Időjárás, környezeti krízis és tatárjárás. In: Tatárjárás. Szerk.: Nagy Balázs. Bp., 2003. 442–444.

³¹ Buckland, P. C., Amorosi, T., Barlow, L. K., Dugmore, A. J., Mayewski, P. A., McGovern, T. H., Ogilvie, A. E. J., Sadler, J. P., Skidmore, P.: Bioarchaeological and Climatological Evidence for the Fate of Norse Farmers in Medieval Greenland. *Antiquity*. 70. (1996) sz. 88–96.

³² Lamb, H. H. i. m. 172–174.

³³ Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 541. ill. 543–545.

³⁴ A 14. század eleji nyári és téli hőmérséklet-csökkenés kérdéséhez lásd: Yan, Z., Alexandre, P., Demarée, G.: Narrative Warm/Cold Variations in Continental Western Europe, AD 708–1426. *Science in China. (Series D)* 40. (1997) sz. 514.

hűvös nyár, igen hideg tél) gazdag első felét követően, az 1340-es évektől egészen az 1370-es évek végéig a hűvös nyarak és változékony telek jellemzőek Európa nyugati és középső részén.³⁵

Észak-Európában dendroklimatológiai alapú kutatások az átlagosnál melegebb nyári értékeket mutatnak a 15. századra vonatkozóan.³⁶ Ezt részben megerősítik más, közép-európai faévgyűrű-alapú klímarekonstrukciók, így a laueneni (Svájc) mérések, melyek szerint a 15. században kifejezetten ritkák az igazán hideg nyarak.³⁷ A svájci gleccserek kiterjedésének változásai, és más természettudományos kutatások alapján is valószínűsíthetjük, hogy a 15. század jelentős részének középhőmérséklete (legalábbis ami a nyári időszakot, vagy a nyári félévet illeti) magasabb volt a kis jégkorszakban átlagosnál.³⁸ A 15. század enyhe nyári félévei közül is kiemelkedik 1420, amikor a szüret Nyugat-Európa szőlőtermelő területein általában igen korán, augusztus vége körül bekövetkezett.³⁹ Általánosságban elmondható, hogy a 15. század folyamán feltűnően sok hideg tél fordult elő: míg például Lamb még a hideg telek gyakoriság-növekedésének kezdetét az 1430-as évek elejére tette, más tanulmányok valamivel későbbi, nagyjából a század közepétől kezdődő, de majdnem a század végéig gyakori hideg telekkel jellemezhető időszakot írtak le.⁴⁰

A 14. századi klímaviszonyok: változékonyság és változás

A történeti klimatológiai kutatások alapján a 14. század első fele a hidegebb telek mellett a leghűvösebb nyári időszakok között van az elmúlt ezer év klímátörténetében.⁴¹ A hűvösebb és csapadékosabb nyarak előfordulásának nagyobb gyakorisága jelentősen változtathat az élelmiszer termelésének lehetőségein. Ez a negatív tendencia pedig a túlnépesedéssel karöltve a 13. század végétől szinte állandósult élelmiszerhiányt okozott a nyugat-európai térségben. A 14. század első évtizedeiben, Hubert Lamb szerint véget ért a középkori klímaoptimum (ugyanakkor ő még két évszázaddal későbbre, az 1550-es évekre teszi a kis jégkorszak kezdetét). Több jelentős történeti klimatológus vélekedik

³⁵ Pfister, C.: Winter severity in Europe: the fourteenth century. *Climatic Change* 34. (1996) sz. 91–108.

³⁶ Briffa, K. R.: Dendroclimatological reconstructions in northern Fennoscandia. In: *Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate*. Szerk.: Mikami, T. Tokyo, 1992. 5–10.

³⁷ Pfister, C.: Variations in the Spring–summer Climate of Central-Europe from the Middle Ages to 1850. In: *Long and Short Term Variability of Climate*. Szerk.: Wanner, H., Siegenthaler, U. Berlin, 1988. 73–74.

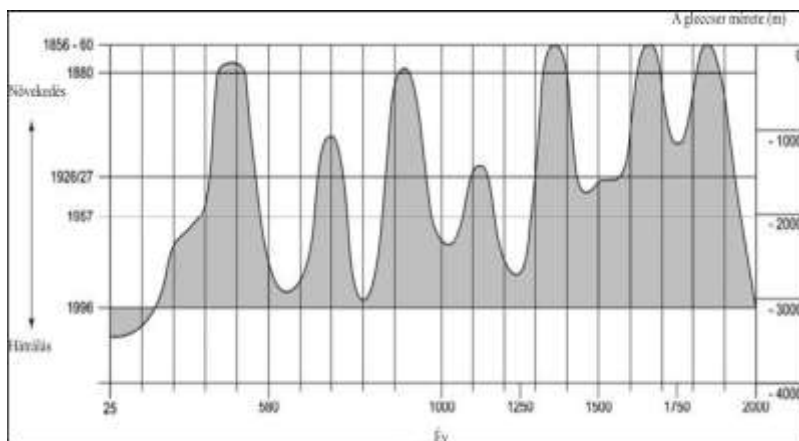
³⁸ Holzhauser, H.: Fluctuations of the Grosser Aletsch Glacier and the Gorner Glacier during the last 3200 years: New results. In: *Glacier Fluctuations During the Holocene*. Szerk.: Frenzel, B., Boulton, G. S., Gläser, B., Huckriede, U. Stuttgart, Jena, Lübeck, Ulm, 1997. 35–58.

³⁹ Pfister, C. i. m. 69.

⁴⁰ A 15. századi telek jellemzésére lásd például: Camuffo, D., Enzi, S.: Reconstruction the climate of northern Italy from archive sources. In: *Climate since A.D. 1500*. Szerk.: Bradley, R. S., Jones, Ph. D. London., 1992. 149–151.

⁴¹ Guiot, J., Nicault, A., Rathgeber, C., Edouard, J. L., Guibal, F., Pichard, G., Till, C. i. m. 496.

úgy,⁴² köztük Christian Pfister is, hogy a 14. század elején bekövetkező változásoktól számíthatjuk a kis jégkorszak beköszöntét. Függetlenül attól, hogy mikor kezdődik a kis jégkorszak, több kutatás is kimutatta, hogy az alpi gleccserek kiterjedése az 1350-es éveket követő időszakban volt a legnagyobb az elmúlt ezer évben.⁴³

1. ábra. A Nagy Aletsch-gleccser méretének változása az elmúlt 2000 évben
(Forrás: Brázdil, R., Pfister, C., Wanner, H., Von Storch, H., Luterbacher, J. i. m.)

Hozzá kell tenni azonban, hogy ezek a kutatások is jelentős hőmérséklet-csökkenést mutatnak ki a 14. század első évtizedeiben.⁴⁴ A 14. századi Nyugat-Európa a korábbiaknál kedvezőtlenebb viszonyait az írott forrásokon alapuló rekonstrukciók is alátámasztják, és a hideg nyarak mellett a 14. századi telek némelyike is az elmúlt évezred leghidegebbjei közé tartozhatott. E telek meteorológiai helyzetét kora újkori, újkori párhuzamok alapján vizsgálva megállapították, hogy lassan mozgó, északról betörő légtömegek uralták az időjárást ezekben az években.⁴⁵ A sűrű, hideg telek alapján pedig azt a következtetést vonták le, hogy a kis jégkorszak valóban megkezdődött ebben az időszakban. Az itt felhasznált történeti adatoknak csak kis része származik a Németországtól keletre fekvő területekről, miután az adatbázis alapja a *Monumenta Germaniae Historica* forrásanyaga, és csak 5 %-a lengyel, és 1-2 %-a cseh forrás (kárpát-medencei forrásokat pedig gyakorlatilag nem használ a kutatás).⁴⁶

⁴² Porter, S. C.: Pattern and Forcing of the Northern Hemisphere Glacier Variations During the Last Millennium. *Quaternary Research*. 26 (1986), 27–48., Pfister, C. i. m., Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 91–108.

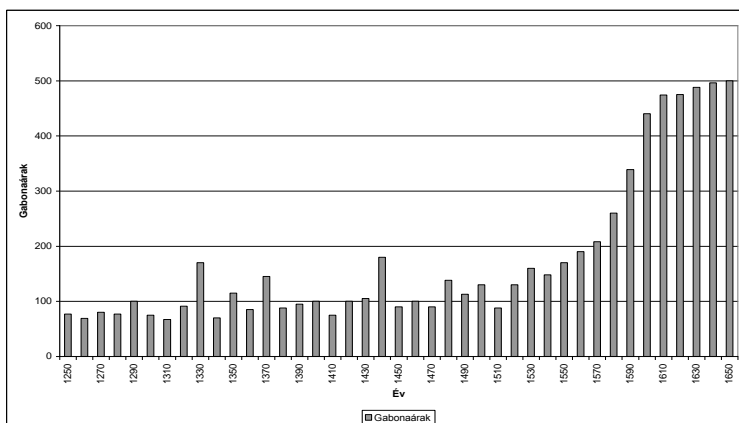
⁴³ Brázdil, R., Pfister, C., Wanner, H., Von Storch, H., Luterbacher, J. i. m. 390.

⁴⁴ Guiot, J., Nicault, A., Rathgeber, C., Edouard, J. L., Guibal, F., Pichard, G., Till, C. i. m. 498.

⁴⁵ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m.

⁴⁶ Uo. 7.

A nyugat-európai kutatások tehát egyértelmű változásokat mutatnak ki a 14. század elején, és az állandósuló élelmiszerhiány kezdetét is erre az időszakra teszik, ami a változó klíma mellett részben a relatív túlnépesedésnek tudható be. A gazdaságot megrázó jelenségnek tekinti a szakirodalom ezt az időszakot, miután az ekkor még mezőgazdasági termelésen alapuló európai társadalom legfontosabb rendszerét, az agrárgazdaságot érintette a legsúlyosabban: nemcsak a rossz termésű évek gyakorisága nőtt meg, de az emberi éhínségen kívül, melyek közül az 1340-es évek a legnagyobb mértékű pusztítást az 1315–1317-es éhínség okozta,⁴⁷ a nagyarányú háziállat (különösen igavonó) pusztulásával járó állatjárványok is végigsöpörtek.⁴⁸ A gabonaárak a 14. században egyértelműen emelkedő tendenciát mutatnak a nyugati területeken, melyben – sok egyéb ok mellett – klimatikus tényezők is fontos szerepet játszottak (lásd 2. ábra).

2. ábra. Gabonaárak a középkori és kora újkori Angliában
(gran ezüst [0,0648 gramm] kvarterenként [2,909 hektoliter])
(Forrás: Pustil'nik, L. A., Din, G. Y.: Influence of Solar Activity on
the State of the Wheat Market in Medieval England. Solar Physics. 223. (2004) sz.)

A rekonstrukciók arra is rávilágítanak, hogy az említett nyári és téli hőmérséklet-csökkenés mellett nőtt az éghajlati szélsőségek bekövetkezésének gyakorisága is, mind a korabeli Nyugat-Európában,⁴⁹ mind a keleti-európai (elsősorban orosz) területeken.⁵⁰ Az extrémek kimutatásában különösen nagy a történeti források jelentősége, és a 14. századra vonatkozóan is jelentős eredményeket mutatnak fel

⁴⁷ Az 1310-es évek időjárásának észak- és nyugat-európai gazdasági hatásaihoz lásd: Jordan, W. C.: The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century. Princeton, 1996., különösen: 43–127.

⁴⁸ Ezek közül talán a leghíresebb az 1318-tól állandósult marha-pestis, mely más állatokat is elért, és az 1320-as években is tovább folytatódott. Lásd például Slavín, Ph.: Between Death and Survival. Norfolk Cattle, c. 1280–1370. Fons Luminis. 1. (2008) sz. 14–60.

⁴⁹ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 22–28., Rácz L. i. m. 55–56.

⁵⁰ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 26.

ezek a kutatások.⁵¹ Összességében azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban egyre gyakrabban fordulnak elő szélsőséges időjárási helyzetek Európában, és bizonyos időközönként élelmiszerhiány áll elő a fent említett két tényező (klímaváltozás, szélsőségek) eredményeként. Fontos kiemelni azonban, hogy a cseh történeti klimatológiai kutatások a cseh területekre vonatkozóan nem állapítottak meg jelentős hőmérséklet-csökkenést a 14. század első évtizedeiben, és valószínűleg az éghajlati szélsőségek is csökkenő tendenciát mutattak a megelőző fél évszázadhoz képest, és még inkább az 1350-es éveket követő időszakhoz képest, ahol jelentős számban fordultak elő váratlan időjárási események, mind a hőmérsékletet, mind a csapadékot tekintve.⁵²

Több tanulmány is rámutat arra, hogy a nyár nélküli éveknek nevezett hűvös, csapadékos időszakok általában elkerülték a kelet-közép-európai területeket, és csak a nyugati, észak-nyugati területekre korlátozódtak Európában.⁵³ Némi óvatosságra int ugyanakkor az a tény, hogy mindeztidáig, egy-két kivételtől eltekintve, a középkor Kelet- és Kelet-Közép-Európában viszonylag kevésbé kutatott időszaknak számított. Tovább árnyalja a képet, hogy a 14. század végén a Kaszpi-tenger vízszintje 8 méterrel magasabb volt mind a 20. századinál, mind a középkori kis klímamoptimum előttinél (ez jelentős csapadékmennyiség-növekedésre enged következtetni).⁵⁴ A cseh területeken végzett történeti klimatológiai kutatások szerint a 14. század első évtizedeiben (az 1310-es, 1320-as években) a nyarak a cseh területeken kifejezetten melegek voltak,⁵⁵ így az 1310-es évek időjárási viszonyai jelentős mértékben eltérhettek a nyugat-európaiaktól.⁵⁶ Az a tény természetesen, hogy a cseh területeken nem találunk jelentős éghajlatváltozásra utaló nyomot a részletesebben vizsgált időszakban keletkezett forrásanyagban, nem perdöntő érv a közép-európai régió éghajlatára vonatkozóan. A fenti adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyugat-európai területeken feltétlenül jelentős változásoknak lehetünk tanúi a 14. században. Ugyanakkor hozzá kell tenni azt is, hogy egyelőre nem tudjuk pontosan, mi is történt ebben az időszakban a Kárpát-medencét övező területeken és a Kelet-európai-síkságon. Erre az orosz évkönyvek részletes vizsgálata, illetve a természettudományos módszerekkel történő kiterjedt elemzések szolgáltathatnak majd jelentős információkat.

⁵¹ Kiss Andrea: Some Weather Events from the Fourteenth Century (1338–1358). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis*. 30. (1996) sz. 61–69., Kiss Andrea: Some Weather Events from the Fourteenth Century II. (Angevin Period: 1301–87). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis*. 32–33. (1999) sz. 51–64., Pfister, C.: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern, 1999., Rohr, C.: *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Köln, Weimar, Wien, 2007.

⁵² Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 26. ill. 161–165.

⁵³ Pfister, C., Brázdil, R.: Social Vulnerability to Climate in the "Little Ice Age": as an Example from Central Europe in the Early 1770s. *Climate of the Past*. 2. (2006) sz. 120. ill. Rácz Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp., 2008. 32.

⁵⁴ Brown, N.: *History and Climate Change. A Eurocentric Perspective*. (Routledge Studies in Physical Geography and Environment 3.) London, New York, 2001. 133., illetve Lamb, H. H. i. m. 165–166.

⁵⁵ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 159.

⁵⁶ Uo. 166–167.

A 14. századon belül is elkülöníthetünk eltérő klímájú évtizedeket, kiemelhetünk egyes éveket melyek a klimatikus trendekhez képest is jelentős eltérést produkáltak. Így az 1305–1306-os év telét, amikor befagyott a Pó, a Rajna és a Szajna.⁵⁷ Dendro-klimatológiai adatok igen hideg nyarakat mutattak ki 1300 körül.⁵⁸ Európa nagy részén a hideg nyári hőmérséklet szempontjából, mind történeti adatok alapján, mind a dendroklimatológiai vizsgálatok eredmények szerint két évtizedet emelhetünk ki: egyrészt az 1310-es éveket másrészt az 1340-es évtizedet, mely két évtizednek az 1980-as évek óta a középkori klímátörténeti kutatásokban jelentős szerep jutott. Az 1310-es évtized közepén, bizonyos területeken már 1314-től, de 1315-től szinte egész Európában, sorra jelentkeznek az igen hűvös és csapadékos nyarak.⁵⁹ A 'nyár nélküli években' az írott források Angliától Csehorszáig jelentős nyári csapadékról és hideg időjárásról számolnak be.⁶⁰ A gabona sok helyen nem érett meg és az eső tönkretette, ami jelentős éhínséget okozott Európa-szerte. A szőlőszüret csak igen későn kezdődhetett meg, illetve voltak területek, például Franciaország, ahol 1315-ben egyáltalán nem tudtak szüretelni.⁶¹ Bécs térségében pedig ugyanebben az évben csak hetekkel a megszokott után, november 19-én tudták megkezdeni a szőlőfűrtök leszedését.⁶² A következő években is hasonló jelenségekkel találkozunk, a szőlő- és gabonatermés igen gyenge, jelentős áradások vonulnak le az észak-itáliai folyókon és a Dunán.⁶³ 1317 után valószínűleg emelkedett a nyári középhőmérséklet, azonban az ezt követő években többször fordultak elő hideg telek, így az 1318–1319-es valamint 1322–1323-as, amely során több hajó fagyott be a tengerbe Jütlandtól északra.⁶⁴ A kutatások kiemelik továbbá az 1325–1326-os év hideg és száraz telét; ekkor több gyümölcsfa és szőlő fagyott el Csehországban, de hasonló jelenségekről számolnak be a krónikák Elzászból, Svájcban és a sváb területekről is. Ezt követően azonban alighanem csökkent a hideg telek gyakorisága Európa-szerte, és főleg az 1340-es évtizedben találkozunk ismét velük. 1331–1332 tele Közép-Európában igen enyhe volt.⁶⁵ Hasonlóképp az 1336–

⁵⁷ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Hochstrasser, F., Wegmann, M.: The Most Severe Winters of the Fourteenth Century in Central Europe Compared to Some Analogues in the Most Recent Past. In: Documentary Climatic Evidence for 1750–1850 and the 14th Century. Szerk.: Frenzel, B., Wishmann, E., Weiss, M. M. Stuttgart, 1997. 13.

⁵⁸ Popa, I., Kern Z.: Long-term summer temperature reconstruction inferred from tree-ring records from the Eastern Carpathians. In: Climate Dynamics. 32. (2008) sz. 8. (online)

⁵⁹ Ehhez részletesen lásd: Lucas, H.: The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317. Speculum. 5. (1930) sz. 343–377., Szántó Richárd: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–17-ben. Világtörténet. 27. (2005) sz. 50–64. illetve Szántó Richárd: Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai. Szerk.: Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged, 2007. 159–164.

⁶⁰ A nyár nélküli év kifejezés Christian Pfistertől származik: Pfister, C. i. m. 20.

⁶¹ Annales Dervenses. In: Pertz, G. H.: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. XVI. Hannoverae 1859. 490.

⁶² Pfister, C. i. m. 66.

⁶³ Rohr, C. i. m. 223–226. ill. Rohr, C.: The Danube Floods and Their Human Response and Perception (14th to 17th C). History of Meteorology. 2 (2005), 74.

⁶⁴ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Hochstrasser, F., Wegmann, M. i. m. 13–14.

⁶⁵ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 113.

1337-es év tele: ez hiúsította meg Luxemburgi János Litvánia elleni hadjáratát, mert a nedves, puha tőzegben nem tudott haladni seregeivel.⁶⁶

Az Alpokban végzett dendroklimatológiai vizsgálatok adatai (évgyűrű anyagsűrűség-eloszlása, és ez alapján rekonstruált nyári hőmérséklet) szerint csak az 1350-es évektől kezd el tartósan csökkenni a nyári hőmérséklet az Alpok térségében.⁶⁷ Cseppkő-elemzés során vizsgált oxigén-izotóp (O_{18}) eloszláson alapuló hőmérséklet-rekonstrukció 1300-ig 1,7°C-os pozitív hőmérsékleti anomáliát mutat ki a kis jégkorszak értékeihez képest. Az 1310-es évek ezen idősor alapján nem mutatnak jelentős negatív hőmérsékleti eltérést az előző évtizedhez képest,⁶⁸ a téli hőmérséklet-értékek azonban jelentősen alacsonyabbak voltak az 1303–1328-as periódusban az 1901–1960-as átlagértékhez képest. Svájc és Ausztria területén körülbelül 1,6–1,7 °C-al alacsonyabb hőmérséklettel számolhatunk a vizsgált időszakban.⁶⁹ Ugyanakkor annak ellenére, hogy összességében igen hűvös nyarakkal számolhatunk az 1310-es évtizedben, a következő két évtizedben nem állandósult az alacsony hőmérséklet, melyet a már hivatkozott Kelemen-havasokban (Keleti-Kárpátok) végzett dendroklimatológiai vizsgálat is igazolni látszik.⁷⁰

Az 1340-es években az 1310-es évtizedhez hasonlóan több igen hűvös és csapadékos nyárral és hideg téllal találkozunk. Az 1341–1342-es év tele igen viszontagságos volt Kelet-Közép-Európában és Európa nyugati felén egyaránt. 1342-ben Európa-szerte jelentős csapadéktöbblettel számolhatunk, nagy áradásokról tudósítanak a források, és ez az év a klímátörténeti forrásokat tekintve a 14. század leggazdagabb időszaka.⁷¹ Ugyanakkor 1344–1345 tele alighanem sokkal enyhébb volt, legalábbis a Baltikum térségében, mivel hasonlóan az egy évtizeddel korábbihoz, a cseh király ekkor sem tudott hadjáratot vezetni a porosz területek ellen, mivel nem fagyott meg a föld.⁷² 1345-ben igen lassan növekedtek a szőlőszemek Párizs és Torino térségében, a következő esztendőben pedig Lindau térségében a szőlő még virágzott augusztus 2-án, amit a vegetatív időszak hosszúsága alapján csak két nyárhoz hasonlíthatunk az elmúlt 500 esztendő klímátörténetében (1628 illetve 1816).⁷³ Az 1340-es évtized utolsó éveinek nedves időjárása és rossz termései is elősegítették a középkor legnagyobb demográfiai krízisének kialakulását, az 1347-től tomboló pestisjárványt.

A 14. század második fele alighanem kevésbé hozott nedves időszakot, mint a század első néhány évtizede. 1355 után általában igen változékony telek következtek Európa nyugati felén. Ebben az időszakban kiemelkedik az 1363–1364.

⁶⁶ Uo. 114.

⁶⁷ Büntgen, U., Frank, D. C., Nievergelt, D., Esper, J.: Summer Temperature Variations in the European Alps A.D. 755–2004. *Journal of Climate*. 19 (2006), 5613.

⁶⁸ Mangini, A., Spötl, C., Verdes, P. i. m. Itt kell azonban visszautalnunk arra a korábban már említett tényre, hogy sok más természettudományos vizsgálati módszerhez hasonlóan a cseppkő-rétegek évtizedes, vagy még pontosabb datálása elég nehéz feladat, így az, hogy jelen esetben az 1310-es évekre vonatkozóan nem mutattak ki eltéréseket, nem feltétlenül számít perdöntő érvnek.

⁶⁹ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 101.

⁷⁰ Popa, I., Kern Z. i. m. 7.

⁷¹ Kiss A. i. m. 56., Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 114.

⁷² Uo. 115.

⁷³ Pfister, C. i. m. 71.

év tele, melyet többen az elmúlt 1000 év leghidegebb teleként tartanak számon.⁷⁴ A legnagyobb európai tavak is befagytak, ahogy a Rajna (70 napra) és több jelentős közép-európai folyó is, és vékony jég jelent meg a velencei lagúnán is.⁷⁵ A század végi telek hőmérséklete körülbelül megfelelt a kis jégkorszak alatti átlagos értékeknek,⁷⁶ bár az 1398–99-es év tele igen hideg és csapadékos volt (főleg a Baltikumban).⁷⁷ Ugyanakkor enyhe telekkel találkozunk 1340 és 1370 között a cseh területeken, és a század második felében valószínűleg igen jelentős szárazság volt a Kelet-európai-síkságon.⁷⁸ Egy pollen-rekonstrukción alapuló vizsgálat szerint a Kárpátok keleti előterében a maihoz hasonló, vagy annál magasabb júliusi hőmérsékletet feltételeznek nagyjából a 14. század második felében, a Kelet-európai-síkságon, ugyanakkor az átlagosnál valamivel alacsonyabban.⁷⁹

Mindenképpen úgy tűnik, hogy a 14. század elején zordabbá, szélsőségesebbé válik a kontinens éghajlata, bár a hirtelen változások okát nem ismerjük pontosan. Bizonyos kutatások a naptevékenység intenzitásában bekövetkezett változásnak tulajdonítják a hirtelen lehűlést, de vannak, akik vulkánkitörés nyomán fellépő lehűlést (is) látnak a folyamat mögött.⁸⁰ Az azonban bizonyos, hogy a megváltozott termelési feltételek a túlnépesedett, főleg nyugat-európai területeken katasztrofális következményekkel jártak. A 11. század óta a 13. század végéig nagyjából töretlen demográfiai növekedés előbb a népesség lassabb, majd gyors csökkenésbe vált át; jelentős halálozással járó éhínségek, járványok jelentkeznek. Az 1310-es évek éhínsége azért lehet különösen fontos, mert ez egyike az első, valószínűsíthetően európai méretű éhínségeknek, melyek aztán a 14. században sorra jelentkeznek, és az 1340-es évek pestisjárványában tetőznek.

Összegzés

A fentiekben megkíséreltük bemutatni a középkori klímára vonatkozó fontosabb kutatásokat. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a népvándorláskor hűvösebb és szárazabb időszaka után felmelegedés indult meg Európában, és a mezőgazdasági adottságok általában jobbra fordultak. Mind történeti források, mind természettudományos eszközök alapján készített rekonstrukciók enyhébb klímát mutatnak ki ebben az időszakban. Ez a viszonylag enyhe és kevésbé változékony időjárás és az ezzel kapcsolatba hozható terméshozás növekedés jelentős népességnövekedést idézett elő. A 12. század végétől az észak-európai területeken azonban ismét kezdett megváltozni a klíma, növekedett az éghajlati szélsőségek gyakorisága, így például az írott források alapján látványosan megnőtt a tengerbetörések gyakorisága is. Habár a korszak-lehatárolást nem mindenki fogadja el egyértelműen, annyi bizonyosnak látszik, hogy Nyugat-

⁷⁴ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 101., Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Hochstrasser, F., Wegmann, M. i. m. 14–15.

⁷⁵ Uo. 15.

⁷⁶ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 102.

⁷⁷ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Hochstrasser, F., Wegmann, M. i. m. 15.

⁷⁸ Kiss A. i. m. 56.

⁷⁹ Chernavskaya, M.: Botanical indicators of the Little Ice Age in the Russian Plain. In: Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate. Szerk.: Mikami, T. Tokyo, 1992. 69.

⁸⁰ A lehetséges okokhoz lásd: Brown, N. i. m. 251.

Európában legkésőbb a 14. század elején véget ér a középkori kis klímaoptimumnak nevezett klímaperiódus, és kezdetét veszi egy több évszázados, klímaváltozékonyságát tekintve a korábbiaknál kedvezőtlenebb időszak. E folyamatokkal párhuzamosan jelentős gazdasági és társadalmi változások indultak meg Európa nagy részén. A befolyásoló környezeti viszonyok, lehetséges hatások pontosabb ismerete pedig tágabb értelemben is sokat segíthet a középkori ember mentalitásának, életvitelének megismerésében, hiszen termelési feltételei, az évi termés mennyisége alapvetően függött az aktuális időszak időjárási viszonyaitól. A termelés feltételeinek megváltozása szempontjából a 14. századot mindenképp az utóbbi 1000 év egyik kulcsidőszakaként említhetjük. Ezzel pedig kezdetét vette a többek között hőmérsékleti szélsőségeiről és változékonyságáról híressé vált 'kis jégkorszak' elnevezésű klímaperiódus, melyet a 19. század második felében a jelenkori felmelegedés változtat meg.

Kitekintés: mi a helyzet Magyarországon és Sopronban?

Magyarország középkori időjárási eseményeinek gyűjtése és elemzése folyamatban van.⁸¹ Ugyanakkor azt mindenképp látnunk kell, hogy – ellentétben a kora-újkori és újkori forrásviszonyokkal – részben az elbeszélő források alacsony száma miatt, viszonylag kevés egykorú, eredeti, jó minőségű forrás érhető el Magyarországon; és ez igaz a történeti Magyarország területére is. Középkori források szempontjából Magyarországon keveset több a helyzet az oklevelek terén, és néhány esetben a gazdasági feljegyzések, számadások is tartalmaznak hasznosítható információkat.⁸²

Habár Sopron még a történeti Magyarországot tekintve is a leggazdagabb középkori forrásadottságú területek közé tartozik, a forráshiány okozta problémák az országoshoz hasonló szinten köszönnek vissza. Még a gazdag

⁸¹ Magyarországi időjárási forráselemzésekre és a közvetve vagy közvetlenül időjárási utalásokat tartalmazó írott források típusainak bemutatására lásd például: Kiss, Andrea: Some weather events in the fourteenth century (1338–1358) I–II. *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 30., 32–33. (1996, 1999) sz. 61–69, 51–64; Kiss, Andrea: Ecce, in hyemis nivis et glaciei habundantia supervenit – Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest: Osiris, 2003. 439–452; Vadas, András, Kiss, Andrea: Documentary evidence on weather conditions and the possibilities of an environmental crisis in 1315–1317: Case study from the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* 1/3–4. sz. (2008, közlés alatt). Az időjárás-, vagy éppen a klímaváltozás lehetséges közvetett (pl. gazdasági) hatásait (vagy ezek hiányát) felvető magyarországi történeti szakirodalomra lásd például: Györfly György, Zólyomi Bálint: *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt*. In: Kovács László. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Balassi Kiadó, Budapest, 1994. 13–37; Laszlovszky, József: "Per tot discrimina rerum" Zur Interpretation von Umweltveränderungen im mittelalterlichen Ungarn. In: Jaritz, G., Winiwarter, V. (eds.): *Umweltbewältigung. Die historische Perspektive*. Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 1994. 37–55; Szántó Richárd: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–17-ben. *Világtörténet* 27. (2005) sz. 50–64; Szántó Richárd: Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben. *Középkortörténeti tanulmányok* 5. (2007) sz. 159–164.

⁸² A magyarországi klímátörténeti és kapcsolódó rokon, írott források elemzésén alapuló szakirodalom részletes összefoglalására lásd: Kiss, Andrea: *Climate history/historical climatology research in Hungary: Role of historical written evidence – present stage*. Időjárás 4. (2009) sz. (közlésre elfogadva). E munkában a szerző (a jelen tanulmány társszerzője) külön bekezdésben emelte ki a Soproni Levéltárnak az újkori klímátörténeti kutatások szempontjából oly fontos forráskiadó tevékenységét és a Soproni Szemlében megjelent tanulmányokat.

középkori soproni forrásanyag is – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – csak viszonylag kevés időjárási információt tartalmaz. Mennyisége csak a 15. században mutat némi növekedést, a részletesebb számadáskönyvek és elbeszélő források egy-egy említése miatt. Ez a helyzet éles ellentétben áll Sopron kora-újkori, kiemelkedően gazdag, és az időjárás kutatása szempontjából nagyrészt még kiaknázatlan lehetőségeivel,⁸³ melynek köszönhetően a soproni klímtörténeti forrásanyagok már most is a (történeti) Magyarországra vonatkozóan publikált kora-újkori, újkori hőmérsékleti és csapadék-rekonstrukciók adatbázisának egyik legfontosabb részét képezik.⁸⁴

---

⁸³ A korábbiakban említetteknek megfelelően, kiemelendők a Soproni Szemlében illetve a Soproni Levéltár forráskiadvány-sorozatában évtizedeken keresztül publikált források. Ezekre példák: Csatkai Endre: Soproni krónikák I.: Idősebb és ifjabb Petz Dániel krónikája. SSz. 4 (1940), 133–203; Heimler Károly: Soproni krónikák II.: Payr György és Payr Mihály krónikája 1584–1700. SSz. 6 (1942), 1–94; Tirmitz József: XVIII. századi feljegyzések Sopron éghajlati viszonyairól és a várost ért elemi csapásokról: 1725–1800. SSz. 28 (1974), 165–178. Néhány esetben (hely)történeti szempontú elemzések, időjárási eseményhez köthető szócikkek is elérhetők. Lásd például: Boronkai Pál: Árvizek Sopronban. SSz. 19 (1965), 339–346; Hegyi F.: Ítéletidő 1789-ben Sopron kör-nyékén. SSz. 20 (1966), 378; Kiss Andrea, Piti Ferenc: A fertői fok. SSz. 59 (2005), 164–184. Réthly Antal négy kötetes kompiliációjában szintén sok (egykorú és nem egykorú) forrást említett és kivonatolt vagy kivonatoltatott magyar nyelven, ezzel is jelezve Sopron forrástani jelentőségét, különösen a kora-újkorra vonatkozóan. Lásd: Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962.; Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 622 p.; Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig. Vol. I, Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest, 1998. 616 p.

⁸⁴ A soproni krónikákban található időjárási információk jelentős szerepet játszanak (a történeti) Magyarországra vonatkozó történeti klímarekonstrukciók terén. Lásd: Rácz Lajos: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. JGYF Kiadó, Szeged, 2001. 303 p.; Bartholy, J., Pongrácz, R., Molnár, Zs.: Classification and analysis of past climate information based on historical documentary sources for the Carpathian basin', International Journal of Climatology 24 (2004), 1759–1776. Újabb, egykorú forrásokon alapuló hőmérsékleti rekonstrukcióra, és eredményeinek közép-európai összevetésére lásd: Dobrovolný, P., Moberg, A., Brázdil, R., Pfister, Ch., Glaser, R., Wilson, R., van Engelen, A., Limanówka, D., Kiss, A., Halickává, M., Macková, J., Riemann, D., Luterbacher, J., Böhm, R.: Monthly and seasonal temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. Climatic Change (2009) sz. (közlésre elfogadva).

SOPRONI ARCOK

SZOLNOKY GÁBOR | Szolnoky Dezső (1876–1945)
életútja

Szolnoky Dezső a két világháború közti időszak legnagyobb és egyik legjobban gazdálkodó magyarországi uradalmának, az Esterházy hercegi hitbizománynak volt 1922 és 1943 között a központi igazgatója. 1876. február 19-én a Vas megyei Rumban született, régi vízimolnár családban. Iskolai tanulmányait a szombathelyi premontreieknél kezdte, majd a soproni bencés gimnáziumban fejezte be 1894-ben. Felsőfokú tanulmányait a budapesti Műegyetemen végezte. A kultúrmérnöki diploma elnyerése után 1899-től egy éven keresztül önkéntesként a nagykanizsai 20. honvéd huszárezredben szolgált, ahol tiszti vizsgát tett. Ezt követően Brassóban, a kultúrmérnökségnél vállalt hivatalt. 1902-ben lépett a herceg Esterházy hitbizomány szolgálatába mint kaposvári kerületi mérnök. 1907-ben Kismartonba helyezték át központi főmérnöki minőségben. Kiváló képzettségű és vasszorgalmú szakemberként gyorsan haladt előre a hivatali ranglistán. 1911-ben műszaki tanácsos, 1920-ban ügyvezető tanácsos, 1922-ben központi igazgató lett, vagyis az uradalmi igazgatásnak a hitbizományost követő első embere.

1. kép. Szolnoky Dezső

Szolnoky Dezső korának egyik legmodernebb gyakorlati gazdájaként, rendkívüli munkabírással fogta össze a 241.000 kh területű hitbizomány igazgatásának szálait, irányította a gazdálkodást. Szüntelenül szervezett, modernizált, hosszú távon alakította az uradalom gazdasági stratégiáját. Jelentős állásában is megmaradt kötelességtudó, megvesztegethetetlen, puritán léleknek, amit az akkori hitbizományos, Esterházy Pál is messzemenően elismert. E bizalom jele, hogy több, mint két évtizeden keresztül vezette az uradalom ügyeit, megbízatása csak nyugdíjba vonulásával ért véget.

2. kép. Szolnoky Dezső családja körülben 1937 táján

Kitűnő szakembergárdával vette körül magát, sokak mellett dr. Porpáczy Aladár, a későbbi Kossuth-díjas biológus és növénynemesítő, dr. Bárdossy Antal, utóbb mosonmagyaróvári gazdasági tanár, Gaál László, a neves gazda és szakíró, Haffner Zoltán, Rabár Ferenc tartoztak a munkatársai közé. Arra törekedett, hogy a bérletek házi kezelésbe kerüljenek vissza, a nagyüzemi termelés fokozása érdekében szorgalmazta a gépesítést és a gazdaság ipusztuális terjeszkedését. A kultúrmérnöki tervezéseket (halastavak létesítése, iparvágányok kiépítése, a hansági rét- és legelőgazdálkodás további térnyerése) olykor a hitbizomány műszaki hivatali apparátusának háttérbeszorításával személyesen irányította.¹

Hivatali elfoglaltsága mellett aktívan részt vett a vármegye életében.² Tagja volt a Törvényhatósági Bizottságnak és a kisgyűlésnek, a közigazgatási bizottságban, a mezőgazdasági, pénzügyi és testnevelési albizottságokban is tevékenykedett. Aktív szerepet vállalt (a társulat alelnökeként) a Rábaszabályozás irányításában, illetve a soproni Gazdasági Egyesület és a Mezőgazdasági Kamara mozgalmaiban. Jómódú emberként fontosnak tartotta a karitatív tevékenységet, a soproni vívósportot vándordíj alapításával segítette,³ amit feltehetően a Postás SE örökölt 1950-ben. A közélet terén kifejtett munkásságának elismeréséül 1924-ben kormányfőtanácsosi titlust nyert, Eszterháza (Fertőd) község 1938-ban díszpolgárának választotta.

¹ Gaál László: Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása 1930–1940. Agrártörténeti Szemle 1971/1-2 és 1972/3-4. szám.

² Halász H. Imre (szerk): Soproni és Sopronmegyei fejek. Sopron, 1930.

³ A soproni vívósport rövid története <http://w3sopron.hu/sport/vivas>

Hivatala sok helyváltoztatással, utazással járt, aminek terhére szervezete az 1940-es évek elejéig nagyszerűen bírta. Ekkor azonban asztmát kapott, ami annyira gátolta mozgékonyosságában, hogy 1943-ban a nyugállományba vonulás mellett döntött. Élete utolsó két évét a Vas megyei Lukácsházán töltötte, ahol kitűnően rendezett tehenészeti mintagazdaságot alakított ki. Ott érte a halál 1945. január 16-án.⁴ Exhumálására és újratemetésére ugyanott az új családi sírboltba 2007-ben került sor. Leszármazottai Brazíliában, Portugáliában, Svájcban, Macaón és Budapesten élnek.⁵

3. kép. A Szolnoky ház Sopronban (Deák tér 14.)

---

⁴ Vasvármegye (hírlap): 1945. január 18.

⁵ A Szolnoky család levéltára (magántulajdon).

SOPRONI KÖNYVESPOLC

JANKÓ FERENC

Beluszky Pál (szerk):

Magyarország történeti
földrajza I.–II.

Budapest–Pécs, 2005 és 2008.

A hazai történeti földrajz rendszerváltozás utáni történetének egyik legnagyobb szabású vállalkozása a Beluszky Pál által szerkesztett és nagyrészt írt Magyarország történeti földrajza című kétkötetes munka. A nem túl sok szerző miatt a könyv minősége, színvonala, stílusa nagyrészt egységes; a „sokoldalú”, tematikájában változatos fejezeteket jegyző Beluszky mellé az adott területeket jól ismerő, régóta kutató, vagy éppen a témában doktori disszertációt jegyző szerzők sorakoztak fel (Nagy Mariann, Gál Zoltán, Hajdú Zoltán és Majdán János).

A kétkötetes könyv tizenegy fejezetre tagolódik, amelyből az első három fejezet kitekintés. Az első segítségével meg tudjuk ítélni a történeti földrajz, a magyar történeti földrajz, s végső soron a kézben tartott könyv helyzetét a tudományosság szövevényeiben (Hajdú Z.), a második fejezet révén az Osztrák–Magyar Monarchia (Hajdú Z.), a harmadik révén pedig a dualizmus kori Magyarország helyzetét tudjuk relativizálni (Beluszky P.), előbbiét Európa, utóbbiét a Monarchia belső viszonyai között. További kereteket képez a negyedik és ötödik fejezet. Az előbbi a természeti kereteket adja meg – csak olyan mélységig, amivel illusztrálni lehet azoknak a társadalmi életre gyakorolt hatását. Néma tájtörténeti fonala igazán érdekessé teszi e fejezetet (Beluszky P.). Az utóbbi rész, „mélyebb”, „komolyabb”, az állam szerepét vizsgálja a különböző politikák, ideológiák mentén a tárgyalt időszakban (Hajdú Z.).

Még mindig afféle keret a közigazgatási berendezkedés területi kérdéseit (is) taglaló hatodik fejezet (Beluszky P.), ám ez már javában magyarázza a területi folyamatokat is. Ez a fejezet borítja fel némileg – véleményem szerint helyesen – a továbbiakban tapasztalható „iskolás” felépítést: a hetedik fejezet a demográfiai folyamatokat és statisztikákat elemzi (Beluszky P.), talán kissé hosszasan is, a második kötetbe átnyúló nyolcadik fejezetben pedig a gazdaság egyes ágazatai következnek – a kötet szerkesztője által is bevallottan – némileg aránytalan terjedelemben: mezőgazdaság (Nagy M. és Beluszky P.), ipar (Beluszky P.), pénzügyi szolgáltatások (Gál Z.), kereskedelem (Beluszky P.), közlekedés (Majdán J.), idegenforgalom (Beluszky P.). A kilencedik részben még külön fejezetet kapott az oktatásügy (Nagy M.), majd a tizedik részben a gazdasági

szektorok tárgyalását a településhálózat, a városhierarchia bemutatása fogja össze (Beluszky P.).

Az utolsó, tizenkettedik fejezet adja a megfáradt olvasó számára frissítően ható regionális szintézist. Bár ez a szintézis nem egységes. Először Beluszky a korábbi régiólehatárolási kísérleteket veszi számba, s ezzel állítja szembe sajátját – amelyben egyértelműen állást foglal a Kárpát-Pannon térség túlságosan elaprózott tagolása ellen, majd pedig – a könyv tudományos céljára összefogott választ adva – a történeti Magyarország regionális különbségeit a dualizmus-kori modernizációban játszott szerep, illetve részvétel alapján rajzolja meg. Ebben a fejezetben az analízis, példákat soroló részekkel némileg megtörik a szintetizáló gondolatmenet, majd az egyes országrészek rövid, néhány oldalas foglalatja újra a szintézis jegyében zárja a második kötetet, itt a Horvátország fejezetet Hajdú Zoltán jegyzi.

A könyv egyes fejezetei – ahogy a könyv szerkesztője előszavában fogalmaz – néhol felsőoktatási tankönyvhöz, néhol pedig tudományos monográfiához hasonlítanak. Ezért is nehéz eldönteni, hogy mi a könyv igazi műfaja, tudván, hogy a történeti földrajz önálló diszciplínaként való oktatása még korántsem általános a hazai földrajzi vagy éppen történelem szakokon. Nem titkoltan a könyvnek tudományos célja is van: a dualizmus kori Magyarország Nyugat-Európához való felzárkózásának ígéretes kísérletét kívánja végig követni. Ezen időszak modernizációs kísérlete az urbanizációval, a népességgrobbanással, az iparosodással, a vasútépítésekkel igencsak markáns vonásokat rajzolt az ország társadalmi életébe, s annak regionális vetületeibe is. Ezek a vonások bizony ma is meghatározók, a mai területi, földrajzi, illetve társadalmi folyamatok nem érthetők meg ismeretük nélkül. Nem érthető meg, hogy miért fejlettebb ma a Nyugat-Dunántúl, mint Dél-Dunántúl, nem érthető meg az Alföld sajátos helyzete, s nem érthető meg Budapest országban belüli súlya, jelentősége sem. A századforduló környékén kialakult „történelmi térszerkezet” olyannyira lényeginek bizonyult, hogy azt a szocializmus – ugyancsak elvetélt – modernizációs és felzárkózási kísérlete sem tudta teljességgel felülírni, hiszen mára jórészt a második világháború előtti térszerkezeti keretek éledtek újjá.

Némi észrevételeim a fentiekből következnek. Ugyan a könyvnek számos fejezete átlépi a választott „korhatárt”, s visszanyúl az iparosodás előtti korok Magyarországhoz, s több évszázados léptékben tárgyal egyes folyamatokat, a könyv lényegi hangsúlya mégis (természetesen) a választott időszaknál marad. Ebből a nézőpontból kritizálható a címválasztás: a könyv fókuszát legalább alcímbe jelezni lehetett volna, hiszen lehet, hogy valamely olvasó a cím alapján egy Frisnyák Sándor-féle Magyarország történeti földrajzához (Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.) hasonló, időléptékét tekintve nagy ívű munkát vár.

A könyv szerkesztője, szerzői tehát egy időkeresztmetszetre vonatkozóan vállalkoztak arra, hogy a történeti Magyarország társadalomföldrajzi viszonyait szintetizálják. Minderre predesztinálta a geográfus-történész szerzőket az is, hogy

ennek a korszaknak az elemzéséhez már rendelkezésre állnak a népszámlálási adatok, sokkal részletesebb a történeti, és a földrajzi irodalom is. Az eredmény egy jól olvasható, tudományos igényű megírt könyv. Talán a művelt nagyközönség számára kissé nehézkes olvasmány, mert a szöveget rengeteg statisztikai adat felvonultatása és elemzése teszi nehezebben követhetővé, s végigvonul a munkán a kvantitatív statisztikai módszerek rendszeres használata is. Mindezt oldja a mondanivaló „életszerűsége”, a számtalan példa, anekdotázás közlés. De az olvasmányosságról a szerzők stílusa gondoskodik, e tekintetben a mércét közismerten magasra helyező Beluszky mellé sikerrel zárkóztak fel szerzőtársai is.

Mi végre lehet érdekes a Soproni Szemle olvasóinak egy hasonló könyv a helytörténetírás (és -olvasás) szemszögéből nézve? Ha valakiben felmerül-e kérdés, választ kell adnunk rá: A könyv, illetve az egyes fejezetek felépítése, tagolása mindig a tágabb perspektívából halad a közelebbi felé, a makroregionális keretektől haladunk az „országleírásokhoz” hasonlatos részekig, onnan pedig a regionális elemzésekig. Természetszerű, hogy néhol az olvasó gazdaság-, kultúr-, vagy társadalomtörténetet kap, de mindvégig ott húzódik a sorok mögött a földrajzi szempont, mígnem explicite az elemzés alapjává válik. Ez a logika megfelelő keretbe ágyazza az egyes régiók, tájak, vármegyék, illetve települések életét. A helytörténet számára egy ilyen munka olvasásával kapunk fogódzókat a helyi történetek, és folyamatok kellő távolságból történő értékeléséhez, tágabb kontextusban érthetők meg Sopron vagy a vármegye dualizmus kori társadalmi, gazdasági életének sajátosságai. A könyvet végigolvasva, és a részinformációkat összegyűjtve egész kerek képet rajzolhatunk egy-egy vidékről, vagy városról. Nagy kár, hogy az efféle célokat, vagyis a kézikönyvként való használatot megnehezíti a – könyv első lapjain ígérttel ellentétben – hiányzó helynévmutató.

Nem célom a recenziók többségéhez igazodva – a könyvbemutató végéhez érve – a technikai hibák, természetsszerű elütések, szerkesztési hibák felsorolásába kezdeni. Az az egy, amit említenék, részben a kiadónak szól, mert a hasonló tárgyú-témájú könyvek kiadásának sorában kevés előrelépés volt tapasztalható ezen a téren. A könyvben található, többségében nem egész oldalas térkép mindegyike fekete fehér, ám kivételük, tónusosságuk sokszor az olvashatóság, értelmezhetőség rovására megy, négy-öt színkategóriánál többet nem nagyon bírnak el ezek az ábrák. Rossz példaként említendő a 73. számú, ahol 30(!) típussal kellett volna megbirkóznia a nyomdának, s kellene az olvasónak.

Úgy vélem, hogy a Beluszky Pál által szerkesztett kétkötetes Magyarország történeti földrajza nemcsak oktatóknak, kutatóknak, egyetemi hallgatóknak ajánlható, hanem azoknak is, akik a helyi folyamatokat, történeteket vizsgálva, azokra egy távolabbi nézőpontból szeretnének rátekinteni.

Varsányi Péter István vizsgálódását megélt élményei, Sopron iránti ragaszkodása indította el. Kutatási területei közé tartozik a neveléstörténet, amely segítette abban, hogy e fontos helytörténeti munka megszülethessen. A könyv kiadása előtt tanulmánya jelent meg a témában Soproni Szemlében is (2007. évi 1. szám).

A könyv az egykori ág. h. evangélikus, majd 1948-tól állami tanítóképző intézet történetét mutatja be, amely 2008. október 3-án ünnepelhette volna 150 éves jubileumát. Az egykori tanítvány, ma magát a „legtovább alkotó növendék”ként jellemző Dr. Varsányi Péter István munkája tisztelgés az egykori tanítóképző emléke előtt.

A könyv jól felépített struktúrába rendezve tárja elénk az intézettel kapcsolatosan felkutatott információkat. A Bevezetőben áttekintést ad a téma fontosabb irodalmáról, a munka szerkezeti felépítéséről, köszönetet mond a gazdag forrásanyagot rendelkezésére bocsátó levéltáraknak. A mű első része az első világháború utáni évek eseményeivel kezdődik. A soproni evangélikus tanítóképző intézetének első ötven évét (1858–1908) Papp József igazgató írta meg. (Papp József: A soproni evang. Tanítóképző-intézet története 1858–1908. Az intézet 50 éves jubileumára. Röttig Gusztáv és Fia, Sopron, 1908). A Sopronban maradt iskola oktatási feltételeinek, szervezeti kereteinek újjászervezését, a diákszervezeteket, a diákság mindennapjait ismerhetjük meg e részből. Külön fejezetet szentel a második világháború előtti évtized és a háborús évek bemutatásának, kiemeli az itt tanuló jeles költőket, írókat. A könyv harmadik része a háború utáni újrakezdésről, az államosításról, annak következményeiről és az 1957. évi utolsó osztályról közöl fontos információkat (melyben a szerző is tanult).

Sopron városát és az iskola sorsát is komolyan befolyásolták az országos történések, ezért 1921-ben a várható terület-elcsatolás miatt az intézet evakuálását is megtervezték. Az intézet Sopronban maradt, de „sivár anyagi gondokkal” küzdött. Az 1920–1930-as években a tárgyi és szervezeti kereteket igyekeztek biztosítani. Erre azért is volt szükség, mert az iskola feladatai bővültek: 1923-tól öt évfolyamossá vált a tanítóképzés, továbbra is kiemelt szerepet kapott a vallásoktatás és a kántorképzés. A főleg fiúkat nevelő képzőt mint középfokú intézményt nem tartották elit iskolának, tanárait és növendékeit tekintve sem. Ez utóbbit bizonyítandó, a könyvben fontos adatokat találunk a beiskolázott

növendékek származására, szociális helyzetére. A tanárok között mégis találunk jeles személyiségeket: Kárpáti Sándort és dr. Gárdonyi Zoltán ének- és zenetanárt, Pröhle Károlyt, aki akkor evangélikus hittant tanított. De igazgatói, Hamar Gyula és az őt követő, hosszú ideig tanító Rozsonдай Károly is kimagasló egyéniségek voltak. A Képző diákszervezetei az evangélikus egyleti tevékenységhez, nyelvi, irodalmi önképzőkori munkához kapcsolódtak. A politikai változásokat jelezte a Turul Szövetség bajtársi egyesülete megalakulása (1935). Az intézet diákjainak foglalkozásait ismertető fejezet életszagúsága miatt is szórakoztató.

Az intézet fennállásának 75. évfordulóját 1933-ban egész napos programmal ünnepelték, erről több forrásanyag segítségével részletes leírást kapunk. Külön fejezet mutatja be ez időszak verselő, írogató diákjait, például Kónya Lajost, akinek műveiből többször is olvashatunk a kötetben a régi tanárokról, az iskoláról, városunkról. A tanítóképzés felsőfokúvá tételének ügye 1937-ben vált időszerűvé, 1938-ban fogadták el a törvényt, amelynek értelmében Sopronban tanítóképző akadémia létesült volna. A háborús események miatt a törvény nem léphetett életbe, de az iskola épületének bővítését a diákotthon építésével 1941-ben megkezdték. A tanítóképző életén is érződött a háborús hangulat, az igazgató, Rozsonдай Károly írta 1939-ben: „olyan időben kell kezdenünk az iskolai évet, amely a nyugodt tanításra, elmélyülő munkára nem kedvező”. A következő hónapokban újabb nehézségek következtek: több tanár katonai behívót kapott, légoltalmi gyakorlatokon vettek részt a diákok, veszélybe került az új épület kivitelezése, emelkedtek az iskoláztatás költségei. 1944 januárjában még beköltöztek a diákok a kollégiumba, de október 26-án a soproni német katonai parancsnokság kapta meg az épületet, amely 1945. március 28-án rommá vált egy bombatámadás után.

A fedél nélkül maradt Képző vándorolt a városban, iskolák és magánházak fogadták be, majd 1951 őszén a teológiai kar épületét kapta meg. A tanítóképzés formája, ideje, elnevezése szinte évente változott. Az államosításra 1948 júniusában került sor, 90 év után vált meg iskola-fenntartójától a tantestület. Az iskolai élet átpolitizálódott, megalakult a DISZ, a hitoktatás fokozatosan kiszorult az intézményből, megváltozott az oktatás és az ünnepek tartalma, ahogyan országszerte is. Már csak egy osztály kezdte meg az 1956/57. tanévet, mert 1954 őszétől a 48 tanítóképzőből 20-at fokozatos visszafejlesztéssel megszüntetett a minisztérium. Sajnos, ezek között volt a soproni is.

A könyv alapján kirajzolódik városunk mozgalmas, több, mint negyedévszázados története is. A szerző segít az országos politikai jelenségekkel összhangba hozni az adott időszak soproni neveléstörténeti, iskolatörténeti eseményeit. Megismerhetjük az iskola jelentős pedagógusait, híressé vált diákjait, személyes példájuk, műveltségük, emberségük bemutatásával. A szerző eddig szinte érintetlen levéltári forrá-sokra támaszkodik, ezeket lábjegyzetekbe teszi az éppen tárgyalt anyag kiegészítéseként, pontosításaként. Ezért komoly forrásmunkául szolgálhat számos tudományterület – többek között a helytörténet

és az iskolatörténet – kutatóinak. A gyűjtött anyag néhány része, így a fotók is, természeténél fogva személyes vonatkozásokkal is bírnak, de a szerző személyes élményeit nem tárja elénk toladóan. A mű könnyen olvasható, áttekinthető szerkezetű, képmellékletei forrásértékűek. A kötet végén álló szakirodalom támpontot ad a további elmélyülésre, a kötet kezelését névmutató könnyíti meg.

Az alapos iskola- és helytörténeti tanulmánnyal Dr. Varsányi Péter István dicséretreméltó szolgálatot tett a soproni nevelés- és iskolatörténet ügyének.

KUBINSZKY MIHÁLY

Hárs József: Soproni

olvasókönyv II.

Cikkgyűjtemény a helyi német
lapokból, 1856–1921.

Sopron, 2008.

Örvendetes és dicséretes, hogy megjelent a Soproni olvasókönyv II. kötete. A német nyelvű sajtó feldolgozása, jól válogatott szövegeinek közzététele jelentősen gazdagítja az első kötettel megkezdett munkát.

A kötet 1856–1921 időhatárai az előszó indoklása értelmében logikusan megválasztottak. A közzétett szemelvények – csakúgy, mint a kötet záróévében tartott népszavazás eredménye – bizonyítékai annak, hogy a soproni német nyelvű sajtó és bizonyára annak olvasói, vagyis városunk és környékének német ajkú lakosai, mindvégig hűek voltak a magyar hazához.

A kötet a 19. század második felének és az első világháborúval záródó „ferencjózsefi” korszaknak a képe-tükré. A város fejlődik. Kaszinót építenek, senki sem siratja az evégett elbontott bástyát. Városházát is építenek. Ezt először a Széchenyi térre, majd a Festetich-major helyére kívánják építeni, de végül is a régi városháza helyének megtartása mellett döntenek, hiszen az a telek ingyen áll rendelkezésre. Hogy a történeti belvároson ezzel jóvátehetetlen sebet ejtenek, ez nem merül fel, sem a város illetékeseiben, de a tervet és az építkezést jóváhagyó minisztériumban sem. Műemlék-védelmet még csak az ókor, legfeljebb a középkor egyes alkotásai élvezhettek. Építenek szociális épületeket is, így Szegényápolót. Vajúdik az új kórház helyének kiválasztása: a Kurucdomb déli lejtőjét a közeli marhavásártér miatt többen kifogásolják. Már 1862-ben lerakják az evangélikus templom tornyának alapjait, két évvel később a katolikus püspök felszenteli a Storno által restaurált Szent Mihály-templomot. S a korszak vége felé, 1907-ben, a fiatal Schármár Károly építész torony-lépcsőházzal köti össze az Orsolya rend épület-együttesének Széchenyi téri és belvárosi szárnyait.

Nagy a technikai fejlődés. 1887-ben 65 fiáker szállította a polgárokat a városban. Ugyanebben az évben már gyorsfotográfiát kínál egy vállalkozó. S három évvel később, már a fonográf is szerepel a lapok hasábjain. Mielőtt a neves bécsi

operaénekes, Leo Slezak 1906-ban Sopronban fellépne, telefonon értesíti a rendezőket, hogy már délben biztosan itt is lesz. De a telefon problémákat is okoz, az Oedenburger Zeitung kifogásolja, hogy mások beszélgetését véletlenül egy harmadik személy is hallotta, ilyen illetéktelenség ellen fel kellene lépni! 1904-ben már autóbaleset is történik, a sérci jegyző letért az országútról és egy lónak ütközött. Amikor az 1897-ben megnyíló Fertővidéki hévről számol be a sajtó, örömmel szögezi le, hogy a majd megvalósítandó közzei vonallal együtt immár Sopronból nyolc irányba vezet vasút. Ami csak úgy igaz, ha a Celldömölk és a Boldogasszony felé vezető vonalakat külön számolja. Boldog-asszony felé ugyan soha sem közlekedett közvetlen vonat, de így mégis felzárkózhattunk a feltörő szombathelyi vasúti csomópont mellé, ahonnan valóban nyolc irányba indultak vonatok. Később arról számol be a sajtó, hogy a városi közúti villamos vezetőke leszakadt, ami az újságíró szerint halálos veszedelmet jelentett (pedig a zárlatnál bizonyára ügyis leoldott a biztosíték). De meglepőbb technikai hír, hogy már 1856-ban egy mosógépet ismert az Oedenburger Intelligenz- und Anzeiger Blatt.

A korszakban fellendül a turizmus. Egyesületek alakulnak. Ajánlják, hogy ha Sopronból hajnali négykor (!) indulnak és kocsival egy óra alatt Brennbegbe hajtanak, akkor onnan gyalog már 10 órára elérhetik a Rozáliát. Az újság részletesen tájékoztatja olvasóit a követendő útról. S hozzáfűzi, hogy jó pár órát is tölthetnek ott, majd délután háromórás sétával elérhetik Savanyúkúton az utolsó esti vonatot. Előtte ott még egy jó vacsorára is marad idő.

Szerepel a kötet válogatásai között néhány meglepő érdekesség. Így az 1893-ban megnyitott Pannónia szálló tetőteraszáról nyíló csodálatos körpanoráma leírása. Külön érdekességnek tűnik, hogy 1909-ben, amikor a közvélemény még szinte szemben állt a historizmus építészetét döngető szecessziós kezdeményezésekkel, az Oeden-burger Zeitung méltányolja a színház átépítését. Hangsúlyozza, hogy a széles előteret megszüntették és a belépőt új, tágas szép színházterem fogadja. Medgyaszay István építész nem említi, talán mert nem volt soproni? További, alig ismert, szomorú érdekesség, hogy a Titanicon, mely 1912-ban az Atlanti óceánon hajózva jéghegynek ütközött és elsüllyedt, Sopron megyei áldozatok is utaztak. A Kisik család két tagja ott veszett, hármukat megmentették, s megmenekült Hoffer Lujza is.

A kötet egyik 1884-ből válogatott szemelvénye állást foglal a Löver név eredetéről. Szerinte a régi bajor nyelvhasználatra vezethető vissza a „Lewer-Leber” kifejezés, mely hajdan dombos, települést határoló gyümölcsöst jelentett. Ez bizonyára hihetőbb, mint a nyilasok által terjesztett lövész-lövére változat. Íme, az öregek logikája mennyivel világosabb: szinte már szégyenünk, hogy még mindig nem korrigáltuk a Löver-t a régi Löver-re.

Két máig is érvényes „erkölcsi” epizód: A Christliches Oedenburger Tagblatt az akkor még fiatal filmművészetet és a moziban vetített attrakciókat azzal vádolja, hogy főleg „betöréseket, véres drámákat, gyilkosságokat, zseniális csibésztrükköket vagy sötét szerelmi jeleneteket” mutatnak. Egy másik máig időszerű panasz: 1863-ban a Harmonia c. lap hiányolja a Szedres-ültetvény kedvelt sétahelyén a tavaly megszokott és használt padokat, „melyeket sajnós a

vandalizmust kedvelő durva emberek megsemmisítettek és szilánkként elloptak.” (Leszármazottaik máig is teszik ezt.)

A kötet még számtalan jeles eseményről beszámol, sok kérdéssel foglalkozik. A Szépítő egyesületről és annak sétaút-építő tevékenységéről, a brennbergi bányászok sanyarú életéről, a színházak műsoráról. Szép illusztrációkkal ismertet divaticikkeket. És ajánlja, hogy egészségünk érdekében minden nap sétáljunk. Ez a csipegetésem a témákban csak azt szolgálja, hogy a kötet sokrétű témaválogatására felhívjam a figyelmet.

Köszönet illeti a szerzőt a találó válogatásért, ami fél évszázad napisajtójának teljes átfésülésével igen nagy munkát jelentett. Az ő érdeme a szabatos fordítás is, a kiadóé a kötet méltó kiállítása. Köszönet illeti a könyvhöz csatolt olvasójegy szerint a finanszírozást ígérő és beváltó akkori polgármestert, Walter Dezsőt. Végül fel szeretném hívni a figyelmet arra a két sorra, melyekkel szerző az előszóban megköszöni a levéltár támogatását, megjegyezve, hogy „aki látta már a lapok bekötött évfolyamait, elhiheti nekem, hogy már ezek cipelése sem könnyű feladat”. S ez így is van.

| Közlemények

A Soproni Szemle Alapítvány közleménye

A Soproni Szemle Alapítvány ezúton fejezi ki köszönetét a személyi jövedelemadó

1 %-ának felajánlásáért. A 2007. évi összeg, melyet az Alapítvány 2008. évben kapott meg, 19.182,- Ft volt. Ezen összeget az Alapítvány működési költségeinek finanszírozására fordította.

A Soproni Múzeum Alapítvány közleménye

A Soproni Múzeum Alapítvány ezúton fejezi ki köszönetét a személyi jövedelemadó

1 %-ának felajánlásáért. A 2007. évi összeg, melyet az Alapítvány 2008. évben kapott meg, 126.640,- Ft volt. Ezen összeget az Alapítvány szoftver vásárlására fordította.

MUNKATÁRSAINK

Békési Sándor történész, kurátor, Wien Museum, A-1040 Wien, Karlsplatz

Györi Róbert geográfus, MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztálya, 1067 Budapest, Teréz krt. 13.

Horváth Gergely Krisztián egyetemi adjunktus, ELTE Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.

Jankó Ferenc geográfus, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet, 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.

Kiss Andrea történész, geográfus, Szegedi Egyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Kubinszky Mihály ny. egyetemi tanár, 9400 Sopron, Kökényes köz 3.

Robotka Csabáné könyvtárigazgató-helyettes, Széchenyi István Városi Könyvtár, 9400 Sopron, Pócsi u. 25.

Sági Éva levéltáros, Nyugat-magyarországi Egyetem, 9400 Sopron, Ady E. u. 5.

Szolnoky Gábor ny. okl. építőmérnök, 1111 Budapest, Bicskei u. 6.

Vadas András PhD hallgató, ELTE, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.

Wolf Berta geográfus, környezetkutató, Szegedi Egyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.